

JSM's

**Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)**

**Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)**

**ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL
SEMINAR (ONLINE)**

On

**“Role of Indian Constitution in Shaping of
Vikasit Bharat”**

29th March 2025

Chief Editor

Dr. Lata Subhash More

Principal,

**JSM's, Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)**

**JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon**

**Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)**

**ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL
SEMINAR (ONLINE)**

**On
“Role of Indian Constitution in Shaping of
Vikasit Bharat”**

29th March 2025

**Chief Editor
Dr. Lata Subhash More
Principal,
JSM's, Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon**

Published by:

**Global Online Electronic International Interdisciplinary
Research Journal (GOEIIRJ)**

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor: IIFS: 6.125

Volume – XII, Special Issue – XI, April 2025.

Publish Date : 14th April 2025

ISSN : 2278 - 5639

**© JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon**

**PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road.
(9922444833)**

Disclaimer:

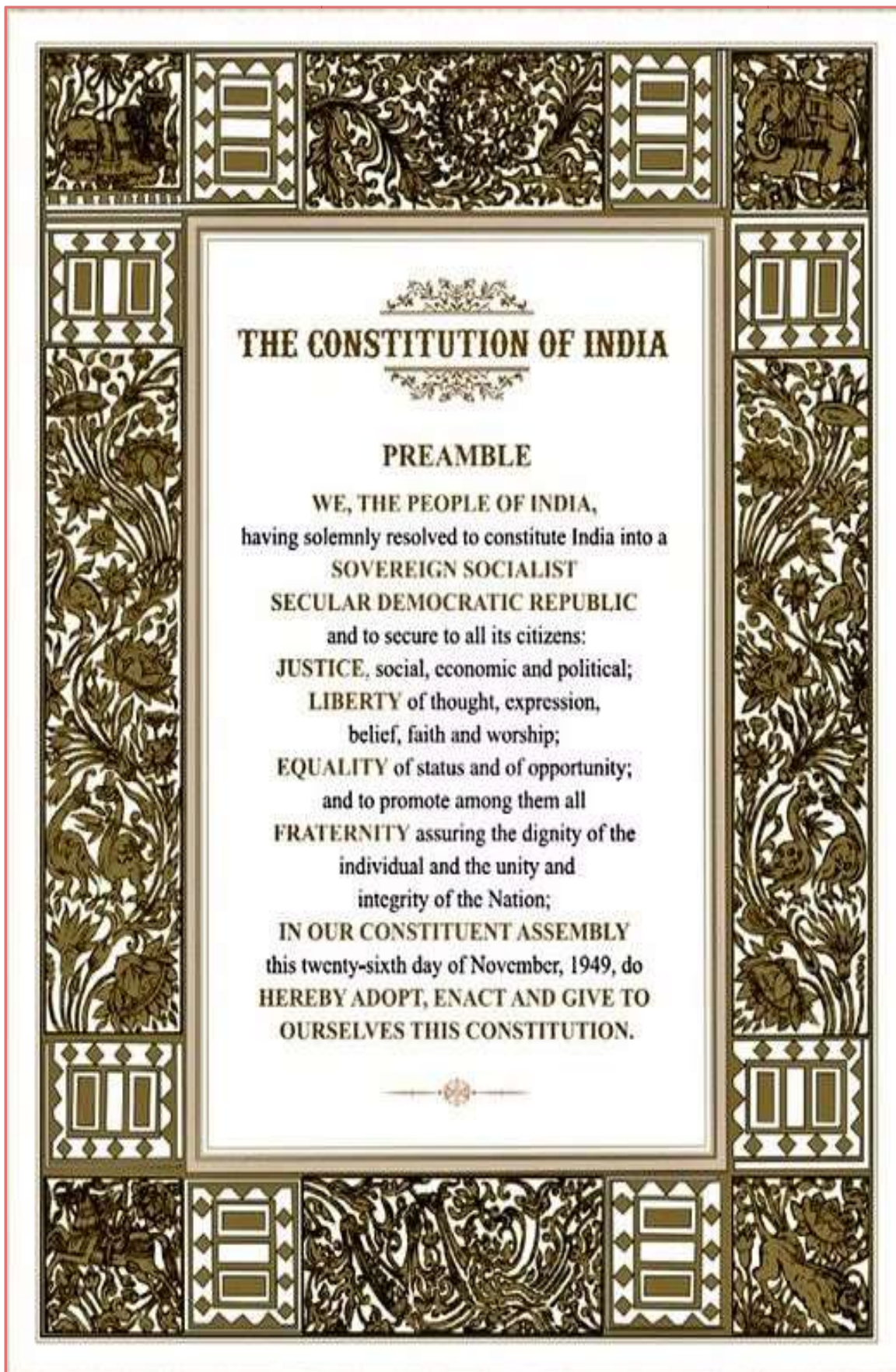
The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved. No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Tribute to the Father of Indian Constitution

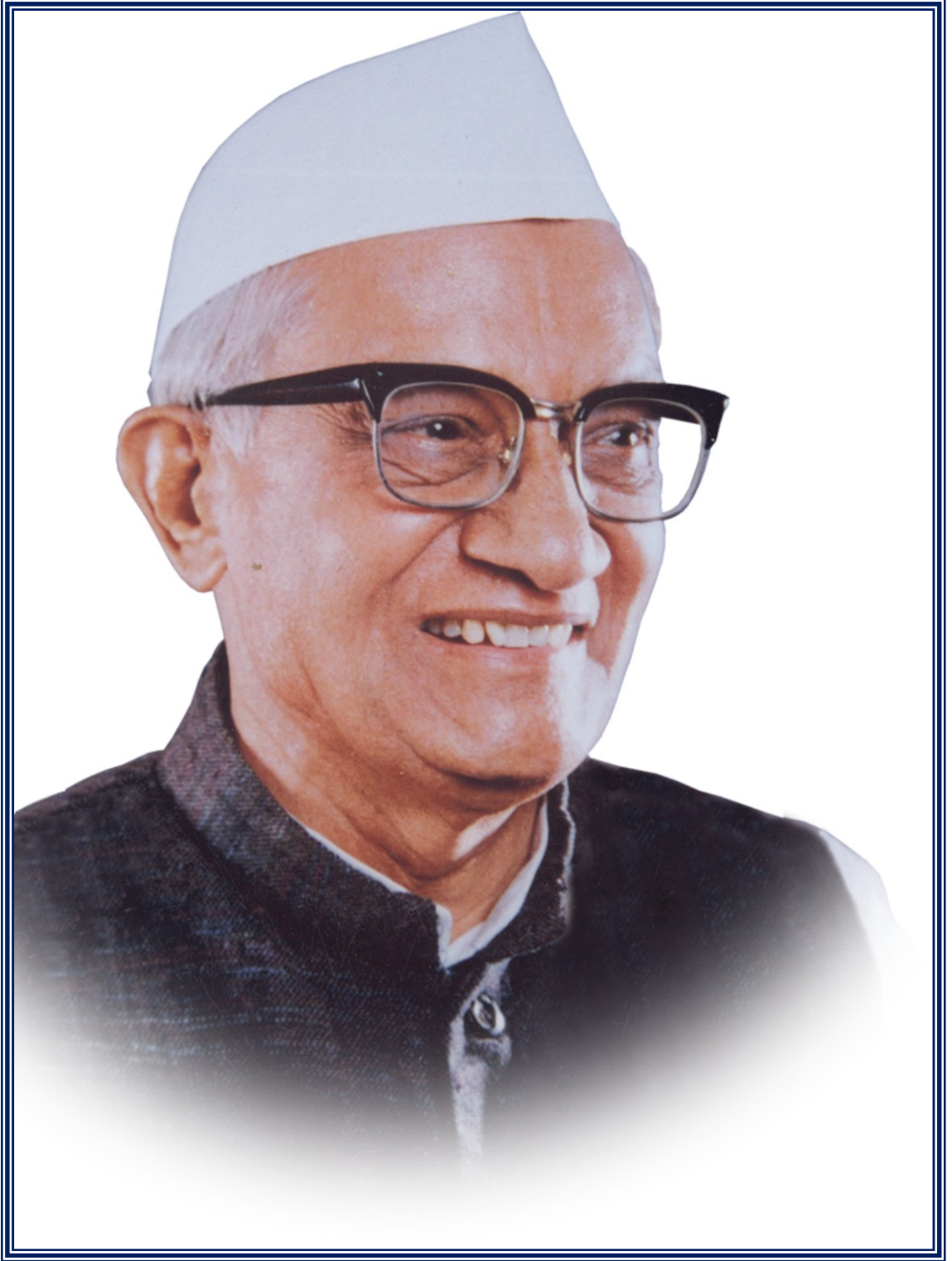
Dr. Babasaheb Ambedkar

Celebration the Glory of our Constitution

✧ प्रेरणास्थान ✧

कै. लोकसेवक मधुकरराव धनाजी चौधरी
माजी शिक्षणमंत्री व माजी विधानसभा अध्यक्ष
महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

JSM's
Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon- 425504 (M.S)

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

ONE DAY Multidisciplinary NATIONAL SEMINAR
(ONLINE)

On
“Role of Indian Constitution in Shaping of
Vikasit Bharat”

29th March 2025

Seminar Director
Principal, Dr. Lata Subhash More

Convener
Asso. Prof. Shri. Avinash Sumant Sonawane

Coordinator
Shri. Sardar Madhukar Thakare
Shri. Prafulla Lahu Khachane

Organising Committee Member

Prof. Dr. S. T. Bhukan	Prof. Dr. B.J. Mundhe
Prof. Dr. P. D. Surywanshi	Shri. S. K. Chaudhari
Shri. Girish R. Mahajan	Shri. Lalit Chaudhari
Shri. Nilesh Chaudhari	

ISSN: 2278 – 5639

**Global Online Electronic International
Interdisciplinary Research Journal**

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Indexed Refereed Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XIV

Special Issue – XI

April - 2025

www.goeiirj.com

MESSAGE FROM CHIEF PATRONS

Hon'ble Shirish M. Chaudhari

It is undeniably a great pleasure to know that the **Janata Shikshan Mandal's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda** is imparting relevant and valuable teacher education exclusively to rural communities, is now organizing ***One Day Multidisciplinary National Seminar (Online) On "Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat"*** to commemorate 75th year of India accepting the Constitution.

Our Constitution is one of the best Constitutions in the world. It is the outcome of thinking of many scholars, freedom fighters who were the member of the "Constituent Assembly." Dr. Babasaheb Ambedkar drafted the Constitution in his words. He himself was a great scholar and reformist. Dr. Rajendra Prasad was the chairman of the Constituent Assembly.

Till we follow the Constitution, maintain Secularism, Fraternity, India will keep on progressing and once we remained away from it we'll collapse. Constitution is our guide to development and progress.

Therefore, it is encouraging to see that our college is creating awareness on this important theme by using technology i.e. Online Mode.

The participation of a large number of eminent scholars, thinkers, educationalists on this event would have a meaningful impact on the participants and would also be an important contribution in the direction of Vikasit Bharat through Multidisciplinary aspects of education.

Being the **Patron of "Madhusneh Parivar"** and **Ex-President of Janata Shikshan Mandal, Khiroda**, I take this opportunity to complement the Academic and Administrative Staff on this ***One Day Multidisciplinary National Level Seminar (Online) On "Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat."*** and convey my best wishes to them for the future.

Shri. Shirish M. Chaudhari

**Ex- Member of the Legislative Assembly, Maharashtra State
&Ex-President, Janata Shikshan Mandal, Khiroda**

MESSAGE FROM SECRETARY

Hon'ble Prabhat R. Chaudhari

I am very happy to know that, *One Day Multidisciplinary National Seminar (Online) On “Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”* has organized by our **SGVPCCOEK** to commemorate 75th year of India accepting the Constitution.

It is undeniably a great pleasure to know that the **Janata Shikshan Mandal's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda** and going to publish the **Proceeding Book of this National Multidisciplinary Seminar**.

The Online Multidisciplinary National Seminar was organized with the intension to create the awareness about the role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat among the participants, teachers, researchers and students as they are the part and parcel of education system.

I think, the seminar is highlighting the remarkable **vision of the framers of the Constitution, particularly Dr. B.R. Ambedkar**, and their dedication for creating a document that ensures the protection of fundamental rights for all citizens, regardless of their background. The seminar is a real tribute to the “Father of Indian Constitution” on his Birth Anniversary.

I hope, the research papers included in the **National Proceeding Book** would helpful as a reference in the endeavor of imparting higher education.

Here I am very glad to say that, **Janata Shikshan Mandal's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda** is actively engaged in organizing various workshops, seminars and lecture series on current topics. It is the part of its regular activities.

“Quality is Our Motto!” I am very sure that in future also SGVPCCOEK will organize the program to maintain and sustain the quality in education.

I cordially wish this event a grand success!

Hon'ble Prabhat R. Chaudhari

Secretary, Janata Shikshan Mandal, Khiroda.

PRINCIPAL DESK
Prin. Dr. Lata Subhash More

It gives me immense pleasure to handover the **Proceeding Book of this One Day Multidisciplinary National Level Seminar (Online) On “Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”** held in this college through online mode. Our college was established 55 years back in 1970 and led the foundation of Teacher Education in Rural Area belonging to Jalgaon District of North Maharashtra region. The staff of our college always makes sincere efforts to deliver the best possible education in teacher training. I assure on behalf of all my staff members that, high standard of quality education will be maintained in future also.

India commemorated a historic milestone this year, marking the 75th anniversary of the adoption of the Constitution of India. On November 26, 1949, the Indian Constituent Assembly formally adopted the Constitution, which came into effect on January 26th, 1950, establishing India as a sovereign, democratic republic. In 2015, the Government of India formally declared November 26th as “Constitution Day (Samvidhan Divas)” to honor the adoption of the Indian Constitution in 1949. Since then, each year on this day, the nation celebrates the Constitution's adoption. The uniqueness of our Constitution is that it is given Indian people by themselves.

The 75 year commemorative and celebrative activities are in progress and would remain at the centre around the **four pillars: viz. Preamble of the Constitution, Know Your Constitution, Making of the Constitution and Celebrating the Glory of the Constitution.**

The celebration throughout the year should highlight the remarkable **vision of the framers of the Constitution, particularly Dr. B.R. Ambedkar**, and their dedication for creating a document that ensures the protection of fundamental rights for all citizens, regardless of their background.

The aim of this Online Multidisciplinary Seminar is dedicated to the glory of the Indian Constitution. It's historical journey in shaping India's democratic framework. It highlighted the Constitution's role in addressing the aspirations of a diverse nation and its continued relevance over the past 75 years, reflecting on key aspects and judicial milestones those are helping in shaping “Vikasit Bharat”. **The seminar is a real tribute to**

the “Father of Indian Constitution- Dr. B. R. Ambedkar” on his Birth Anniversary, 14th April.

“We are committed to inculcate and strengthen fraternity, Equality, humanity, love and wisdom through teaching, research and extension.” **“Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”** would aim to develop all capacities of human beings- Intellectual, aesthetic, social, physical, emotional and moral values in an integrated manner. NEP 2020 believes that such education will help to develop the all- round personalities of the individuals which would help in shaping Vikasit Bharat. Development of these capacities and values is the requirement of 21st century education. The capacities include the fields of education: arts, humanities, languages, sciences and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement, soft skills such as communication, discussion, debate and above all the knowledge of Constitution.

The Online National Seminar was organized with the intension to create awareness regarding the Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat among the participants, teachers, researchers and students as they are the part and parcel of society. The idea is also to preserve the great treasure of Indian Constitution.

The theme Vikasit Bharat is focused in NEP 2020, which has already entered in our educational institutes and without constitutional values there shouldn't be ‘Vikas’, we shouldn't be nowhere! Therefore, it is expected that thoughts and views of subject experts, educationalists should be listened by the would-be teachers and get through the knowledge of it.

In all 85 participants who have participated in the online seminar had the opinion that, the role of Indian Constitution in shaping of Vikasit Bharat is more important and that is the priority of NEP 2020. I think all the experts, paper presenters, participants who made their valuable contribution for the seminar, I express my gratitude towards all of them. I also thankful to all my colleagues who have worked hard for the success of the seminar.

I express my sincere gratitude to our “Madhusneh Parivar” Pramukh and Ex-President of Janata Shikshan Mandal, Khiroda Hon. Shirishdada M. Chaudhari, President Hon. Kashinath Chaudhari, Vice- President Hon. Ajit Khushal Patil Secretary Hon. Prabhatdada Chaudhari, and Joint Secretary Princ. Dr. Sau. Arunatai Chaudhari, Shri. Dhananjaydada Chaudhari and all the directors of our JSM for their inspiration. My thanks go to Satvik Publication, Nashik Road who provided the printed copy of Online Seminar in time.

Once again I take this opportunity to mention that it is a very happy moment for me to offer the **Proceeding Book** having the collection of enriched thoughts and studied papers of experts and participants over the subject **“Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat.”**

Prin. Dr. Lata Subhash More
Seminar Director, Convener
Principal, SGVP CCOE, Khiroda

MESSAGE FROM CONVENER

Asso. Prof. Shri. Avinash Sonawane

. It is a great pleasure that our **Janata Shikshan Mandal's Sane Guruji Vidya Prabodhini, Comprehensive College of Education, Khiroda**, has organized **One Day Multidisciplinary National Seminar (Online) on "Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat"**. This National Seminar provides the research area for Teacher, Trainee teachers, Research Scholars Researchers, Academicians, Thinkers, etc. The Experts in the field of higher education have been expressed and discussed their expertise on **Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat** and its facet as, Implementation of NEP 2020, Role of Teacher, Teacher Education Institutions, Policy makers in the field of Higher Education, The Role of Women expected by Dr. B. R. Ambedkar, The Fundamental Rights and Duties for Vikasit Bharat through Multidisciplinary Education. Innovative Practices and challenges in India in respect with achievement regarding the Indian Constitutional Values and Multidisciplinary Higher Education as concern to National Education Policy 2020.

I think this Seminar will definitely be beneficial to the researchers across over different areas of country. This seminar also definitely provides the platform for the delegates to interact with each other virtually to exchange their views on Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat.

We express our sincere gratitude to the Board of Management of the Janata Shikshan Mandal, Khiroda, Our Patron Hon'ble Shirish Madhukarrao Chaudhari (Ex- M L A), President Hon. Kashinath Rambhau Chaudhari, Secretary Hon'ble Prabhat Rambhau Chaudhari, Joint Secretary Hon'ble Dr. Sau. Arunatai Chaudhari, Hon. Shri. Dhananjaydada Chaudhari also thankful to **Chief Guest** Hon'ble Prof. Dr. N. D. Chaudhari, Hon'ble Dr. B. Y. Reddy, Prof. Dr. Jeetendra Kumar Gupta, Dr. Vijeta Sing, Dean, Faculty of Interdisciplinary Studies KBCNMU, Jalgaon Prof. Dr. S. T. Bhukan, Princ. Dr. Ashok Rane, Princ. Dr. L. P. Deshmukh, Princ. Dr. Lata More, SGVP Comprehensive College of Education, Khiroda, who gave the opportunity to conduct this Seminar. We are thankful to the Organising Committee and Supporting Staff.

Asso. Prof. Shri. Avinash Sonawane

MESSAGE FROM COORDINATOR

Dear Friends,

It is our privilege and honor to welcome you all to the One Day National Level Multidisciplinary Seminar on, **“Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”** is being organized by the **Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda (SGVPCCOEK) Tal. Raver Dist. Jalgaon, Maharashtra, on 29th March 2025 on the occasion of the birth anniversary of the Constitution makers specially Dr. B. R. Ambedkar.**

From the very first day of registration of the **National Seminar, “Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”** through online mode in 2025 have been attracted several academics, researchers, students and participants with more than 100+ participants in the field of Education.

Major cornerstone is three key speakers, who have been the top Educationist in their field deliver their valuable thoughts on **“Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat”** applications along with the discussions. There are many researchers who have been attending the seminars several times, but for this seminar they registered themselves and send the research paper for publication, which itself is an indication that they are getting respectable inputs from the seminar for their research work.

We wish that **the Role of Indian Constitution in Shaping of Vikasit Bharat** will keep on growing in coming years with more impact on the national and international research community.

I am confident that you will enjoy a motivating seminar in Khiroda and I know that your presence and participation will add to the fervor surrounding the subject and improve discussions, fostering new ideas and knowledge in the field of Education.

Best wishes,

Coordinators

Shri. Sardar Madhukar Thakare

Shri. Prafulla Lahu Khachane

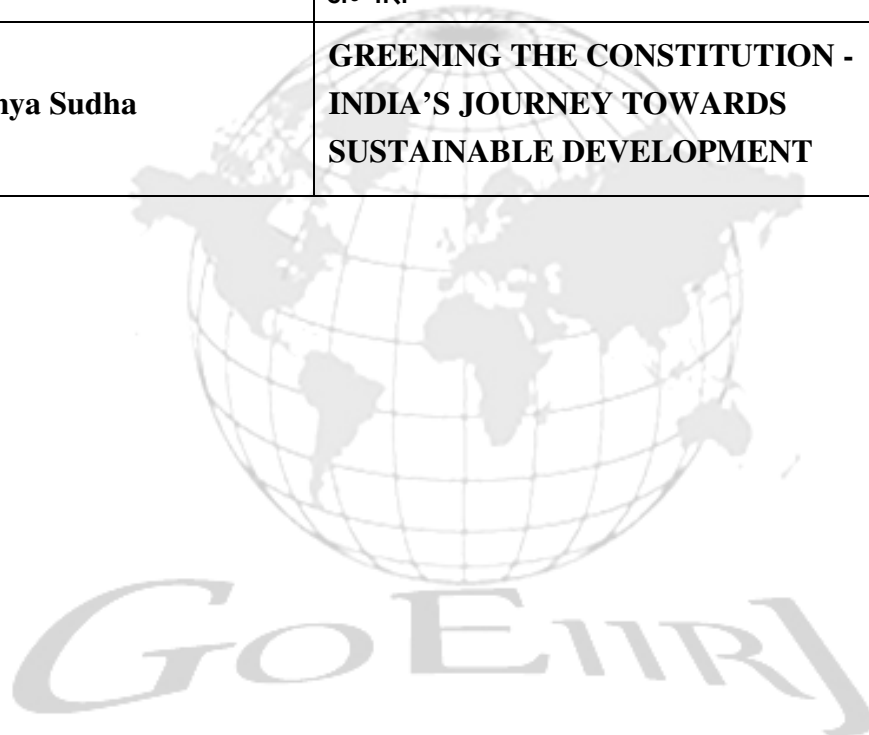
INDEX

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
1	Prof. Dr. Vishvanath H. Mahajan	PREAMBLE: THE SOUL OF THE INDIAN CONSTITUTION	01 - 05
2	Dr. Minakshi Vedantrao Ratnaparkhi	PREAMBLE AND ITS VISION	06 - 11
3	Prof. Ansari Saniya	THE PHILOSOPHY OF THE INDIAN CONSTITUTION	12 - 20
4	Prof. Shashikant Suryakant Patil	MAKING OF CONSTITUTION	21 - 25
5	Dr. Gajanan Dhanraj Sapkal	EQUITY IN EDUCATION	26 - 28
6	Ashok Kumar Sahu	SUSTAINABLE DEVELOPMENT: INDIAN CONSTITUTIONAL PERSPECTIVE	29 - 33
7	Dr. Lata S More And Mr. Dinesh P Chandra	PREAMBLE - THE SOUL OF THE INDIAN CONSTITUTION	34 - 45
8	Dr. B. Yuvakumar Reddy And B. Mohan Krishna Reddy	ECO-CONSTITUTIONALISM IN INDIA: A LEGAL ODYSSEY TOWARDS ENVIRONMENTAL JUSTICE	46 - 49
9	Prin. Dr. S. G. Baviskar	INDIAN CONSTITUTION AND SOCIAL JUSTICE	50 - 54
10	Dr. Vaishali Ravindra Sonawane	YOUTH AND CIVIC RESPONSIBILITY: REALIZING CONSTITUTIONAL VALUES IN CONTEMPORARY INDIA	55 - 59
11	Jagruti Ashok Bhole	THE ROLE OF THE INDIAN CONSTITUTION IN SHAPING VIKASIT BHARAT“A VISION FOR AN INCLUSIVE AND EQUITABLE FUTURE”	60 - 63
12	Prof. Santosh Prakash Mahale	FUNDAMENTAL RIGHTS FOR EQUALITY	64 - 67
13	Ms. Shrutika Thakkar	LINGUISTIC DIVERSITY AND THE RIGHT TO EDUCATION UNDER THE CONSTITUTION OF INDIA: A STUDY OF THE BHARTIYA BHASHA PUSTAK INITIATIVE	68 - 72

14	Smt. Dipali Sadashiv Suryawanshi	DR. B. R. AMBEDKAR AND WOMEN'S EMPOWERMENT	73 - 76
15	Dr. Lata S. More And Vandana R. Patil	LANGUAGE IN THE INDIAN CONSTITUTION : A CONSTITUTIONAL AND SOCIO-POLITICAL STUDY	77 - 82
16	Dr Veena Dalania And Ms Rekha Gupta	PREAMBLE: THE SOUL OF INDIAN CONSTITUTION	83 - 87
17	Dr. Varsha Narayan Khadke	THE CONTRIBUTION OF EXERCISE ON PHYSICAL HEALTH AND SPORTS DEVELOPMENT”	88 - 94
18	प्रा. सौ. मानसी विनायक वसईकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत	95 - 97
19	प्रा. डॉ. दीपक मायादेवी रामदास बाविस्कर	न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता	98 - 103
20	प्रा.विद्या रामदास काळवाघे आणि डॉ. हर्षानंद पी. खोब्रागडे	शाश्वत विकास आणि भारतीय संविधान	104 - 106
21	डॉ. चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाडे	भारतीय संविधान और सांस्कृतिक राष्ट्रवाद एक अध्ययन	107 - 112
22	डॉ. प्रज्ञा रामदास काळवाघे	स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन	113 - 114
23	प्रा. डॉ. नितीनकुमार दादासाहेब माळी आणि श्रीमती. निलीमा नितीनकुमार माळी	विकसित भारताच्या संकल्पनेत युवकांच्या दृष्टिकोनातून संविधानाची भूमिका	115 - 118
24	नरेंद्रकुमार भिमराव बोरसे पाटील आणि प्रा. डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुवन	प्रस्तावना भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा	119 - 122
25	प्रा. संजय सोनावणे	भारतीय राज्यघटनेतील सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाची विचारधारा	123 - 127
26	हर्षद सुनील पाटील	भारतीय संविधान निर्माण आणि 64 लाख रुपये: खर्चाचे राजकीय आणि सामाजिक प्रभाव	128 - 132
27	प्रा. श्रीमती जयश्री पुरुषोत्तम बोरसे	समानतेसाठी मुलभूत हक्क	133 - 137
28	रूपाली महेश सादरे आणि डॉ. प्रा. सुनिता मंगरे	शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुता या मुलभूत मुल्यांची रुजवणूक	138 - 146
29	प्रा. डॉ. किरण अमृत वारके आणि श्री. सरदार मधुकर ठाकरे	भारताच्या शाश्वत आणि आर्थिक विकासात भारतीय संविधानाची भूमिका	147 - 149

30	प्रा. श्रीमती. पगार अर्चना रमेश	संघराज्य आणि केंद्र राज्य संबंध	150 - 152
31	डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे) आणि श्री. सुरज वामन नगराळे	भारतीय संविधानातील अनुच्छेदांचा शिक्षण क्षेत्रातील उपयोग	153 - 155
32	श्री. स्वप्नील प्रकाश महाजन आणि डॉ. अर्चना पुंडलिकराव भोसले	भारतीय संविधान आणि समावेशित शिक्षण	156 - 160
33	प्रा.डॉ.वैशाली आर. सोनवणे आणि प्रा. डॉ प्रतिभा डी.सुर्यवंशी आणि श्रीमती विद्या शंकर साळी	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि विविध अध्ययन अध्यापन पद्धतींचा स्वीकार : एक विचारमंथन	161 - 164
34	डॉ .वैशाली आर.सोनवणे आणि डॉ. लता एस. मोरे आणि विशाल बळीराम सिरसाट	भारतीय संविधान आणि शिक्षकांचे उत्तरदायित्व	165 - 169
35	प्रा. विशाल रवींद्र गवळी आणि प्रा. मोहनिश राजन साने आणि प्रा. डॉ. भूपेंद्र रामदास मालपुरे	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेत योगदान : एक अध्ययन	170 - 175
36	डॉ संजय नी. पाटील आणि यादव निवृत्ती डहाके	न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि मराठी कविता	176 - 181
37	डॉ. प्रतिभा रामदास देशमुख	स्त्री समानता हक्क अधिकारासाठी हिंदूकोडबील व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	182 - 186
38	नीलिमा जगन्नाथ पाटील आणि डॉ. के. व्ही. देवरे	अभ्यास सवयींच्या विकासात कौटुंबिक वातावरणाची भूमिका	187 - 191
39	प्रा. आशिष गुलाबसिंग वसावे	शाश्वत विकासाची गरज	192 - 195
40	शेख इकबाल रहेमतुल्ला आणि डॉ. सुनिता मंगरे	संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास	196 - 200

41	श्री. अरविंद रमेश सूर्यवंशी आणि डॉ. बारी योगिता भगिरथ	ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रातील लैंगिक असमानता एक अभ्यास	201 - 206
42	डॉ. देवानंद सुधाकरराव सोनार	भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये योगशास्त्राची भूमिका	207 - 212
43	श्री. प्रविण रमेश खैरनार आणि डॉ. बारी योगिता भगिरथ	प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृतीउपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	213 - 217
44	V. Ramya Sudha	GREENING THE CONSTITUTION - INDIA'S JOURNEY TOWARDS SUSTAINABLE DEVELOPMENT	218 - 221

PREAMBLE: THE SOUL OF THE INDIAN CONSTITUTION**Prof. Dr. Vishvanath H. Mahajan***Asstt. Professor,**Chhatrapati Raje Sambhaji College of Education, Bambhori-Jalgaon*

Abstract

The Preamble of the Indian Constitution is a brief introductory statement that encapsulates the fundamental values, objectives, and philosophical foundations of the Constitution. Often referred to as the "soul" of the Constitution, it reflects the aspirations of the people of India and lays down the framework for governance. This research paper explores the significance, historical background, key components, and judicial interpretations of the Preamble. It also examines how the Preamble has evolved through amendments and its role in shaping constitutional jurisprudence in India.

Keywords: Preamble, Indian Constitution, Sovereignty, Socialism, Secularism, Democracy, Justice, Liberty, Equality, Fraternity.

1. Introduction

The Preamble to the Constitution of India serves as a guiding light, outlining the core principles upon which the nation is built. It begins with the iconic phrase, "We, the People of India," signifying that the Constitution derives its authority from the citizens of India. The Preamble declares India as a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic Republic and emphasizes the ideals of Justice, Liberty, Equality, and Fraternity.

Dr. B.R. Ambedkar, the Chairman of the Drafting Committee of the Constituent Assembly, regarded the Preamble as the "key to the Constitution." It is not merely a decorative preface but a reflection of the constitutional philosophy that governs the nation.

The Preamble to the Constitution of India serves as an introductory statement that outlines the guiding principles and objectives of the nation. Drafted by the Constituent Assembly, it was adopted on 26th November 1949 and came into effect on 26th January 1950, marking the birth of the Republic of India.

The Preamble reads:

"We, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC and to secure to all its citizens: JUSTICE, social, economic and political; LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship; EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation; IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY

ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION."

This paper analyzes the Preamble's role as the philosophical backbone of the Indian Constitution and its influence on constitutional governance.

2. Historical Background

The Preamble draws inspiration from several sources, including:

The Objectives Resolution (1947): Moved by Jawaharlal Nehru, it laid the foundation for India's constitutional values.

The American Constitution: The idea of a Preamble was borrowed from the U.S. Constitution.

The French Revolution: The ideals of Liberty, Equality, and Fraternity were incorporated.

The Irish Constitution: The concept of Democratic Republic was influenced by Ireland.

The 42nd Amendment (1976) added the words "Socialist" and "Secular" to the Preamble, reinforcing India's commitment to these principles.

The Preamble was inspired by the Objectives Resolution moved by Jawaharlal Nehru on December 13, 1946, which laid down the foundational principles for the Indian Constitution. The Constituent Assembly, after extensive debates, adopted the Preamble on November 26, 1949, and it came into effect on January 26, 1950, marking the birth of the Republic of India.

The Preamble has been amended only once, through the 42nd Constitutional Amendment Act of 1976, which added the words "Socialist," "Secular," and "Integrity" to describe the Indian Republic.

3. Key Components of the Preamble

The Preamble consists of four essential elements:

3.1. Source of Authority

"We, the People of India" signifies that the Constitution derives its power from the citizens, establishing popular sovereignty. The Preamble consists of several key elements that define the nature of the Indian state:

3.2. Sovereignty

India is a sovereign nation, free from external control.

It has the absolute authority to govern itself without interference.

3.2. Socialist

Added in 1976, this term reflects India's commitment to social and economic equality.

The state aims to reduce inequalities through welfare policies.

3.3. Secular

India respects all religions equally and does not promote any state religion.

Citizens have the freedom to practice and propagate any faith.

3.4. Democratic

India follows a representative democracy where power is vested in elected representatives.
The government is "of the people, by the people, and for the people."

3.5. Republic

India has an elected head of state (President) rather than a hereditary monarch.
Power is derived from the people.

3.6. Justice (Social, Economic, Political)

Ensures fairness in law, opportunities, and wealth distribution.
Promotes social welfare and equitable economic growth.

3.7. Liberty (Thought, Expression, Belief, Faith, Worship)

Guarantees fundamental freedoms under Article 19-22.
Protects individual rights against arbitrary state action.

3.8. Equality (Status and Opportunity)

Ensures non-discrimination based on caste, religion, gender, or race.
Promotes affirmative action (Reservations) for marginalized groups.

3.9. Fraternity (Dignity and Unity of the Nation)

Encourages a sense of brotherhood among citizens.
Upholds national integration and communal harmony.

Nature of the Indian State

Sovereign: India is independent of external control.
Socialist: Commitment to reducing economic inequalities (added in 1976).
Secular: Equal respect for all religions (added in 1976).
Democratic: Government by the people, through elections.
Republic: Head of State (President) is elected, not hereditary.

Objectives of the Constitution

Justice (Social, Economic, Political)
Liberty (Freedom of thought, expression, belief, faith, worship)
Equality (Status and opportunity)
Fraternity (Unity and dignity of the individual)
Date of Adoption 26th November 1949, celebrated as Constitution Day.

4. Judicial Interpretation of the Preamble

The Supreme Court of India has played a crucial role in interpreting the Preamble:

4.1. Berubari Union Case (1960)

The Court initially held that the Preamble is not enforceable in a court of law.
However, it recognized its significance in interpreting ambiguous constitutional provisions.

4.2. Kesavananda Bharati Case (1973)

A landmark judgment where the Supreme Court ruled that the Preamble is part of the Constitution.

It declared that the Basic Structure Doctrine cannot be amended by Parliament.

4.3. LIC of India Case (1995)

Reaffirmed that the Preamble is an integral part of the Constitution.

It reflects the will and aspirations of the people.

5. The Preamble and Constitutional Amendments

The 42nd Amendment (1976) was the only amendment that modified the Preamble by adding:

"Socialist" – Commitment to reducing economic inequalities.

"Secular" – Equal respect for all religions.

"Integrity" – Emphasis on national unity.

No other amendment has altered the Preamble, indicating its sacrosanct nature.

6. The Preamble as the Moral Compass of the Constitution

The Preamble acts as a moral and philosophical guide for:

Lawmakers – While drafting policies.

Judiciary – While interpreting laws.

Citizens – While understanding their rights and duties.

It ensures that governance aligns with the core constitutional values.

7. Conclusion

The Preamble is indeed the soul of the Indian Constitution, embodying the nation's ideals and aspirations. It serves as a beacon of democracy, justice, and equality, guiding India's governance and legal framework. Through judicial pronouncements and constitutional amendments, its significance has only grown stronger. As India progresses, the Preamble remains a timeless testament to the country's commitment to liberty, fraternity, and inclusive growth.

The Preamble is the soul of the Indian Constitution, embodying its spirit and vision. It has evolved through judicial interpretations and remains a beacon of democratic values. While India continues to strive towards fully realizing its ideals, the Preamble stands as a timeless reminder of the nation's commitment to justice, liberty, equality, and fraternity.

Role of the Preamble in Constitutional Interpretation

The Preamble serves as a key to the minds of the framers and aids in interpreting constitutional provisions:

Guiding Principle for Legislation

Courts refer to the Preamble to ensure laws align with constitutional objectives (e.g., social justice in labor laws).

Expands Fundamental Rights

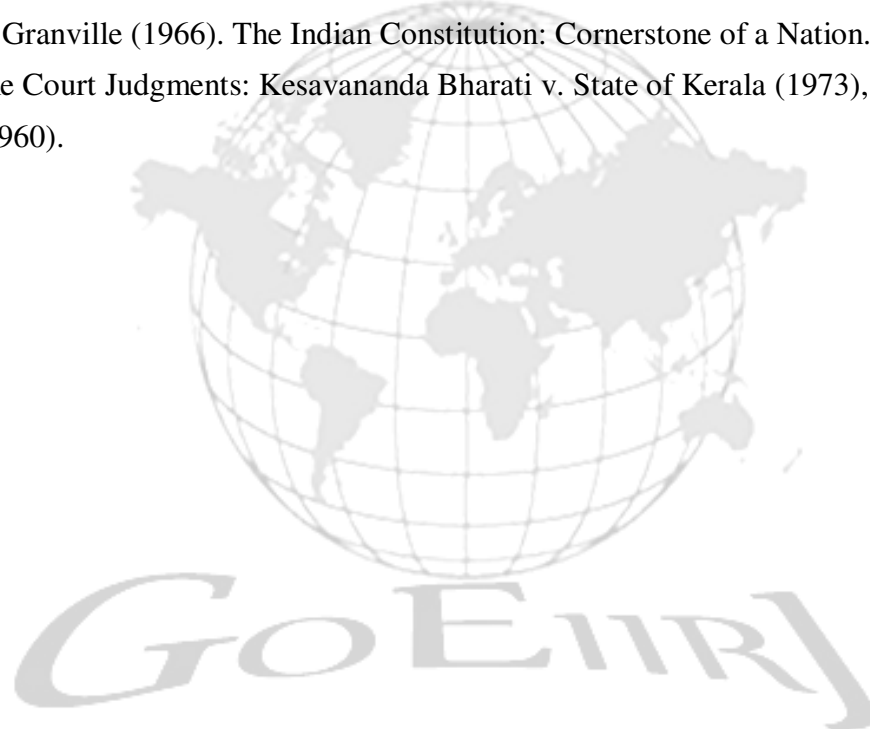
The ideals of liberty and equality have been used to uphold rights under Articles 14-32.

Reinforces Directive Principles

The socialist and justice-oriented goals in the Preamble support Directive Principles (Part IV).

References

- 1) The Constitution of India (1950).
- 2) Basu, D.D. (2020). Introduction to the Constitution of India.
- 3) Austin, Granville (1966). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation.
- 4) Supreme Court Judgments: Kesavananda Bharati v. State of Kerala (1973), Berubari Union Case (1960).

PREAMBLE AND ITS VISION**Dr. Minakshi Vedantrao Ratnaparkhi.***M.A.M.Ed.SET.Ph.D.(Education).**Asst.Prof.Dr.RamRodge B.Ed.College, Selu.*

Introduction.

The **Preamble to the Constitution of the Republic of India** is based on the Objectives Resolution, which was moved in the Constituent Assembly by Jawaharlal Nehru on 13 December 1946 accepted on 22 January 1947 and adopted by the Constituent Assembly on 26 November 1949, coming into force on 26 January 1950, celebrated as the Republic Day of India, and was initially drafted by Jawaharlal Nehru. The words "socialist", "secular" and "integrity" were later added during the Indian emergency by Indira Gandhi.

Preamble

The Constitution of India's preamble reads as follows:

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute

India into a SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC

and to secure to all its citizens:

JUSTICE, social, economic and political;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;

EQUALITY of status and of opportunity;

and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do
HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.

Historical background

The preamble is based on the Objectives Resolution, which was moved in the Constituent Assembly by Jawaharlal Nehru on 13 December 1946 accepted on 22 January 1947 and adopted by the Constituent Assembly on 26 November 1949, coming into force on 26 January 1950. B. R. Ambedkar said about the preamble:

It was, indeed, a way of life, which recognizes liberty, equality, and fraternity as the principles of life and which cannot be divorced from each other: Liberty cannot be divorced from equality; equality cannot be divorced from liberty. Nor can liberty and equality be divorced from fraternity. Without equality, liberty would produce the supremacy of the few over the many. Equality without liberty would kill individual initiative. Without fraternity, liberty and equality could become a natural course of things.

While the Constituent Assembly was debating the Preamble, there was an argument to rename India the 'Union of Indian Socialistic Republics' as if India was to imitate the U.S.S.R. However, other members were not convinced.

There was even argument as to whether to include the names of 'God' and 'Gandhi' in the Preamble. The former was outvoted when 68 members voted against 'God'. H.V. Kamath desperately commented, 'This, Sir, is a black day in our annals. God save India'. While the latter - the suggestion to include Gandhi's name, was disapproved by Brajeshwar Prasad who felt that the 'rotten constitution'-which was based on the American Supreme Court cases and Government of India Act and thus not 'Gandhian' in nature, should not carry his name. Prasad said,

"I do not want that the name of Mahatma Gandhi should be incorporated in this Constitution, because it is not a Gandhian Constitution.... If we had a Gandhian Constitution, I would have been the first to offer my support. I do not want that the name of Mahatma Gandhi should be dragged in the rotten Constitution."

The preamble page, along with other pages of the original Constitution of India, was designed and decorated by the renowned painter Beohar Rammanohar Sinha of Jabalpur who was at Shantiniketan with Acharya Nandalal Bose at that time. Nandalal Bose endorsed Sinha's artwork without any alteration whatsoever. As such, the page bears Sinha's short signature *Ram* in Devanagari lower-right corner. The calligraphy was done by Prem Behari Narain Raizada.

An integral part of the Indian constitution

The Supreme Court of India originally stated in the *Berubari* case presidential reference that the preamble is not an integral part of the Indian constitution, and therefore it is not enforceable in a court of law. However, the same court, in the 1973 *Kesavananda* case, over-ruled its earlier decisions and recognized that the preamble is part of the "Basic Structure" of the constitution and it may also be used to interpret ambiguous areas of the constitution where differing interpretations present themselves. In the 1995 case of *Union Government vs LIC of India*, the Supreme Court once again held that the Preamble is an integral part of the Constitution.

Question of Amendability before emergency

In the *Berubari Case* (1960), the amendability & the significance of the constitution came into force. A question was raised relating to the powers of the Parliament to cede Indian territory to a foreign country, as an interpretation of Article 3. The Supreme Court had held that the power of Parliament to diminish the area of a state as guaranteed in article 3 of the Constitution does not cover cession of the Indian territory to a foreign country. Hence, Indian territory can be ceded to a foreign country only by means of amendment of the Constitution under the Article 368. Consequently, the 9th Constitutional Amendment Act, 1960 was enacted to transfer the *Berubari Union* to Bangladesh (erstwhile East Pakistan). Supreme Court also held the view that Preamble cannot be a part of the constitution but later in *Kesavananda Bharati Case* (1973), the Supreme

Court gave a comprehensive verdict. It said that Preamble is part of the Constitution and is subject to the amending power of the parliament as are any other provisions of the Constitution, provided the basic structure of the Constitution is not destroyed.

It has been clarified by the Supreme Court of India that, being a part of the Constitution, the Preamble can be subjected to Constitutional Amendments exercised under article 368, however, the basic structure cannot be altered. Therefore, it is considered as the heart and soul of the Constitution.

Amendments during Indian emergency

The preamble was amended only once on 18 December 1976. During the Emergency in India, the Indira Gandhi government pushed through several changes in the Forty-second Amendment of the constitution. Through this amendment, the words "socialist" and "secular" were added between the words "Sovereign" and "Democratic" and the words "unity of the Nation" were changed to "unity and integrity of the Nation".

In the year 1994, during the *S. R. Bommai v. Union of India* case, the Supreme Court of India held that secularism is a part of the basic structure doctrine.

Interpretation

Sovereign

Sovereign means the independent authority of a state—that it has the power to legislate on any subject; and that it is not subject to the control of any other state or external power.

According to the preamble, the constitution of India has been pursuance of the solemn resolution of the people of India to constitute India into a 'Sovereign Socialist Secular Democratic Republic', and to secure well-defined objects set forth in the preamble. Sovereignty denotes supreme and ultimate power. It may be real or normal, legal or political, individual or pluralistic.

Sovereignty, in short, means the independent authority of a state. It has two aspects—external and internal. External sovereignty means the independence of a state of the will of other states, in her conduct with other states in the committee of nations. The external sovereignty of India means that it can acquire foreign territory and also cede any part of the Indian territory, subject to limitations (if any) imposed by the constitution. On the other hand, internal sovereignty refers to the relationship between the states and the individuals within its territory. Internal sovereignty relates to internal and domestic affairs, and is divided into four organs, namely, the executive, the legislature, the judiciary and the administrative.

Socialist

Before the term was added by the 42nd Amendment in 1976, the Constitution had socialist content in the form of certain Directive Principles of State Policy. The term socialist used here refers to social democracy, i.e. achievement of socialist goals through democratic, evolutionary and non-violent means. Essentially, it means that (since wealth is generated socially) wealth should

be shared equally by society through distributive justice, not concentrated in the hands of few, and that the government should regulate the ownership of land and industry to reduce socio-economic inequalities.

Secular

Secular means that the relationship between the government and religious groups are determined according to constitution and law. It separates the power of the state and religion. By the 42nd Amendment on 18 December 1976, the term "Secular" was also incorporated in the Preamble. There is no difference of religion *i.e.* Hinduism, Buddhism, Jainism, Sikhism, Christianity and Islam are equally respected and moreover, there is no state religion. All the citizens of India are allowed to profess, practice and propagate their religions. Explaining the meaning of secularism as adopted by India, Alexander Owics has written, "Secularism is a part of the basic structure of the Indian Constitution and it means equal freedom and respect for all religions stated."

Democratic

The people of India elect their governments by a system of universal adult franchise, popularly known as "one person one vote". This representative form of government is suitable for governing the country because of its huge and diverse population. Every citizen of India 18 years of age or older and not otherwise debarred by law is entitled to vote. Now talking about the case of Mohan Lal Tripathi vs District Magistrate, the term "Democracy" was discussed and it was held that:

"Democracy is a concept of political philosophy, an ideal which is practiced by many nations that are culturally advanced and politically mature via resorting to governance by representative of people directly or indirectly."

The word *democratic* refers not only to political democracy but also to social and economic democracy. The main reason to incorporate democracy is to provide freedom to the people to choose their own representative and to save them from tyrant rulers.

Republic

In a republican form of government, the head of state is elected and not a hereditary monarch. Thus, this word denotes a government where no one holds public power as a proprietary right. As opposed to a monarchy, in which the head of state is appointed on a hereditary basis for life or until abdication, a democratic republic is an entity in which the head of state is elected, directly or indirectly, for a fixed tenure. Thus, India has a president who is indirectly elected and has a fixed term of office. There is an absence of a privileged class and all public offices are open to every citizen without discrimination.

Justice

Justice stands for rule of law, absence of arbitrariness and a system of equal rights, freedom

and opportunities for all in a society.

India seeks social, economic and political justice to ensure equality to its citizens.

(i) *Social Justice:*

Social Justice means the absence of socially privileged classes in the society and no discrimination against any citizen on grounds of caste, creed, color, religion, gender or place of birth. India stands for eliminating all forms of exploitations from the society.

(ii) *Economic Justice:*

Economic Justice means no discrimination between man and woman on the basis of income, wealth and economic status. It stands for equitable distribution of wealth, economic equalities, the end of monopolistic control over means of production and distribution, decentralization of economic resources, and the securing of adequate opportunities to all for earning their living.

(iii) *Political Justice:*

Political justice means equal, free and fair opportunities to the people for participation in the political process. It stands for the grant of equal political rights to all the people without discrimination. The Constitution of India provides for a liberal democracy in which all the people have the right and freedom to participate.

Liberty

The idea of Liberty refers to the freedom on the activities of Indian nationals. This establishes that there are no unreasonable restrictions on Indian citizens in term of what they think, their manner of expressions and the way they wish to follow up their thoughts in action. However, liberty does not mean freedom to do anything, and it must be exercised within the constitutional limits.

Equality

The term 'equality' means the absence of special privilege to any section of society, and the provision of adequate opportunity of all the individuals without any discrimination.

Fraternity

This refers to feeling of oneness and a sense of belonging with the country among its people.

The word "Fraternity" is derived from French word which declares that it has to assure two things—the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation. The word 'integrity' has been added to the Preamble by the 42nd Constitutional Amendment (1976).

Constitution (Amendment) Bill, 2021

During the 2021 winter session of parliament, Alphons Kannanthanam, a private member, sought to introduce a bill to amend the preamble.

To Ambedkar, the Constitution was not just the basic law for the governance of the

country; rather it was a vehicle of the nation's progress, reflecting the best in the past traditions of the country, to cope with the needs of the present and possessing enough resilience to meet the needs of the future. At the same time he was of the view that it must be a living organ, not for one or two generations, but for generations to come. Ambedkar kept the clauses of the Constitution flexible so that amendments could be made as and when the situation demanded. He provided an inspiring Preamble to the Constitution ensuring justice, social, economic and political, liberty, equality and fraternity. However, the creation of an egalitarian social order, however, remains an unfulfilled wishful thinking to this day. Dr Ambedkar played a seminal role in the framing of the Indian Constitution. He used all his experience and knowledge in drafting the Constitution.

References

1. **Leone, F.(2019).***Prophet and Statesmen in Crafting Democracy in India: Political Leadership, Ideas, and Compromises. Lexington Books. p. 224. ISBN 978-1-4985-69378.*
2. *"The Constitution (Forty-Second Amendment) Act, 1976". Government of India. Retrieved 1 December 2010.*
3. *"Read The Preamble". MyGov.in. 27 November 2019. Retrieved 29 May 2024.*
4. *M Laxmikanth (2013). "4". Indian Polity (4th ed.). McGraw Hill Education. p. 4.5. ISBN 978-1-25-906412-8.*
5. *["Fundamental rights in The Preamble, Free Law Study material, IAS Law Notes, material for Ancient India Law". www.civilserviceindia.com. Retrieved 11 October 2015.](#)*
6. *"Constitution of India". www.constitutionofindia.net. Retrieved 21 May 2022.*
7. *"Constitution of India". www.constitutionofindia.net. Retrieved 21 May 2022.*
8. *Can Parliament give its territory to a foreign country?, available at Learning the Law.*
9. *"Opposition protests after BJP MP seeks to introduce Bill to amend Preamble to the Constitution". Scroll.in. 3 December 2021. Retrieved 8 December 2021.*
10. *https://en.m.wikipedia.org/wiki/Preamble_to_the_Constitution_of_India*

THE PHILOSOPHY OF THE INDIAN CONSTITUTION

Prof. Ansari Saniya

B.N.N College Bhiwandi

The Indian Constitution is a unique blend of political philosophy, historical evolution, and socio-cultural ethos, embodying the principles of justice, liberty, equality, and fraternity. This research explores the philosophical foundations of the Indian Constitution, focusing on its democratic, secular, and socialist ideals as enshrined in the Preamble. Drawing from sources such as ancient Indian traditions, colonial experiences, and global influences, the study highlights the impact of thinkers like B.R. Ambedkar, Mahatma Gandhi, and Jawaharlal Nehru in shaping its vision. Additionally, it examines how constitutional provisions uphold fundamental rights, directive principles, and the balance of power within the government structure. Through an analytical approach, this research emphasizes how the Constitution serves as a living document, evolving to address contemporary challenges while maintaining its core philosophy of ensuring dignity, inclusivity, and social justice for all citizens.

Keywords: Preamble, Justice, Liberty, Equality, Fraternity, Democracy, Secularism, Socialism, Fundamental Rights, Constitutional Evolution, Social Justice.

Introduction

The Indian Constitution, adopted on January 26, 1950, is more than a legal framework; it embodies a deep philosophical foundation rooted in democracy, justice, and human rights. It reflects India's historical struggles, cultural diversity, and aspirations for an inclusive society. The Constitution draws inspiration from various sources, including ancient Indian traditions, colonial experiences, and modern political thought, making it a unique blend of indigenous and global influences. At its core, the Indian Constitution upholds the principles of justice—social, economic, and political—along with liberty, equality, and fraternity, as enshrined in the Preamble. These principles serve as the guiding philosophy that shapes governance, lawmaking, and social policies. Influential figures like Dr. B.R. Ambedkar, Mahatma Gandhi, and Jawaharlal Nehru played crucial roles in shaping its ideological foundation, ensuring that it remains a progressive and dynamic document. This research aims to explore the philosophical underpinnings of the Indian Constitution, analyzing how its ideals continue to evolve in response to contemporary challenges. By examining key constitutional provisions, fundamental rights, and directive principles, this study highlights how the Constitution serves as a living document that safeguards democratic values and promotes social justice in India.

Historical and Philosophical Background

India's constitutional philosophy draws from various sources:

- Ancient Indian thought: Concepts like Dharma, Sarvodaya (welfare of all), and Nyaya

(justice) influenced constitutional ideals.

- **Western political thought:** The ideas of Locke (liberty), Rousseau (popular sovereignty), and Marx (economic justice) found space in the Indian context.
- **Indian freedom struggle:** The vision of Mahatma Gandhi, Nehru, Ambedkar, and others shaped the foundational values of the Constitution.

Objectives of the Research

1. To analyze the philosophical foundations of the Indian Constitution.
2. To explore the significance of the Preamble.
3. To study the contributions of key thinkers.
4. To examine fundamental rights and directive principles.
5. To highlight the role of the Constitution in nation-building.

To analyse the philosophical foundations of the Indian Constitution.

1. Preamble as the Philosophical Soul.

The Preamble of the Indian Constitution expresses the core philosophy:

- **Sovereign** – India is independent and has the power to legislate on any subject.
- **Socialist** – Aims at reducing inequality and ensuring a fair distribution of wealth.
- **Secular** – No state religion; equal respect and treatment of all religions.
- **Democratic** – Government derives its power from the people.
- **Republic** – The head of the state is elected, not a hereditary monarch.
- **Justice, Liberty, Equality, and Fraternity** – Drawn from the French Revolution, these are the guiding principles.

2. Influence of Philosophical Thinkers.

The Constitution reflects the ideas of various thinkers and revolutions:

- **Western Liberal Thinkers** – Like John Locke (liberty, rights), Rousseau (social contract), and Montesquieu (separation of powers).
- **Indian Philosophers** – Such as Mahatma Gandhi (decentralization, village Panchayat), Swami Vivekananda (universal brotherhood), and B.R. Ambedkar (social justice and equality).
- **Socialism and Marxism** – Reflected in the directive principles and emphasis on welfare state.

3. Fundamental Rights and Duties.

- Inspired by natural law philosophy (basic rights are inalienable).
- These rights are enforceable and ensure human dignity, freedom, and equality.

4. Directive Principles of State Policy (DPSP).

- Influenced by Gandhian philosophy and socialist ideals.
- Aim to establish social and economic democracy, complementing the political democracy

provided by fundamental rights.

5. **Unity in Diversity.**

- The Constitution upholds pluralism, respecting India's vast cultural, linguistic, and religious diversity.
- Emphasizes fraternity to ensure national integration.

6. **Secularism with Indian Context.**

- Unlike Western secularism (complete separation of state and religion), Indian secularism allows state intervention to ensure religious equality and reform.

7. **Democratic and Federal Structure.**

- Reflects liberal democratic values, allowing participation, representation, and decentralization.

To explore the significance of the Preamble.

1. **Introduction to the Preamble.**

The Preamble is the introductory statement to the Indian Constitution. It outlines the objectives, values, and basic structure that the Constitution seeks to achieve.

"We, the People of India..."

These words highlight that the authority of the Constitution comes from the people themselves, emphasizing popular sovereignty.

The Preamble: A Philosophical Manifesto

The Preamble to the Indian Constitution serves as its soul and essence. It is not merely an introductory statement but a powerful philosophical declaration that reflects the core ideals and aspirations of the Indian state. It encapsulates the vision of the Constitution-makers and the foundational principles upon which the Indian Republic stands.

The Preamble proclaims India to be a Sovereign, Socialist, Secular, and Democratic Republic. These words establish the political identity and authority of the nation. It further commits the nation to secure:

- **Justice** – Social, economic, and political, ensuring fairness in all spheres of life.
- **Liberty** – Of thought, expression, belief, faith, and worship, safeguarding individual freedoms.
- **Equality** – Of status and opportunity, eliminating discrimination and promoting inclusiveness.
- **Fraternity** – Assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation.

2. **Significance of Key Terms in the Preamble.**

Each word in the Preamble holds philosophical and legal weight:

- **Sovereign**– India is completely independent; it is not subject to any external power.

- Socialist – Aims for social and economic equality and a welfare state.
- Secular – Equal respect and treatment for all religions; no state religion.
- Democratic – Power lies with the people; government is by election and participation.
- Republic – Head of the state (President) is elected, not hereditary.
- Justice (social, economic, political) – Equal treatment and opportunity for all.
- Liberty (of thought, expression, belief, faith, and worship) – Fundamental freedoms for all citizens.
- Equality (of status and opportunity) – Equal rights before the law and protection against discrimination.
- Fraternity (assuring dignity and unity) – Promotes a sense of brotherhood among citizens.

3. Role as a Guiding Principle.

- Acts as the philosophical compass for interpreting the Constitution.
- Helps courts in interpreting laws in line with constitutional morality.
- Provides the vision and mission of the Constitution-makers.

4. Judicial Recognition.

- In the KesavanandaBharaticase (1973), the Supreme Court held that the Preamble is part of the Constitution and reflects its basic structure.
- In the Berubari Union case (1960), it was held that the Preamble is not enforceable in a court of law but has great significance as a tool of interpretation.

5. Symbol of National Ideals.

- Reflects the aspirations and goals of Indian society.
- Promotes unity in diversity, equality, and social justice.
- Represents the spirit of the Constitution in a concise form.

To explore the significance of the Preamble.

1. Introduction to the Preamble.

The **Preamble** is the introductory statement to the Indian Constitution. It outlines the **objectives, values, and basic structure** that the Constitution seeks to achieve.

"We, the People of India..."

These words highlight that the authority of the Constitution comes from the people themselves, emphasizing **popular sovereignty**.

2. Role as a Guiding Principle.

- Acts as the **philosophical compass** for interpreting the Constitution.
- Helps courts in interpreting laws in line with **constitutional morality**.
- Provides the **vision and mission** of the Constitution-makers.

3. Judicial Recognition.

- In the **KesavanandaBharati case(1973)**, the Supreme Court held that the Preamble is part

of the Constitution and reflects its **basic structure**.

- In the **Berubari Union case (1960)**, it was held that the Preamble is not enforceable in a court of law but has **great significance** as a tool of interpretation.

4. Symbol of National Ideals.

- Reflects the **aspirations and goals** of Indian society.
- Promotes **unity in diversity**, equality, and social justice.
- Represents the **spirit of the Constitution** in a concise form.

To study the contributions of key thinkers.

Challenges to Constitutional Philosophy.

While the Indian Constitution is built on strong philosophical foundations—justice, liberty, equality, and fraternity—it faces numerous challenges in practice. These challenges threaten the realization of the ideals envisioned by the framers and call for renewed commitment from both the state and society.

1. Rising Communalism and Intolerance.

Religious polarization and communal violence undermine the secular spirit of the Constitution. Misuse of religion in politics weakens the principle of equal respect for all faiths and disrupts national unity.

2. Threats to Freedom of Speech and Expression

Suppression of dissent, censorship, and misuse of sedition or anti-terror laws violate the constitutional guarantee of liberty. A healthy democracy requires a vibrant space for free expression and criticism.

3. Social and Economic Inequality

Despite constitutional promises, caste-based discrimination, gender inequality, and poverty remain widespread. Inequitable access to education, healthcare, and justice weakens the ideal of equality.

4. Corruption and Erosion of Public Institutions

Corruption in governance, lack of transparency, and the weakening of institutions like the judiciary, Election Commission, and media threaten the principle of accountability and the rule of law.

5. Majoritarianism and Populism

The tendency of elected governments to push the will of the majority at the cost of minority rights challenges the constitutional vision of inclusive democracy and protection of the marginalized.

6. Neglect of Constitutional Morality

Many public figures and institutions prioritize political or personal gains over constitutional values. Disregard for fairness, tolerance, and ethical governance erodes public trust in democracy.

7. Judicial Delays and Inaccessibility

Justice delayed is justice denied. The overburdened and slow judicial system limits citizens' access to timely and effective justice, especially for the poor and marginalized.

❖ Dr. B.R. Ambedkar

- **Father of the Indian Constitution** and Chairman of the Drafting Committee.
- Advocated for **social justice, equality, and abolition of caste discrimination**.
- Inspired by **liberal democratic principles and constitutional morality**.
- Integrated **Fundamental Rights and Directive Principles** to balance liberty and welfare.

❖ Mahatma Gandhi

- Though not directly involved in drafting, his vision of **Gram Swaraj (village self-rule)** influenced **Directive Principles**.
- Advocated for **non-violence, secularism, and upliftment of the poor**.
- Supported **simple living, decentralization, and self-reliance**.

❖ Jawaharlal Nehru

- Played a vital role in shaping the **secular and democratic** character of the Constitution.
- Advocated for **scientific temper, modernity, and a strong central government**.
- His **“Objectives Resolution”** laid the groundwork for the **Preamble**.

❖ Western Thinkers' Influence

a. John Locke

- Ideas on **natural rights** (life, liberty, property) influenced **Fundamental Rights**.
- Supported **limited government and consent of the governed**.

b. Jean-Jacques Rousseau

- His **social contract theory** inspired the concept of **popular sovereignty**—"We, the People..."

c. Montesquieu

- Proposed the **separation of powers** (Legislature, Executive, Judiciary), which is a key structural feature in the Indian Constitution.

d. Karl Marx

- Influenced the inclusion of **socialist principles** like reducing inequality and state responsibility for welfare.
- Reflected in **Directive Principles of State Policy**.

5. Irish, British, and American Constitutional Influence

- **Ireland:** Directive Principles of State Policy.
- **UK:** Parliamentary system, Rule of Law.
- **USA:** Fundamental Rights, Judicial Review, and the Preamble's structure.
- **France:** Ideals of **Liberty, Equality, Fraternity**.

To examine fundamental rights and directive principles

1. Fundamental Rights: An Overview

Part III (Articles 12–35) of the Constitution guarantees Fundamental Rights.

Types of Fundamental Rights:

1. **Right to Equality (Art. 14–18)** – Equality before law, prohibition of discrimination, abolition of untouchability.
2. **Right to Freedom (Art. 19–22)** – Freedom of speech, movement, association, etc.
3. **Right against Exploitation (Art. 23–24)** – Prohibits human trafficking, child labour.
4. **Right to Freedom of Religion (Art. 25–28)** – Freedom to practice and propagate religion.
5. **Cultural and Educational Rights (Art. 29–30)** – Protects rights of minorities to conserve culture and establish institutions.
6. **Right to Constitutional Remedies (Art. 32)** – Right to move the Supreme Court for enforcement of rights (called the **heart and soul** of the Constitution by Ambedkar).

2. Directive Principles of State Policy (DPSPs)

Part IV (Articles 36–51) outlines DPSPs.

Categories of DPSPs:

1. **Socialist Principles** – Provide adequate livelihood, equal pay, welfare of workers (Art. 39, 43).
2. **Gandhian Principles** – Promote village Panchayat, prohibition, cottage industries (Art. 40, 47).
3. **Liberal-Intellectual Principles** – Uniform civil code, international peace, environmental protection (Art. 44, 48A, 51).

3. Comparison: Fundamental Rights vs. DPSPs

Aspect	Fundamental Rights	Directive Principles of State Policy
Nature	Justiciable (legally enforceable)	Non-justiciable (not enforceable in court)
Aim	Protect individual liberty	Promote social and economic welfare
Legal Status	Enforceable through Article 32	Political and moral guidelines
Focus	Individual-centric	Society and state-centric
Origin	Inspired by U.S. Bill of Rights	Inspired by Irish Constitution

4. Relationship and Balance

- The **Supreme Court** has emphasized **harmony** between Fundamental Rights and DPSPs.
- In **Minerva Mills v. Union of India (1980)**, it was held that **both** are essential elements of the Constitution.
- Parliament can make laws to implement DPSPs even if they **limit some Fundamental**

Rights (with reasonable restrictions).

Methodology:

The study of the Indian Constitution's role in nation-building and its philosophical foundations was conducted using a qualitative and analytical approach. The methodology includes:

1. **Literature Review:**

- Examination of primary sources such as the Constitution of India, Preamble, and relevant constitutional provisions.
- Review of secondary sources including books, research papers, judgments, and articles by scholars and legal experts.

2. **Doctrinal Research:**

- Focused on analyzing legal texts, amendments, and landmark judgments to understand constitutional principles and their evolution.

3. **Comparative Analysis:**

- Studied the influence of key thinkers and foreign constitutions (USA, UK, Ireland, and France) on the Indian Constitution.

4. **Thematic Organization:**

- The research was structured around core themes such as fundamental rights, directive principles, preamble, and the living nature of the Constitution.

5. **Interpretative Approach:**

- Evaluated the philosophical, political, and social impact of constitutional provisions on nation-building, using insights from Supreme Court interpretations and constitutional debates.

❖ **Biography: Dr. B.R. Ambedkar – Architect of the Indian Constitution.**

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar (1891–1956) was a jurist, social reformer, economist, and the chief architect of the Indian Constitution. Born into a Dalit family, he faced social discrimination and hardship but rose to become one of India's greatest minds and leaders. He pursued higher education in the United States and the UK, earning doctorates in economics and law. Throughout his life, Ambedkar fought against caste discrimination and championed the cause of social justice, equality, and human rights. As the Chairman of the Drafting Committee of the Indian Constitution, Dr. Ambedkar played a pivotal role in shaping the legal and philosophical framework of independent India. He emphasized democracy, fundamental rights, and the importance of constitutional morality. Dr. Ambedkar's legacy lives on as a symbol of resilience, justice, and commitment to equality. He was posthumously awarded the Bharat Ratna, India's highest civilian award, in 1990.

Conclusion:

The Indian Constitution is the cornerstone of nation-building, shaping India into a unified, democratic, and inclusive society. It not only defines the structure of governance but also reflects the aspirations and values of the people. By safeguarding rights, promoting justice, and guiding development, the Constitution continues to evolve as a living document, ensuring stability, harmony, and progress in a diverse nation.

References:

1. **The Constitution of India** – Government of India, Ministry of Law and Justice.
2. Basu, D.D. (2021). Introduction to the Constitution of India. LexisNexis.
3. Austin, Granville (1999). The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation. Oxford University Press.
4. Pylee, M.V. (2012). India's Constitution. S. Chand Publishing.
5. Constituent Assembly Debates – Government of India Archives.
6. KesavanandaBharati v. State of Kerala, AIR 1973 SC 1461 – (Living Constitution & Basic Structure).
7. Minerva Mills Ltd. v. Union of India, AIR 1980 SC 1789 – (Balance between Fundamental Rights and DPSPs).
8. Maneka Gandhi v. Union of India, AIR 1978 SC 597 – (Expansion of Fundamental Rights).
9. Justice K.S. Puttaswamy v. Union of India, (2017) 10 SCC 1 – (Right to Privacy as Fundamental Right).
10. National Portal of India – <https://www.india.gov.in> – (Access to Constitution, Preamble, and key documents).
11. Constituent Assembly Debates – Government of India Archives
12. Parliament of India Website – <https://parliamentofindia.nic.in>

MAKING OF CONSTITUTION

Prof. Shashikant Suryakant Patil

A.Y.K.K's College of Education

Dhule

Introduction:

India has the lengthiest constitution in the world its 448 Articles in 25 Parts and 12 Schedules. Constituent assembly was established for framing of the constitution. The need for framing the constitution was first accepted by British government in the year 1940. Finally, the Cabinet Mission put forward the idea of the Constituent Assembly and it marked the beginning of the constitution of India. It took 2 years, 11 months and 18 days to complete the drafting of the constitution. The constitution was adopted on 26th November 1949. It came into force on 26th January 1950 and the day is celebrated as “Republic Day of India.”

What Was the Need for Framing of the Indian Constitution?

- It emerged from various revolutions across the world.
- Various social, historical and political factors.
- The need of new governance system emerged after the end of British Colonial Rule.
- India has vast cultures, religions, languages and traditions this led to the need for making of a uniform law in the nation.
- One of the basic objective of the constitution is to safeguard the human rights of the citizens and to protect them from arbitrary administrative actions.
- India needed to establish the principles of democracy to keep a check and balances in all the actions of the state.
- Social Justice and equality are the reason which embarked to make the rules against the long term discrimination based on caste, sex, religion, race.

What are the Sources of the Indian Constitution?

- **Government of India Act, 1935:** Various principles and provisions of this act were adopted for framing of the constitution such as:
  - Division of Powers.
  - Provincial Autonomy
  - Bicameralism
- **British Constitution**
  - Parliamentary form of government
  - Rule of Law
  - Legislative procedure
  - Single Citizenship

- Cabinet system
- Prerogative writs
- Parliamentary privileges
- Bicameralism
- **US Constitution**
  - Fundamental rights
  - Independence of the judiciary
  - Judicial review
  - Impeachment of the president
  - Removal of the judges of Supreme Court and High Court
  - The post of Vice-President
- **Irish Constitution**
  - Directive Principles of State Policy (DPSPs)
  - Nomination of members to the Rajya Sabha (Upper House)
  - Method of election of the president
- **Canadian Constitution**
  - Federation with a strong Centre
  - Vesting of residuary powers in the Centre
  - Appointment of state governors by the Centre
  - Advisory jurisdiction of the Supreme Court
- **Australian Constitution**
  - Concurrent list
  - Freedom of trade, commerce and intercourse
  - Joint-sitting of the two Houses of Parliament
  - Weimar Constitution
  - Suspension of the Fundamental Rights during an emergency
  - Soviet Constitution
  - Fundamental duties
  - Ideals of justice (social, economic and political) in the Preamble
- **French Constitution**
  - Republic
  - Ideals of liberty, equality and fraternity in the Preamble
  - South African Constitution
  - Procedure for amendment in the Indian Constitution
  - Election of members of Rajya Sabha
- **Japanese Constitution**

- Procedure Established by law

What Committees were Constituted under Constituent Assembly?

- There was total eight committees constituted under the constituent assembly:
  - **The Union Power Committee:** This committee had the responsibility to define the subject matter over which the union executive and legislature shall have power.
    - This committee was headed by Pandit Jawaharlal Nehru.
  - **The Union Constitution Committee:** This worked upon writing of the constitution of India.
  - **The Provincial Constituent Committee:** This committee was set up to provide a model to help determine the system and form of government at the provincial level.
    - This committee was headed by Sardar Vallabhbhai Patel.
  - **Drafting Committee:** This committee worked upon the drafting of the constitution based on the reports given by other committees.
    - This committee was headed by Dr. B.R. Ambedkar.
  - **Advisory Committee on Fundamental Rights, Minorities and Tribal and Excluded Areas:** presided over by Sardar Vallabhbhai Patel. This Committee had the following five sub-committees:
    - Fundamental Rights Sub-Committee
    - Minorities Sub-Committee
    - North-East Frontier Tribal Areas and Assam Excluded & Partially Excluded Areas Sub-Committee
    - Excluded and Partially Excluded Areas (Other than those in Assam) Sub-Committee
    - North-West Frontier Tribal Areas Sub-Committee.
- **Rules of Procedure Committee:** This committee was responsible for framing procedural rules related to including those for admission and resignation of members, conduct of business in the Assembly and its various committees, and fixing salaries and allowances of all persons involved in the Assembly's functioning.
- The other two committees were the States committee and steering committee headed by Pandit Jawaharlal Nehru and Dr. Rajendra Prasad respectively.
- There were 13 minor committees set up under these major committees.

What are the Key Features of the Indian Constitution?

- Lengthiest constitution
- Mixture of rigidity and flexibility
- Preamble
- Socialist, welfare, secular state

- Directive Principles
- Quasi federal system
- Follows constitution and constitutionalism

Basic Structure of the Indian Constitution

- Supremacy of the Constitution
- Sovereign, democratic and republican nature of the constitution
- Separation of power between different organs of the government, i.e., the legislature, the executive and the judiciary
- Federal character of the constitution
- Secular nature of the constitution
- Unity and integrity of the country
- Rule of law
- Judicial review
- Independence of the judiciary
- Parliamentary system
- Welfare state (socio-economic justice)
- Effective access to justice
- Freedom as well as the dignity of the individual
- Harmony and balance between fundamental rights and directive principles
- Principles underlying the fundamental rights
- Principle of equality
- Powers of the Supreme Court under Articles 32 (writ jurisdiction), [136](#) (jurisdiction with respect to special leave petition), [141](#) (binding nature of law declared by the Supreme Court on all other courts), and [142](#) (enforcement of decrees and orders of the Supreme Court) of the Constitution.
- Powers of the High Court under Articles [226](#) (writ jurisdiction) and [227](#) (power of superintendence over all courts) of the Constitution.
- Free and fair elections
- Limited power of the Parliament to amend the constitution

Conclusion

The Indian Constitution has become the relying point of the citizens of India. It is a way through which people assert their rights and claim remedies. Constitution helps to curb the issues related to arbitrary actions by the administrations. In India today if we are freely living with dignity, it's because of the constitution. Sovereignty, Democracy and freedom, rights and duties all the governing criteria have been merged to form the biggest asset that is the Constitution of India.

Reference Books:

1. Making of India's Constitution(2008) by H.R. Khanna
2. Constitution of IndiaBare Act (Print/eBook) (2024) by EBC
3. The Constitution of Indiaby B R Ambedkar
4. V N Shukla's Constitution of Indiaby Mahendra P Singh
5. <https://www.constitutionofindia.net/stages-of-constitution-making>
6. <https://testbook.com/ias-preparation/making-of-the-indian-constitution>

EQUITY IN EDUCATION

Dr. Gajanan Dhanraj Sapkal

Asst. Professor,

D.E.S. H.O Agrawal College of Education, Dhule.

Introduction:

Education is the most powerful tool for empowerment and development and social change. Education plays an important role in socialization, social reproduction and material production also. Education also an instrument of liberation and endows the deprived groups with confidence, courage and ability to resist exploitation. The Indian Constitution adopted in 1950 enshrines equality and social justice as a fundamental principle of the Indian democratic system. The aim of the Constitution is to empower the society and ensure the dignity of the individual and equality of status among the citizens of India.

Concept and Meaning of Equity:

Education shapes the destiny of mankind. The relationship between education and development has well document and fairly understood. Education considered an indispensable asset to attain ideals of peace, freedom and social justice as well. It offers a promise of economic stability, upward social mobility and equity. The core moral and ethical teaching of the world's leading religions includes a concern for equity. The word equity means different thing to different people.

World Development Report (2006),

“Equity is complementary to the pursuit of long term prosperity.”

According to Amartya Sen (1999),

“Human capabilities the essential and individual power to reflect make choices, seek a voice in society and enjoy a better life.”

The term “equity” refers to fairness and justice and is distinguished from equality: Whereas equality means providing the same to all, equity means recognizing that we do not all start from the same place and must acknowledge and make adjustments to imbalances. The term equity often used as if it were interchangeable with equality. The equity and equality as the main basis of distributive justice. It is concerned with the distribution of condition and goods that affects individual well-being. Equality means each individual or group of people is given the same resources or opportunities.

Equity in Education:

It is only through education the first step forward equity and bridging of disparities can be attained. It is only education that possibilities for new opportunities and making choices begin to emerge. Education is a means of upward social mobility. Equity in education means ensuring

every student has the resources and support they need to reach their full potential, regardless of their background or circumstances. It's about creating a fair and inclusive learning environment where all students have equal opportunities to succeed. This goes beyond simply providing the same resources to everyone, as it recognizes that different students may need different levels of support. Dr. B. R. Ambedkar observed that education is the right weapon to finish the social slavery and to enlighten the downtrodden masses to cover up and gain social status, economic betterment and political freedom. According to the National Equity Project, “Educational equity means that each child receives what they need to develop to their full academic and social potential.”

The Indian Constitution, particularly through its Right to Equality (Articles 14-18), promotes equity by guaranteeing that all citizens are treated equally before the law, prohibiting discrimination based on religion, race, caste, sex, or place of birth, and ensuring equality of opportunity in public employment. This commitment to equality is a cornerstone of the Indian democratic system and is crucial for a socialist, secular, and republican society.

Key aspects of Equity in Education:

Fairness: Fairness of distribution of opportunities is to provide equality of opportunity to those who are socially backward in the society. Eliminating discrimination and bias based on race, ethnicity, socioeconomic status, disability, or other characteristics.

Inclusivity: Every human being is unique with a lot of potentiality. So we should give them chance for nourishment by creating a learning environment where all students feel welcome, valued, and respected, regardless of their background.

Individualized Support: Recognizing that different students may need different levels of support to succeed. This can include providing additional resources for students with disabilities or offering extra support for students from low-income families.

Addressing Achievement Gaps: Examining and addressing the disparities in educational outcomes between different groups of students.

Creating Inclusive Environments: Ensuring that all students feel represented in the curriculum and teaching, they feel comfortable interacting with peers and teachers. Because of inclusive environment they are ready to express with others.

Importance of Equity in Education:

- If we provide and support the resources as per the need and requirement the equitable education. It can be helpful to all students for the achievement of academic and social potential.
- By addressing disparities in educational outcomes, equitable education can help close the achievement gap between different groups of students.
- When all students have equal opportunities to succeed, it can create a more just and

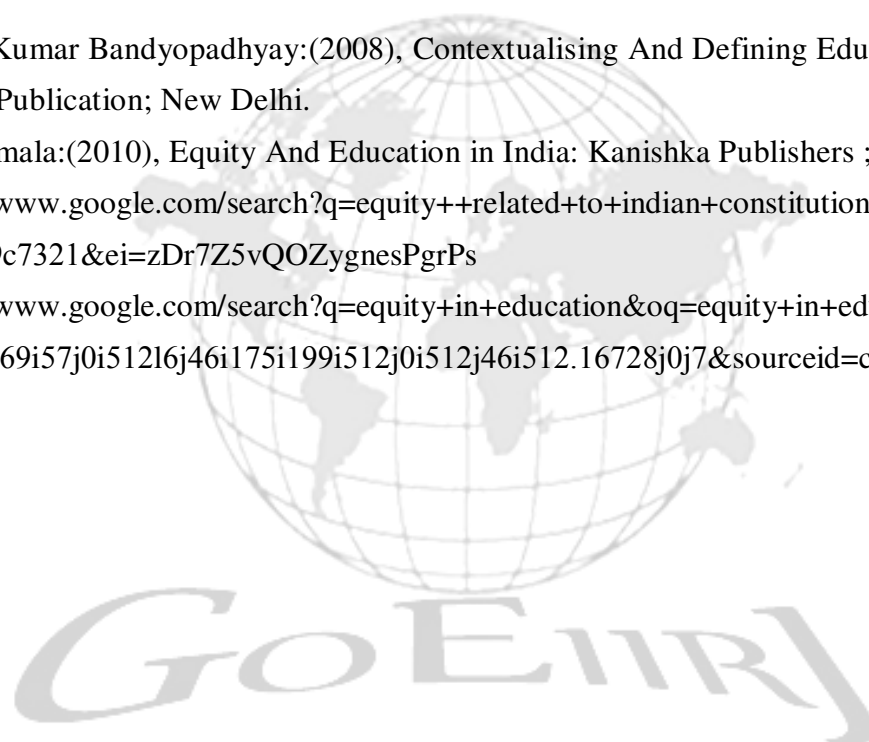
equitable society where everyone has the chance to reach their full potential.

Conclusion:

Education play a great role in everyone's life. The Indian Constitution focuses through its Right to Equality; it promotes equity to all the citizens of India. The concept of equity associated with fairness or justice which is the provision of education. Equity recognizes that each person has different circumstances and allocates the exact resources and opportunities needed to reach an equal outcome.

References:

1. Bimal Kumar Bandyopadhyay:(2008), Contextualising And Defining Educational Equity: Rajat Publication; New Delhi.
2. D. Parimala:(2010), Equity And Education in India: Kanishka Publishers ; New Delhi.
3. https://www.google.com/search?q=equity++related+to+indian+constitution&sca_esv=382a0cfceb9c7321&ei=zDr7Z5vQOZygnPs
4. <https://www.google.com/search?q=equity+in+education&oq=equity+in+education&aqs=chrome..69i57j0i512l6j46i175i199i512j0i512j46i512.16728j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

SUSTAINABLE DEVELOPMENT: INDIAN CONSTITUTIONAL PERSPECTIVE**Ashok Kumar Sahu***Head of Department of Political Science**Kbv Mahavidyalaya , Kabisuryanagar, Ganjam, Odisha*

Abstract

This paper explores the evolution and integration of sustainable development principles within India's constitutional and policy frameworks. Drawing from global initiatives such as the Brundtland Report, the Earth Summit, and the Sustainable Development Goals (SDGs), the study analyzes how India has historically and legally embedded sustainability in its national governance. The role of the Constitution, judicial activism, policy mechanisms, and socio-environmental movements are examined to highlight the country's efforts toward achieving ecological balance, social justice, and economic growth.

Keywords : Sustainable Development, Intergenerational Equity, Environmental Governance, Ecological Balance, Inclusive Growth, Climate Change, Circular Economy, Brundtland Report, Stockholm Conference, Earth Summit, Kyoto Protocol, Paris Agreement, SDGs, MDGs, Indian Constitution, Fundamental Rights, Directive Principles, Fundamental Duties, Judicial Interventions, PIL, Polluter Pays Principle, Chipko Movement, Appiko Movement, Narmada Bachao Andolan, Bishnoi Movement, Smart Cities, Green GDP, CSR, Renewable Energy, Forest Rights Act, Eco-sensitive Zoning, Environmental Laws, Sustainable Taxation, Waste Management, Judicial Activism, Panchayati Raj, 73rd and 74th Amendments

The history of sustainable development traces, how societies have evolved in their understanding and pursuit of development that meets present needs without compromising the ability of future generations to meet theirs.

Early Roots of Sustainability: -

Traditional Practices: -

Indigenous cultures around the world practiced sustainable living through harmony with nature, using resources mindfully. Especially the Indian culture and civilizations have developed in tune with the nature. All the needs of Indians were fulfilled from the nature, even they worship the nature for its sanctity and divine creation.

In 18th century Europe concepts like *Nacchaltigkelt* emerged in Germany, emphasizing sustained yield forestry.

Mid-20th century Environmental awakening:

Post world war-ii (1940s-1960s) industrial growth raised concerns over environmental degradation.

In 1962 Rachel Carson's *Silent Spring* sparked the modern environmental movement by

highlighting the dangers of pesticides. In India, particularly after the 1970s a slew of environmental movements aroused. These movements arise from a variety of individual responses to local challenges in various locations at various .

The country has seen Bishnoi movement (1730s), Chipko movement (1970s), Appiko movement (1983), Narmoda Bachao Andolan (1985) and so on.

Defining the concept of sustainable development (1970s-190s):

The Stockholm conference in 1972 was the first major international conference on the human environment.

The world conservation strategy (IUCN) in 1980 introduced the term sustainable development.

Brundtland Report (our common future) in 1987 popularized the current definition of sustainable development.

Global actions&Integration: -

The 1992 Earth summit (Rio de Janeiro) led to Agenda 21 and the Rio Declaration on Environment & Development.

The 1997 Kyoto Protocol set binding emission reduction targets for developed countries.

In 2000, the millennium development goals (MDGs) incorporated element of sustainability in global development goals.

In 2015, UN Sustainable Development Goals (SDGs) introduced 17 goals for the world addressing poverty, inequality, climate change & environmental protection. In the same year the Paris agreement was adopted, strengthening the global commitment to reduce green house gas emission and limit global warming.

In the current there are debates & deliberations about balancing economic growth with ecological and social well being. Now the world is emphasizing on climate action, green technology, circular economy and equity.

Indian Constitutional perspective:

The constitution of India is the supreme law of India, adopted on November 26, 1949 and enforced on January 26, 1950. This is the longest written constitution in the world and provides the framework for governance, fundamental rights, directive principles and duties of citizens.

Key features of the Indian constitution

1. Preamble; - Declares India as a sovereign socialist, secular, democratic republic.
2. Federal system with unitary bias; - Divides power between the central and state governments, but the centre has more authority.
3. Parliamentary system; - The president is the nominal head, while the Prime Minister and council of ministers hold real power.
4. Fundamental Rights (Articles 12-35); - Guarantees rights like equality, freedom, protection

against exploitation, religious freedom, cultural rights and constitutional remedies.

5. Directive principles of state policy(DPSP) (Articles 36-51):- Guidelines for the government to establish social and economic justice.
6. Fundamental Duties (Article 51A) :- Citizen's duties towards the nation.
7. Independent judiciary: -The supreme court is the highest judiciary authority based on integrated judiciary principle.
8. Secularism: - Equal treatment of all religions.
9. Amendment process (article 368): - Allows changes to the constitution making it flexible and rigid.
10. Emergency provisions (Article 352-360):- Grants the centre special powers during crises.

Significance: -

The Indian constitution ensures justice, liberty, equality and fraternity among citizens and serves as a living document that evolves with time through amendment.

Our forefathers who have given us this supreme law were visionary and missionary persons, with great debates, deliberations and discussions and taking references from all constitutions in the world they not only given importance to the needs of the present but also for the future generations of Indian Society. They know that for a peaceful, happy and healthy life to survive, we all have to live with the harmony of the nature as inscribed in our old Vedas, Puranas, Upanishads and manuscripts. They were well known that the nature or environment does not need human being however the human beings cannot live without the nature. They have reflected this great knowledge and wisdom through these great constitutions to their generations.

Constitutional Provisions and Sustainability:

Article 21 (Right to life and environment) : Strengthening environmental rights under Article 21 to ensure clean air, water and a sustainable ecosystem.

Directive Principles of State Policy: Enhancing the role of Article 39(b), 47 and 48(A) in promoting sustainable resource management and environmental protection.

Fundamental Duties (Article 51a(g): Encouraging citizen participation in sustainable practices constitutional duty.

From the time being based on the above constitutional provisions the three organs of our government the legislature, Executive and judiciary have made many policies, laws, ordinances, rules & regulations and verdicts to make the development sustainable and environment friendly governance. Those are

A. Climate Change & Governance: -

1. Green federalism–Promoting environmental governance between the centre and states.
2. Climate Resilient policies: -
Integrating climate change mitigation in national and state development plans

3. Eco Sensitive Zoning

Strengthening laws on protected areas and sustainable urban planning.

B. Judicial Interventions: -

1. Public Interest litigation (PIL) for the environment: -

Strengthening judicial activism for environmental justice.

2. Polluter pays principle: -

Strict implementation in cases of environmental degradation.

3. Judicial precedents: -

Leveraging supreme court rulings like the Vellore citizens welfare forum case for sustainability.

C. Sustainable Economic Growth: -

1. Green GDP & sustainable taxation: -

Introducing Environmental impact assessments in economic policies.

2. Circular Economy and waste management: -

Strengthening laws on e-waste, plastic waste and sustainable production,

3. Corporate social responsibility (CSR) and sustainability: -

Making CSR initiatives more aligned with environmental sustainability.

D. Energy & Natural Resource management:-

1. Renewable Energy & Constitution: -

Advocating for a constitutional mandate on renewable energy expansion.

2. Water conservation laws: -

Strengthening the implementation of article 262 on interstate water disputes with sustainability in focus.

3. Forest rights Acts and sustainable livelihoods: -

Ensuring tribal and rural communities' benefit from sustainable development programs.

E. Urban Development & sustainability: -

1. Smart cities with Green Infrastructure: -

Embedding sustainability in urban governance under the 74th amendment act 1992.

2. Sustainable Transport Policies: -

Expanding metro, electric vehicle (EV) infrastructure and public transport policies.

3. Right to Housing & environment: -

Integrating eco-friendly housing policies in fundamental rights.

F. Education & Awareness for Sustainability:-

1. Environmental Education in curriculum: -

Making it a constitutional directive under the right to Education (Article 21A): -

2. Community participation & Panchayati Raj: -Strengthening local governance for

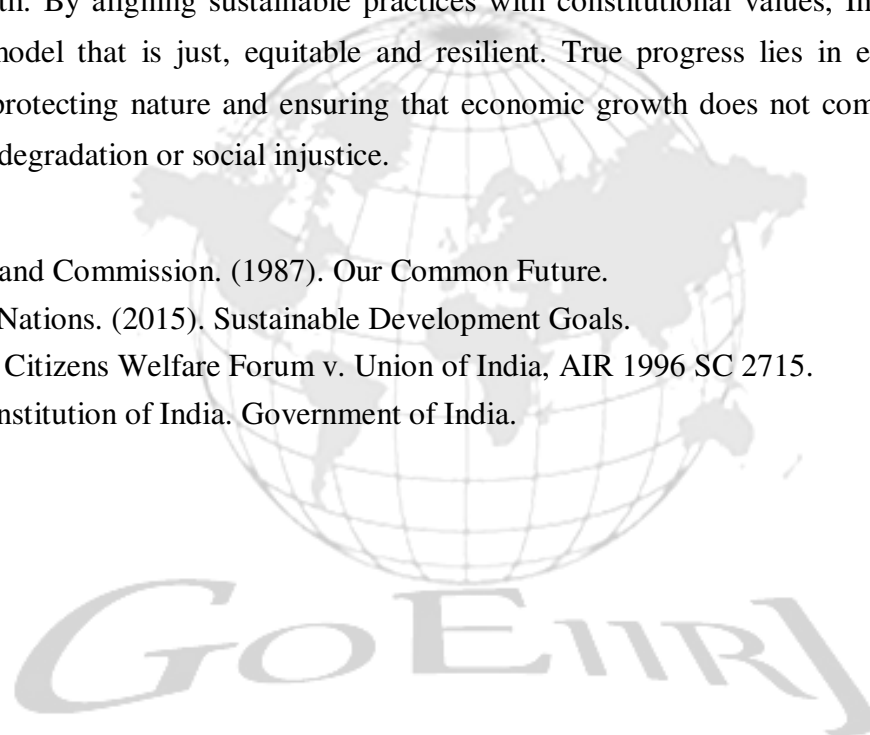
sustainable initiatives under the 73rd Amendment 1992.

Conclusion:

Sustainable development is not only a global necessity but also constitutional mandate in India. The Indian Constitution through its Fundamental Rights Directive principles and fundamental duties, provides a strong legal and moral framework to promote ecological balance, Intergenerational equity and inclusive growth. The synergy between legal provisions, judicial interpretation, and civic action offers a unique path forward. To secure a sustainable future, India must continue aligning development with constitutional values, promoting ecological justice and inclusive growth. By aligning sustainable practices with constitutional values, India can foster a development model that is just, equitable and resilient. True progress lies in empowering communities, protecting nature and ensuring that economic growth does not come at the cost of environmental degradation or social injustice.

References:

1. Brundtland Commission. (1987). Our Common Future.
2. United Nations. (2015). Sustainable Development Goals.
3. Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India, AIR 1996 SC 2715.
4. The Constitution of India. Government of India.

PREAMBLE- THE SOUL OF THE INDIAN CONSTITUTION**Researcher Guide****Researcher****Dr. Lata S. More****Mr. Dinesh P. Chandra***Principal**Kavyitri Bahinabai Chaudhari**Sane Guruji College of**North Maharashtra University Jalgaon**Education Khiroda.*

Abstract: -

The Preamble of India serves as a profound reflection of the vision that our freedom fighters held for a "sovereign democratic republic." It encapsulates their aspirations and objectives, which are intricately woven into the statutes of the Constitution. This foundational document enshrines the principles of "justice, fraternity, equality, and liberty," thereby promoting the establishment of a truly egalitarian society and a welfare state. In the landmark case of Golak Nath v. State of Punjab, Chief Justice Subba Rao highlighted that the Preamble delineates the fundamental goals that the legislation seeks to fulfill. Sir Alladi Krishnaswamy characterized the Preamble as an introductory statement to the statute, elucidating the genuine political and legislative intentions that have been envisioned over time. In the Keshavananda Bharati case, Justices Shelat and Govekar underscored the importance attributed to the Preamble by the Constitution's framers, as it encapsulates the aspirations and ideals for which the nation struggled during the period of British colonial rule. Additionally, in the Berubari case, the Supreme Court noted that the Preamble serves as a crucial tool for interpreting the intentions of the framers and establishes the overarching purpose behind the various provisions outlined in the Constitution of India.

1. The importance of the preamble could be construed from the locutions it has been given:

- a) K.M. Munshi has characterized the preamble as a political horoscope, which serves to encapsulate the fundamental essence and philosophical underpinnings of the Indian state. It delineates the core attributes that define the Indian Constitution, offering insight into the values and principles that guide the nation.
- b) P.T. Thakurdas expressed that the Preamble is the most significant part of the constitution, as it captures its spirit and acts as a crucial tool for interpretation. He emphasized that it reveals the intentions of the constitution's creators, describing it as a precious element within the document. He likened it to a masterfully crafted prose poem, asserting that it is a flawless piece of writing that provides a dependable benchmark for evaluating the constitution's worth.
- c) Nani Palkiwala described the preamble as an identity card for the citizens of India,

highlighting its role in defining the rights and responsibilities of individuals within the framework of the nation.

2. **Constitution (42nd Amendment) Act, 1976: -**

The terms "Socialist," "Secular," and "Integrity" were not part of the initial draft of the preamble and were subsequently incorporated through the 42nd Amendment Act of 1976. It was only after this amendment that the explicit statement declaring "India is a secular state" was established. Presently, the term "secular" is mentioned twice within the Constitution:

- a) In the Preamble
- b) In Article 25

The Supreme Court addressed the issue of whether the Preamble can be amended in the significant case of *Keshavananda Bharati v. State of Kerala* in 1973. The Court determined that while the Preamble is an integral component of the Constitution and is subject to amendment, its fundamental characteristics must remain preserved. The Court emphasized, "The structure of our Constitution is founded on the essential elements of our Preamble. If any of these foundations are removed, the integrity of our Constitution will be compromised, and it will no longer retain its true identity."

3. **History of Preamble: -**

The Preamble acts as an introductory statement to the Constitution, yet it is fascinating that it was not the first section to be created. In reality, it was among the last elements to be drafted, adopted after the initial reading of the Constitution Assembly and later placed at the forefront of the Constitution.

There exists a significant resemblance between Nehru's "Objective Resolution" and the Preamble, indicating that the "Objective Resolution" served as a foundational basis for the Preamble.

Objective Resolution Preamble

“.....all power and authority of Sovereign Independent India, its Constituent parts, and

“We, the people of India .....do hereby adopt, enact and give to ourselves this organs of government, are derived from people.....” Constitution.....”

“.....to proclaim India as an Independent Sovereign Republic....” “..... resolved to constitute India into.

SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC...

...the preservation of the Republic's territorial integrity is paramount...

...**FATERNITY**, which champions the dignity of every individual and promotes the unity and wholeness of the Nation;

...**justice**—encompassing social, economic, and political dimensions—will be assured for all citizens of India; there will be equality in terms of status, opportunity, and legal standing; the

freedom of thought, expression, belief, faith, worship, vocation, association, and action will be upheld, provided it adheres to legal frameworks and public moral standards, ensuring that all citizens experience: **JUSTICE**—social, economic, and political; **LIBERTY**—of thought, expression, belief, faith, and worship; **EQUALITY**—of status and opportunity.

Table 1: A Comparative Analysis of the Objective Resolution and the Preamble

The "Objective Resolution," introduced by Nehru, received unanimous approval on January 22, 1947. The Preamble underwent thorough discussion in the Constituent Assembly and was ultimately ratified on October 17, 1949. The delay in its finalization, as highlighted by the Assembly's President, Dr. Rajendra Prasad, was intended to ensure that the Preamble was in harmony with the overall Constitution.

4. Meaning and Concept: -

The term "Preamble" denotes the introductory segment of a statute, encapsulating the fundamental philosophy of the Constitution in a succinct manner. Furthermore, a preamble can serve as an introduction to a particular section or a collection of sections within a legal document. The Chambers Twentieth Century Dictionary defines a preamble as a preface or introduction, especially in a parliamentary setting, that outlines the reasons and objectives behind the legislation—essentially acting as a prelude.

According to Black's Law Dictionary, a preamble can be characterized in two ways:

- a) as a clause that appears at the beginning of a legal text, or
- b) as a statute that elucidates the reasons for its creation and the objectives it seeks to fulfil.

In summary, a preamble functions as a declarative statement from the legislature, detailing the motivations for the statute's creation and enactment. It also serves as a guide for interpreting any ambiguities that may emerge within the statute it precedes. The Preamble was included in the draft dated October 7, 1947, which was initially prepared by B.N. Rau on May 30, 1947, and subsequently revised in line with the discussions held by the Constituent Assembly.

5. Scope of Preamble: -

The Preamble does not grant any powers; instead, it presents a vision for the Constitution of India, highlighting the main objectives that the Constitution seeks to achieve. In the re Berubari case, the court clarified that the Preamble is not considered an integral part of the Constitution and, as such, cannot be viewed as a source of substantive authority.

One of the primary roles of the Preamble is to offer context and direction for Parliament when creating laws. It aids in clarifying specific terms and establishing definitions. As a result, it is appropriately cited to address ambiguities within the Constitution, facilitating the accurate interpretation of statutes and helping to ascertain the meaning of laws whenever uncertainties arise during their formulation. In simpler terms, when the wording of a statute poses difficulties in adopting either a broader or narrower interpretation, the court may look to the Preamble for

assistance.

In the case of *A.K. Gopalan v. State of Madras*, there was opposition to the idea of the Preamble serving as a guiding principle that provides Indian citizens with a democratic Constitution. This viewpoint contended that any law enacted under Article 21 would be deemed invalid if it violated principles of natural justice, which are also acknowledged as fundamental rights associated with personal liberty and the right to life. However, the majority of the Supreme Court bench dismissed this argument, interpreting the law under Article 21 as applicable to laws enacted by the state rather than to natural justice. Consequently, they determined that Article 21 could not be amended in alignment with the Preamble. The court established in the case of *re Berubari* that the preamble does not serve as a source of substantive powers that can be granted to the government or any of its branches. Consequently, it was determined that the powers associated with the preamble are limited. The court explicitly stated that when the language is clear and unambiguous, the preamble's guidance should not be invoked.

However, if any part of the language is deemed ambiguous, its interpretation may be informed by the objectives outlined in the preamble. This principle was exemplified in the case of *State of Rajasthan v. Basant Nahata*, where the court ruled that the preamble is only referenced in relation to an ordinary statute when the language of the statute does not yield a clear meaning.

In the pivotal case of *Keshavananda Bharti v. State of Kerala*, the significance of the Preamble was thoroughly examined. The primary question before the court was whether the Indian Parliament possessed the power to amend the Preamble. The Attorney General presented arguments to the Supreme Court, asserting that the provisions outlined in Article 368 allowed for the amendment of the Preamble. The Supreme Court carefully reviewed the facts of the case and explored the historical context of the Preamble, including its drafting and subsequent adoption. Ultimately, Chief Justice Sikri determined that there was insufficient evidence to support the idea that prohibitions and limitations on power were universally applicable. In certain cases, limitations have been derived from the Preamble, highlighting its vital importance. The Court emphasized that the noble and aspirational vision encapsulated in the Preamble should inform the interpretation of the Indian Constitution. The majority opinion of the bench concluded that the Preamble represents the fundamental philosophy of the Constitution and is not subject to amendment under Article 368. Nevertheless, it was also established that, as a part of the Constitution, the Preamble can be amended by the Union Parliament in accordance with Article 368. As a result, the terms "integrity," "socialist," and "secular" were added to the Preamble through the Constitution (Amendment) Act of 1976. Furthermore, in the 1995 case of *Union Government v. LIC of India*, the Supreme Court reiterated that the Preamble is a crucial element of the Constitution.

6. Whether Preamble is regarded as a part of our Constitution: -

One of the most debated topics in Indian political history revolves around the question of

whether the preamble should be regarded as an essential component of the Constitution. This discussion has been explored through two significant legal cases:

Re: Berubari Union Case of 1960

In this case, the Supreme Court determined that the preamble is not enforceable in a court of law. The court pointed out that the Constitution explicitly states that the preamble does not serve as a source of any prohibition, thereby excluding it from being classified as part of the Constitution. Nevertheless, the court acknowledged that in instances where the language of the Constitution is unclear or open to various interpretations, the guiding principles articulated in the preamble should be consulted, underscoring its relevance.

Keshavananda Bharati v. State of Kerala of 1973

In a contrasting ruling, the Supreme Court in this case affirmed that the preamble is indeed a part of the Constitution. The court highlighted that the preamble encapsulates the aspirations, objectives, and ideals envisioned by the framers of the Constitution, and that the Constitution should be interpreted in accordance with the goals outlined in the preamble. The Supreme Court recognized that certain elements concerning the preamble were not adequately addressed in the Re: Berubari case, which could have clarified its status as a constitutional component. Ultimately, the court concluded that while the preamble may not constitute a specific provision or statute, it remains a vital element of the Constitution.

7. Purpose of the Preamble: -

This statement embodies the concept of popular sovereignty, which asserts that the highest authority resides with the citizens of India. This principle is a cornerstone of our Constitution, reflecting the foundational belief that the government derives its legitimacy from the will of the people.

Furthermore, it encompasses the enacting clause that grants power to the Constitution itself, emphasizing that it is established for the benefit of the populace, created by the populace, and dedicated to serving the populace.

Additionally, it delineates the fundamental rights and principles of justice, liberty, equality, fraternity, and freedoms that are to be upheld for all citizens. These rights are designed to ensure that the people of India, as the ultimate source of power, are guaranteed essential protections and entitlements. This framework outlines the core nature of governance and the political structure, ensuring that the rights and dignity of every individual are respected and upheld within the nation.

8. Principles of the Preamble: -

There are 5 basic principles of the Constitution that are of paramount importance namely:

8.1 Sovereignty of India: -

A sovereign is characterized as the highest authority, and thus, sovereignty can be understood as the ultimate power that recognizes no higher authority. This concept is crucially

articulated in the preamble, which asserts that we are no longer a colony of Britain or subject to the British Crown. The preamble marks our declaration of dominion status following August 15, 1947.

When discussing sovereignty in the context of the preamble, it encompasses legal, political, pluralistic, and individual freedoms. D.D. Basu notes that Article 5 of the Irish Constitution inspired the inclusion of the term "Sovereign," defining it as an absolute and unrestricted power within its own domain. Cooley further elaborates on sovereignty, describing it as a state that possesses complete and supreme authority, without recognizing any superior power.

Critics argue that India's membership in the Commonwealth, which acknowledges the British Queen as its head, undermines its sovereignty. In response, Nehru clarified that the British role is merely symbolic within the Commonwealth. Additionally, it can be argued that since 1949, the Commonwealth has evolved into a community of sovereign equals, united by shared history and national interests through collaborative efforts.

8.2 India being a Socialist State: -

The inclusion of the term "Socialism" in the Preamble through the 42nd Amendment of the Constitution in 1976 underscores the aspiration of the constituent assembly to achieve socioeconomic justice. Socialism is characterized as a political and economic framework that advocates for state ownership over the processes of exchange, distribution, and production. However, the Constitution does not provide a specific definition for the term "Socialist."

The addition of socialism in the Preamble is interpreted as a framework for economic planning, which is expected to significantly influence the nation's economic landscape. It also aims to ensure the realization of certain moral ideals, including:

- a) Provision of essential needs
- b) Equal remuneration for equal work
- c) Elimination of disparities

These moral ideals have always been inherent in the Directive Principles of State Policy (DPSP) and have been partially implemented through the Constitution. The concept of Democratic Socialism has consistently been reflected in both the Directive Principles and the Preamble. The phrase "economic justice" encapsulates the ultimate goal of fostering a socio-economic transformation in the country. Specifically, Articles 39 (b) and (c) of the Directive Principles safeguard the social and economic rights of the Indian populace.

The term 'Socialism' has become increasingly complex in modern discussions, often linked to both Communist and democratic ideologies, which has led to a range of critiques. In light of these discussions, it is observed that India is more aligned with "democratic Socialism" than with "Communitistic Socialism." This alignment is evident in the Preamble of the Constitution, which incorporates both Democracy and Socialism. The ongoing debate has also generated differing interpretations regarding the development of contemporary Socialist principles, especially in

relation to the safeguarding of marginalized communities, state welfare initiatives, and the encouragement of fair competition, all while maintaining individual initiative and political freedoms.

In 1979, the Supreme Court addressed the inclusion of the term 'Socialist' in the Preamble during the case of *Excel Wear v. Union of India*. After thorough deliberation, the bench determined that the term 'Socialist' could support a more comprehensive examination in favor of state ownership and the nationalization of industries.

In a separate ruling, the Supreme Court interpreted 'Socialist' as a framework for creating a more just society, focused on the equitable distribution of wealth and income to achieve economic equality, which is a core objective of our Constitution. The Court further underscored that 'Socialism' is vital for ensuring a decent standard of living for the workforce, providing them with lifelong security, as emphasized in the case of *D.S. Nakara v. Union of India*.

8.3 India being a Secular Country: -

A state that refrains from endorsing any specific religion as its official faith, treating all religions with equal respect and granting them the same rights to worship, is typically referred to as a 'Secular' State. The principles of secularism are enshrined in Articles 25 to 30 of the Constitution, which protect the fundamental rights associated with religious freedom. India is committed to the equality of all religions, promoting social harmony and allowing individuals the liberty to choose their own faith. To ensure that secularism remains a fundamental aspect of the Preamble and the Constitution, it has been placed beyond the reach of amendments by Parliament.

Even before the term 'Secular' was formally included in the Preamble, the Constitution implicitly supported secularism through Articles 25 to 28, which guarantee every citizen the right to practice and advocate for any religion they choose. In the landmark 1974 case of *St. Xavier College v. State of Gujarat*, the Supreme Court recognized that although the term 'Secular State' was not explicitly mentioned in the Constitution, it was evident that the framers intended to establish a secular nation. Additionally, in the 1994 ruling of *S.R. Bommai v. Union of India*, the Supreme Court reaffirmed that secularism is an essential characteristic of our country.

In 2003, the Supreme Court recognized a new interpretation of Secularism in the case of *Aruna Roy v. Union of India*, emphasizing respect and understanding for various religions and their practices. The Court asserted that Secularism should not be viewed as the State being anti-religious or devoid of any spiritual essence. Instead, it reflects the State's commitment to treating all citizens equally, regardless of their beliefs—be they agnostic, atheist, or devout—while ensuring that matters of State remain free from religious influence and discrimination.

8.4 India being a Democratic Country: -

Abraham Lincoln famously described democracy as "the government of the people, by the people, and for the people." When we examine the term "democracy," we discover its origins in

Greek, where 'demos' translates to 'the people' and 'kratos' means 'rule' or 'government.' This definition implies a system of governance where the people hold the power.

In a landmark ruling in 1992, the Supreme Court articulated that democracy is not just a political system but a philosophy and ideal embraced by nations that are politically mature and culturally advanced. This system entrusts the ultimate governing authority to representatives elected by the populace, either directly or indirectly, as seen in the case of Mohan Lal v. District Magistrate Rai Bareilly. The court noted that in an indirect democracy, citizens elect representatives who manage the government on their behalf. Conversely, direct democracy allows citizens to engage directly in governance.

Furthermore, in a 2002 ruling, the Supreme Court emphasized that a democratic government cannot thrive without informed voters participating in free and fair elections. The case of Union of India v. Association for Democratic Reforms highlighted that a successful democracy relies on an aware citizenry, underscoring the power granted to Indian citizens to choose their government.

8.5 India being a Republic State: -

The term 'Republic' is specifically included in the Preamble of the Indian Constitution to clearly distinguish it from a 'Monarchy.' In the context of India's status as a Republic, it is crucial to recognize that after gaining independence from British colonial rule, India achieved Dominion Status on August 15, 1947. Under this framework, there is no monarch; rather, the head of state is chosen by the citizens of India through a democratic process. The Preamble of the Constitution of India not only establishes but also enshrines the concept of a 'Republican form of Government,' which signifies that the ultimate power and authority lie with the people of India. The President of India acts as the Executive Head of State, and this position is filled through indirect elections, with the President serving a term of five years.

9. Enshrined Objectives of Preamble: -

There are four Objectives of Preamble which are of paramount importance namely:

9.1 Justice (Political, Economic, and Social)

The Preamble identifies Justice as the foremost objective of paramount significance for the Indian State. Justice is defined as the alignment of societal welfare with the harmonious regulation of individual behavior. Its core principle is to achieve the common good rather than the interests of a single individual. Therefore, in an egalitarian society, an individual's actions that enhance the overall wellbeing of the community are deemed just. The Constitution of India places a strong emphasis on ensuring the following types of justice for its citizens:

- Political Justice
- Economic Justice
- Social Justice

To achieve social justice within a society, it is essential to eliminate any form of discrimination or inequality based on factors such as caste, race, wealth, status, opportunity, religion, and title. To foster an environment conducive to social justice, the Directive Principles of State Policy were established in Part IV of the Constitution.

In a 1994 ruling, the Supreme Court noted that Article 38 of the Constitution, along with the Preamble, envisions a society where social justice serves as a foundation for a dignified and meaningful life. The Court emphasized that social justice acts as a dynamic mechanism to alleviate the suffering of marginalized groups, including the poor, Dalits, and other vulnerable sections of society, enabling them to live with dignity and equality. Furthermore, the Supreme Court affirmed that the pursuit of political, economic, and social equality has always been a constitutional objective and a legitimate expectation of the social justice envisioned by the framers of the Constitution, as highlighted in the case of *Air India Statutory Corporation v. United Labour Union*.

9.2 Liberty (of faith, belief, worship and of thought): -

The Preamble identifies Liberty as the second key objective of significant importance that the Indian State aims to uphold. The term 'Liberty' has its roots in the Latin word 'liber,' which means free. The true essence of Liberty emerged in 1789 during the French Revolution, where it was defined by the revolution's leaders as the ability to act freely, provided that such actions do not harm others. The Preamble's references to freedom of expression and thought are protected under the Fundamental Rights enshrined in the Constitution of India. Liberty can be understood in both a positive and negative context: the positive aspect emphasizes the importance of certain freedoms necessary for individuals to realize their full potential within society, while the negative aspect refers to the absence of arbitrary interference by the State in an individual's actions. These concepts of liberty are echoed throughout the Constitution in various Articles, including: Article 19 (1) (a) which addresses Freedom of Expression, and Articles 25-30 that pertain to the Right to Freedom of Religion.

9.3 Equality in the State of Opportunity and of Status: -

The Preamble identifies Equality as the third crucial objective that the Indian State must prioritize, recognizing the intrinsic link between equality and liberty. The Indian Constitution guarantees the Fundamental Right to Equality for all citizens. To uphold equality before the law, it is essential to eliminate any discriminatory practices based on color, creed, sex, residence, race, and other factors, while also ensuring equal opportunities for all citizens to thrive and experience equality under the law. The origins of the equality doctrine can be traced back to the 18th century.

In 1789, France's National Assembly issued "The Declaration of the Rights of Man," which emphasized that equal opportunities are vital for the complete development of a citizen's personality and affirmed that all men are born free and equal in their rights. Similarly, the American Declaration of Independence of 1776 articulated the principle that all men are created

equal. The Supreme Court, in the case of *Indira Sawhney v. Union of India*, affirmed that the Constitution's basic structure is fundamentally rooted in the principle of equality. Furthermore, in *Velamuri Venkat Sivaprasad v. Kothari Venkateswaralu*, the Supreme Court noted that the establishment and assurance of equality within the Indian State, as enshrined in the Constitution, is regarded as one of the most significant cornerstones of Indian democracy.

9.4 Fraternity in Indian State: -

The Preamble identifies Fraternity as the fourth and final objective of significant importance for the Indian State, aimed at fostering a sense of psychological and spiritual unity among its citizens. Fraternity can be understood as the sentiment that all citizens share a common bond, akin to being children of the same soul and motherland, thereby nurturing a spirit of brotherhood among the populace. The inclusion of this term in the Preamble reflects the drafting committee's recognition of the critical need for goodwill, brotherhood, and fraternal harmony, which they deemed essential in the current context. Consequently, they decided that this goal should be highlighted and honored within the Preamble. The concept of Fraternity was inspired by the ideals of the French Revolution. Although the term is not explicitly stated in the Constitution, it is implicitly represented through various provisions, such as:

- The right to settle and reside anywhere within the country
- Common citizenship
- The right of legal citizens to move freely throughout India

10. Comparative Study of Preambles of United States of America and Canada to India: -

Source of Authority

Both the American and Indian Constitutions establish their authority as deriving from the people of their respective nations, explicitly stating this through the phrase "we the people" in their preambles. In contrast, the Canadian Preamble does not include such a declaration, despite the fact that all representatives in its House of Commons are elected democratically. It is noteworthy that the British Queen holds a position within their parliament.

Declaration of the Date of Adoption

Among the three preambles, only the Indian Preamble specifies the date of the Constitution's adoption, making it unique in this regard.

Nature and Purpose Expressed in the Preamble

The Indian Preamble is comprehensive and well-crafted, articulating the core ideals of the Constitution, which are supported by its statutes. In comparison, the Canadian Preamble only references the terms "dominion" and "federal," while the American Preamble mentions the term "Union."

Debate over Supremacy

The American Preamble does not address the secular nature of the state, whereas Canada explicitly refers to the "Supremacy of God." In contrast, the Indian Preamble clearly identifies India as a "Secular" and "Sovereign" state.

11. Conclusion: -

The Preamble serves as a profound reflection of the fundamental values, aspirations, and goals that the framers of our Constitution envisioned. It also acts as a vital introduction to the principles that underpin the entire document. Thakurdas Bhargav has aptly characterized the Preamble as the very essence of our Constitution. It clearly outlines the primary objectives and foundational aspects of our legal system, with the aim of transforming contemporary India into a society characterized by equality and fairness. It is not an overstatement to claim that the Preamble encapsulates the soul, spirit, philosophy, and ideology that form the bedrock of the Constitution. Furthermore, it plays an essential role in resolving any ambiguities that may arise within the Constitution and serves as a guiding principle for interpreting its core values. In a landmark ruling in 1961, the Supreme Court highlighted the importance of the Preamble's noble vision as a reference point for understanding the intent behind specific laws. However, it clarified that the Preamble itself cannot be used as a source of legal authority, as established in the case of *Burrakur Coal Co. Ltd. v. Union of India*.

References: -

1. Aparajita Baruah (2007), Preamble of the Constitution of India, Deep and Deep Publications Pvt. Limited, New Delhi, P-3.
2. Baruah, Aparijita (2006). Preamble of the Constitution of India: An Insight and Comparison with Other Constitutions. New Delhi: Deep & Deep. p. 177. ISBN 978-81-7629-996-1. Retrieved 12 November 2015.
3. "Fundamental rights in The Preamble, Free Law Study material, IAS Law Notes, material for Ancient India Law". www.civilserviceindia.com. Retrieved 11 October 2015. 28 AIR 1961 SC
4. M Laxmikanth (2013). "4". Indian Polity (4th ed.). McGraw Hill Education. p. 4.5. ISBN 978-1-25-906412-8.
5. Narender Kumar (2012), Constitutional Law of India, Allahabad Law Agency, Faridabad, P-27
6. V.S. Deshpande- Rights and duties under the Indian Constitution, (15 JILI 1973, p94).
7. The Constitution (Forty-Second Amendment) Act, 1976". Government of India. Retrieved 1 December 2010.
8. <https://indiankanoon.org/doc/1120103/>

9. <https://indiankanoon.org/doc/257876/>
10. https://www.researchgate.net/publication/314697384_Nature_of_Justice_Envisaged_Under_Preamble_to_Constitution_of_India
11. <https://www.uscourts.gov/about-federal-courts/educational-resources/abouteducational-outreach/activity-resources/us>
12. <https://exhibits.library.utoronto.ca/exhibits/show/canadianlawandidentity/cdnlawreligion/cdnlawreligioncharter1>
13. <https://secure.mygov.in/read-the-preamble-india/>
14. <http://legislative.gov.in/constitution-of-india/preamble-to-the-constitution-of-india>
15. <http://164.100.47.194/Loksabha/Debates/cadebatefiles/C24111948.html>
16. <https://www.hindustantimes.com/india-news/preamble-embodies-constitution-s>
17. <https://thelawdictionary.org/preamble-to-the-constitution/>
18. <https://www.gov.ie/en/publication/d5bd8>
19. <https://www.gktoday.in/gk/preamble-of-indian-constitution/>
20. <https://www.lawctopus.com/academike/preamble-constitution-india/>
21. <https://www.ijariit.com/manuscripts/v4i5/V4I5-1280>
22. <http://www.legalservicesindia.com/article/1390/Role-of-Preamble-Interpretation-with-Indian-Constitution.html> 954

GOEIIRJ

ECO-CONSTITUTIONALISM IN INDIA: A LEGAL ODYSSEY TOWARDS ENVIRONMENTAL JUSTICE

Dr. B. Yuvakumar Reddy

Principal, S.S Maniyar College

And

B. Mohan Krishna Reddy

Young Research Scholar

Jalgaon

Abstract

In India, the growing emphasis on the need for environmental protection can be said to have become a constitutional necessity given the legal developments and judicial activism. This paper examines eco-constitutionalism, or integrating environmental protection with constitutional governance. The paper traces the evolution of environmental rights in the Directive Principles of State Policy (DPSP), Fundamental Rights, and Fundamental Duties of India, highlighting the role of the judiciary in establishing the right to a clean and healthy environment as protected under Article 21. It further discusses how major judicial pronouncements expanded this environmental mandate through the incorporation of the Polluter Pays Principle, Precautionary Principle, Public Trust Doctrine and others. Though there are improvements, challenges include, policy violation, bureaucratic inefficiency, and legislative gaps.

The article concludes by suggesting that it is vital for us to have greater recognition of environmental rights in the Constitution and conduct necessary reforms for effective environmental governance.

1. Introduction

Eco-constitutionalism means we include environmental our country's constitution for the betterment of our world. India has led the world in embedding environmental provisions in the Constitution and using evolutionary judicial interpretation to strengthen them.

The 42nd Amendment Act, 1976 made an important change in India's history in which Article 48A which casts a duty on the states to protect the environment and the Article 51A(g) which is a fundamental duty to protect the environment.

And it is the judiciary that has truly been a game changer in the context of environmental justice as it is the right to life (Article 21).

This article explores :- 1.How constitutional provisions have changed for environmental protection.2.The Indian judiciary's role in implementing environmental rights.3.The eco-constitutionalism in India - challenges and future prospects.

2. Constitutional Foundations of Environmental Protection

Environment protection legislations was not specifically made during the pre-Independence era, certain provisions concerning environmental pollution were incorporated in some enactments. After Independence in 1972 then Prime Minister Mrs. Indira Gandhi participated Stockholm conference immediately after returning from Stockholm. The Water (Prevention and Control) Act 1974 was passed by the Indian parliament under the provisions of Art 252 of the Constitution.

2.1 Directive Principles of State Policy (DPSP) and Environmental Protection

The foundation for the environmental governance of India is laid down by the directive principles of state policy. While not legally enforceable, the Directive Principles serve as guiding principles for legislation and policy.

Article 48A (Inserted via the 42nd Amendment, 1976): “The State shall endeavour to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country.” This provision laid the foundation for environmental legislations like the Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974, and the Environment Protection Act, 1986.

2.2 Fundamental Rights and the Right to Healthy Environment

The Indian judiciary has interpreted the right to a clean environment as a fundamental right under Article 21 (Right to Life).

Subhash Kumar v. State of Bihar (1991): The Supreme Court ruled that right to life under Article 21 includes the right to enjoy pollution-free water and air. MC Mehta v. Union of India (Ganga Pollution Case, 1985): The Court ordered the closure of polluting industries near the Ganges.

2.3 Fundamental Duties and Citizen Responsibility

Article 51A(g) (Inserted in 1976) directs every citizen to protect and improve the natural environment. While this duty is not directly enforceable by law, courts have cited it increasingly to promote public participation in environmental protection. In the case of Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh (1985), for example, the Supreme Court prohibited limestone quarrying in Dehradun citing citizens’ duty to protect nature.

3. The Role of Judiciary in Strengthening Eco-Constitutionalism

3.1 Emergence of Environmental PILs

Environmental PILs were responsible for the evolution of Environmental jurisprudence in India. Environmental PILs are those public interest litigations which are related to environmental issues. The lawyers and jurists have contributed the most in the emergence of such litigation.

Landmark Environmental PIL Cases

The first Environmental PIL was filed in 1986 by lawyer MC Mehta to save the Taj Mahal from industrial pollution. Such litigations have been important in strengthening the Environmental

law in India. Polluter Pays Principle: The entity responsible for pollution is responsible for compensating the damage done and preventing future harm. It was recognized in Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India (1996).

3.2 Judicial Doctrines shaping Environmental Law: The Supreme Court has borrowed and developed key environmental principles from international law:

1 Polluter Pays Principle

- The polluter must bear the cost of preventing and remedying pollution.
- Recognized in Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India (1996).

2. Precautionary Principle

Lack of scientific certainty should not delay preventive action against environmental harm.

- Applied in Vellore Citizens Welfare Forum case (1996).

1. Public Trust Doctrine

- The government acts as a trustee of natural resources and must protect them for public use.
- MC Mehta v. Kamal Nath (1997) applied this doctrine to prevent encroachments on riverbeds.

3.3 Expansion of the Right to Environment under Article 21

T. N. Godavarman v. Union of India (1996): Mandated afforestation measures and controlled deforestation.

M. C. Mehta v. Union of India (Taj Trapezium Case, 1997): Ordered relocation of polluting industries near the Taj Mahal.

2. Challenges in Implementing Eco-Constitutionalism

2.1 Weak Enforcement of Environmental Laws

Despite strong judicial intervention, India faces serious enforcement challenges due to: Bureaucratic inefficiencies and corruption. Conflicts between environmental protection and economic development (e.g., industrial projects vs. forest conservation).

2.2 Political and Legislative Limitations

The National Green Tribunal (NGT), established in 2010, has faced criticism for limited enforcement power. Environmental policies are often diluted due to political pressures from industries.

3. Conclusion:

India's journey in eco-constitutionalism has been marked by progressive judicial interpretations, legislative developments, and evolving environmental principles. The integration of environmental rights within the Directive Principles, Fundamental Rights, and Fundamental Duties has strengthened the country's legal framework. However, enforcement gaps, political pressures, and conflicts with economic growth continue to challenge effective environmental

governance.

Moving forward, India must constitutionally recognize the right to a clean environment, strengthen institutional mechanisms like the National Green Tribunal (NGT), and ensure stricter implementation of environmental laws. A harmonized approach balancing environmental sustainability with economic development is crucial. A resilient and legally empowered eco-constitutional framework will not only protect natural resources but also secure a sustainable future for generations to come.

References :

1. *Constitution of India*. (1949). Government of India.
2. *MC Mehta v. Union of India*, AIR 1987 SC 108. (1987).
3. *Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India*, (1996) 1 SCC 134. (1996).
4. *MC Mehta v. Kamal Nath*, (1997) 4 SCC 415. (1997).
5. *T.N. Godavarman v. Union of India*, (1996) 6 SCC 238. (1996).
6. *Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh*, AIR 1985 SC 1415. (1985).
7. *National Green Tribunal*. (n.d.). Annual Reports. Retrieved from <https://greentribunal.gov.in>
8. Kumar, A. (2008). *Eco-Constitutionalism: Perspectives on Constitutional Environmental Law in India*. Cambridge University Press.
9. Shyam, P. K. (2010). *Environmental Protection and Sustainable Development in India*. Oxford University Press.
10. *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India*, (1996) 3 SCC 212. (1996).

INDIAN CONSTITUTION AND SOCIAL JUSTICE**Prin. Dr. S. G. Baviskar***AYKK's Arts Mahila College, Dhule*

Abstract

Dr.B.R. Ambedkar, played an imperative role in the framework of the Indian constitution and it is famously known as the father of the Indian constitution. On April 14, India celebrates the Ambedkar Jayanti, to commemorate the birth anniversary of the leader who fought for the upliftment of the untouchables, oppressed, laborers, and women. He was a Social reformer who inspired the untrodden people and was involved in a fight against the social discrimination against the Dalits. He advocated for the rights of untouchables and other oppressed groups, emphasizing education and empowerment as crucial tools for social upliftment. He dedicated his life to the pursuit of social justice and the empowerment of marginalized communities in India. His efforts for social justice were transformative and laid the foundation for the empowerment and emancipation marginalized communities in India. His legacy continues to inspire movements for equality, social justice and human rights worldwide. social justice is the spirit and vision of the Indian constitution. He was the first man who understand the necessity for a democratic system in India and analyzed the social, economic and political system of India in relation to other country. The philosophy of the Indian Constitution, enshrined in its preamble and fundamental principles, envisions a sovereign, Socialist, secular, democratic republic ensuring justice, liberty, equality and fraternity for all citizens, while also promoting unity and integrity. The issue of the Paper is Socially and timely relevant to the current environments and it is urgently needed to embed Dr. Ambedkars Social justice principles in the minds of future scholars and researchers.

Keywords: Constitution ; democratic system; social justice; fundamental rights.

Introduction

Dr.Ambedkar was a renowned social reformer, economist, jurist and the principal architect of the Indian constitution. India, with its rich cultural heritage, has long faced deep-rooted social inequalities, particularly with respect to gender and cast. Indian, a country known for its diverse culture rich_ traditions, and rapid economic growth, has long struggled with gender and cast inequality. Throughout much of Indian history, the social status of girls and women has been dictated by deeply ingrained patriarchal norms, which relegated them to secondary positions in families, communities, and society at large. The Constitution of India was adopted on 26 November 1949 with its unique content and sentiments. The functions and role of these institutions are essential for the successful execution of constitutional democracy in our country. Democracy means government through discussion. The people's representatives wish the voters well in

carrying out their ideology of socio-economic development and their policy making. Modern democracy is predictable without a judiciary. This organ is not only the protector of the Constitution but also the protector of the fundamental rights of the citizens. According to Dr. Ambedkar the root cause of social injustice to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes is the caste system in traditional society. Dr. Ambedkar has been an outstanding and multifaceted personality of India. He was as great academician, a research scholar, a economist, a political scientist, a philosopher and humanitarian. In 2015, the Government of India formally declared November 26 as Constitution Day (Samvidhan Divas) to honor the adoption of the Indian Constitution in 1949. Since then, each year on this day, the nation celebrates the Constitution adoption.

Philosophy of Indian Constitution.

The philosophy of the Indian Constitution, as outlined in its Preamble, centers around establishing a sovereign, socialist, secular, and democratic republic that ensures justice, equality, and liberty for all citizens, while promoting fraternity and national unity.

Sovereignty: India is a sovereign nation, meaning it has the ultimate authority to govern itself, free from external control.

Socialism: The Constitution aims to establish a social order that reduces economic inequalities and promotes social justice.

Secularism: India is a secular state, meaning it does not have an official religion and ensures freedom of religion for all citizens.

Democracy: The Constitution establishes a democratic system of government where power resides in the people, exercised through elected representatives.

Justice: The Constitution strives to ensure social, economic, and political justice for all citizens.

Equality: The Constitution guarantees equality of status and opportunity for all, regardless of caste, religion, gender, or any other basis.

Liberty: The Constitution protects fundamental rights, including freedom of thought, expression, belief, faith, and worship.

Fraternity: The Constitution promotes fraternity, which means a spirit of brotherhood and unity among all citizens, ensuring the dignity of the individual and the integrity of the

Federalism: The Constitution establishes a federal system of government, where power is divided between the central and state governments.

Rule of Law: The Constitution ensures that everyone, including the government, is subject to the law and that the law is applied equally to all.

Concept of Social Justice.

The term 'Social' as we can understand, is concerned with all human beings within the society and term 'Justice' is related with liberty, equality and rights. In other words, securing the

highest possible development of the capabilities of all members of the society may be called social justice. The idea of social justice demands freedom, equality and other human rights to secure the greatest happiness and common human beings. In modern liberal philosophy “Justice” is defined in terms of rights not as duties. In modern societies, almost all constitutions guarantee such right and ensure their effective implementation. The objective of social justice is to organize the Society so as to abolish the source of injustice in social relations, such as discrimination on the basis of caste, sex, religion, race, region etc. whereas social justice may also require protective discrimination in favor of the downtrodden, under privileged and weaker sections of the Society .

Dr. Ambedkars Ideas on Social justice.

Ambedkars concept of social justice stands for the liberty , equality and fraternity of all human beings. As a rationalist and humanist, he did not approve of any type of hypocrisy, injustice and exploitation of man by man in the religion that is based on universal principles of morality and is applicable to all times to all countries and to all races. He considered the caste system as the greatest evil of religion. the Varna system according to him is the root. He believed that the root of social injustice lay in the caste system and its associated practices like untouchability and he championed the rights of marginalized communities through his writings, activism and the Indian Constitution which he helped draft. cause of all inequality and is also the parent of the chastises and untouchability. Dr. Ambedkrs ideas are still relevant today, and can help to create a world where everyone is treated with dignity and respect. Dr. Ambedkar, in his speech before the constituent Assembly “ have completed my work; I wish there should be sunrise even tomorrow. The new Bharat has got political freedom, but it is yet to raise the sun of social and economic liberty” Dr. B.R. Ambedkar, often called the "Father of the Indian Constitution," significantly contributed to the Indian Constitution by chairing the Drafting Committee, advocating for fundamental rights and social justice, and ensuring provisions for marginalized communities, including the abolition of untouchability. Bharat Ratna Dr. Ambedkar's name will be written in golden letters in the history of India as a champion of social justice. He was not only the main builders of the constitution, but also the crusader of social justice for the betterment of the downtrodden. He spent his whole life for the betterment of the poor and exploited untouchables in the Indian society.

Dr. B.R. Ambedkar contributions:

- Chairman of the Drafting Committee: As the chairman of the Drafting Committee of the Constituent Assembly, Ambedkar played a pivotal role in shaping the Indian Constitution.
- Advocacy for Fundamental Rights and Social Justice: He championed the inclusion of provisions for fundamental rights, equality, and social justice in the Constitution, ensuring a framework for a just and inclusive society.
- Strong Central Government: He advocated for a strong and effective central government to

maintain unity and stability in a diverse nation.

- Preamble: He was credited with drafting the Preamble, which outlines the basic principles and values of the Indian Constitution.
- Constitutional Morality: Dr. B.R. Ambedkar also upheld equality in law and administration, bringing forward the idea of constitutional morality.

At the time of Babasaheb, the society was divided into Varna system and caste - caste and class distinctions. Babasaheb had many challenges in front of him, but he faced them stoically and has presented an unsurpassed example in front of the world by creating the constitution of the country. The Constitution of India is unique in the whole world. He has given equal right to vote to all through the constitution. Dr. Ambedkar wanted to build a prosperous India and the present government is engaged in realizing - He has worked for the upliftment of society throughout his life.

He has made a valuable contribution in removing social evils and building the nation. Babasaheb gave rights to the weaker and neglected sections in the Constitution. He was the first to give the right to vote to the downtrodden class and played an important role in establishing democracy in place of monarchy.

Conclusion.

Social justice is the idea of creating society or institution that is based on the principles of equality and fraternity, that understands. The progress made through constitutional provisions, civil laws, and government schemes has undoubtedly improved the social status of girls in India. However, significant challenges persist in bridging the gap between policy and practice. To fully address these gaps, a holistic approach is required-one that involves not only enforcing existing laws but also transforming societal attitudes toward gender equality. This includes dismantling patriarchal structures, improving access to education and healthcare, providing safe environments for schedule caste, schedule tribes and socially weaker sections girls, and empowering them economically and socially. Dr. Ambedkar's concept of social justice provides a fundamental framework for addressing contemporary socio-economic and political challenges. Embracing his vision entails commitment to equality, dignity, and empowerment for all individuals, ensuring that his legacy continues to guide efforts towards a more just and inclusive society. Ambedkar's ideas have helped to improve the lives of women, Scheduled castes, and Scheduled Tribes. Every man and Women, he believed should have a basic grasp of the world around them. Dr. Ambedkar was the first to introduce the concept of "equal compensation for equal effect, regardless of gender" to India. He believed it was vital to protect women's rights and elevate the status and position. Mook Nayak and Bahiskrit Bharat were platforms for female discrimination awareness.

References.

1. Gender Equality and Women's Empowerment in India: A Report by the International Centre for Research on Women (ICRW).
2. Bennett, L. (2019]. "Breaking the Chains: Legal Reforms and Gender Equality in India." Asian Journal of Comparative Law.
3. Pandey, Ashutosh (2018): 'Fundamental Rights and Socio-Economic Justice in Indian Constitution', International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature.
4. Mahentesh, G.B. (2018): 'Social and Economic Justice under Constitution of India: A Critical Analysis, International Journal of Law Management and Humanities, Vol-2
5. Sharma, M. (2017): 'Constitution of India and Social Justice, International Journal of Scientific and Research, ISSN 2455-2631, Vol-2
6. Katkuri, S. (2018): 'Role of directive principles towards welfare of the state and social development India', International Journal of Law, ISSN 2455-2194, Vol-4
7. Zelloit Elenor, From Untouchable to Dalit, Manohar, Delhi, 2001.
8. Kiran chaurasia, contribution of Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar Towards Nation Building Independently published (2018)
9. www.researchgate.net/publication, Ambedkar's Ideas of nation building in India-
10. D. Keer, Dr. Ambedkar : Life and Mission popular 'pracashan Ltd. Ltd; New edition (2005).

GOEIIRJ

YOUTH AND CIVIC RESPONSIBILITY: REALIZING CONSTITUTIONAL VALUES IN CONTEMPORARY INDIA

Dr. Vaishali Ravindra Sonawane

Incharge Principal

Abhay Yuva Kalyan Kendra's College Of Education, Dhule

Abstract

The principles of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity serve as the foundational pillars of modern democratic societies. These ideals, deeply rooted in philosophical thought and revolutionary history, gained global prominence during the French Revolution, and were later enshrined in numerous national constitutions and international human rights frameworks, including the Preamble to the Indian Constitution. Each principle holds distinct significance: Justice ensures fairness and rule of law; Equality promotes non-discrimination and equal opportunity; Liberty safeguards individual freedoms; and Fraternity fosters social harmony and collective unity. This research aims to explore the interconnectedness and evolution of these values across historical, political, and social contexts. It critically examines how the ideals have been interpreted by various philosophers, implemented in different legal frameworks, and contested in contemporary governance. Through a comparative analysis of global movements—from the Civil Rights Movement in the United States to anti-caste and pro-democracy movements in India—the paper highlights how marginalized communities have invoked these principles to demand dignity and justice. Furthermore, the study investigates the challenges posed by modern developments, including technological disruptions, growing economic inequality, and political polarization, which often undermine the realization of these ideals. In the digital age, questions surrounding freedom of expression, data privacy, digital inclusion, and community fragmentation have brought new dimensions to the discourse on liberty and fraternity. By integrating philosophical inquiry, policy analysis, and sociocultural perspectives, the research advocates for a renewed commitment to these values in both public discourse and institutional practices. The paper concludes that while Justice, Equality, Liberty, and Fraternity are universal in aspiration, their implementation requires contextual understanding, proactive policy-making, and continuous civic engagement. A deeper understanding of these principles not only strengthens democratic systems but also promotes a more inclusive and humane society.

Keywords: Justice, Equality, Liberty, Fraternity, Democratic Values, Indian Constitution, Human Rights, Social Justice, Rule of Law, Freedom of Expression, Social Inclusion, Ethical Governance, Civic Engagement, Constitutional Philosophy, Digital Democracy

Introduction:

The ideals of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity form the bedrock of modern democratic societies and represent both aspirational goals and guiding principles for governance and social life. These values, prominently articulated during the French Revolution, found enduring resonance in constitutional democracies across the world, including in the Preamble to the Indian Constitution, where they are enshrined as essential to the Republic's moral and legal foundation. While these four principles are often studied individually, their interdependence is crucial for a holistic understanding of democracy and human dignity. Justice ensures that laws are fair, impartial, and uphold the rights of every individual. Equality challenges social hierarchies and systemic discrimination by promoting equal access to opportunity and resources. Liberty safeguards individual autonomy, thought, expression, and choice. Fraternity, often the most underexplored of the four, binds society together by fostering mutual respect, solidarity, and a sense of collective belonging. India's constitutional vision, largely shaped by the values championed by Dr. B.R. Ambedkar, draws from both ancient Indian philosophical traditions and modern liberal democratic thought. The Constitution not only outlines these values as foundational but also integrates them into various legal provisions, fundamental rights, and directive principles. However, their realization in practice remains an ongoing challenge, especially in a diverse society marked by caste, class, gender, and religious divides. This paper explores the theoretical foundations, historical development, and contemporary relevance of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity. It also examines how these principles are invoked in social movements, legal reforms, and educational discourse, and how emerging challenges such as digital surveillance, hate speech, economic disparity, and political polarization are reshaping their interpretation and application. In a world where democratic backsliding, inequality, and social fragmentation are becoming increasingly visible, revisiting these core values becomes not only relevant but necessary. Through an interdisciplinary lens, this research seeks to emphasize that a true democracy does not merely uphold these ideals on paper but strives to realize them through active civic participation, inclusive policies, and ethical governance.

Objectives:

1. To analyze the philosophical origins and historical evolution of the principles of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity in both Western and Indian traditions.
2. To examine how these values are enshrined in the Indian Constitution, particularly through the Preamble, Fundamental Rights, and Directive Principles of State Policy.
3. To explore the interrelationship among the four values and how they collectively shape the vision and practice of a democratic society.
4. To assess the role of key figures like Dr. B.R. Ambedkar, Mahatma Gandhi, and others in promoting these ideals through constitutional drafting and social reform movements.

5. To evaluate contemporary challenges to Justice, Equality, Liberty, and Fraternity in India, such as caste discrimination, gender inequality, curbs on freedom of expression, and social polarization.
6. To propose actionable recommendations for strengthening these values through education, policy reforms, civic engagement, and inclusive governance.

1. Philosophical Roots of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity: East Meets West

This topic delves into the philosophical underpinnings of these four democratic values, comparing Western liberal thought—influenced by thinkers like Rousseau, Locke, and Mill—with Indian philosophical traditions, including concepts such as *Dharma*, *Nyaya*, *Swaraj*, and *VasudhaivaKutumbakam*. The study explores how ancient Indian texts (like the Vedas, Upanishads, and Buddhist teachings) conceived similar ideals, emphasizing moral duty, collective well-being, and spiritual liberty. Understanding these philosophical lineages helps contextualize how these principles were adapted and harmonized in modern frameworks like the Indian Constitution.

2. Constitutional Embodiment of Core Democratic Values in India

This topic focuses on how Justice, Equality, Liberty, and Fraternity are embedded in the Indian Constitution. The Preamble explicitly declares these values as the guiding spirit of the Republic, and they are reflected throughout Fundamental Rights, Directive Principles of State Policy, and Fundamental Duties. For instance, Articles 14–18 deal with equality before law and abolition of untouchability; Article 21 ensures personal liberty; and the Directive Principles promote social justice. The paper would critically evaluate the effectiveness of constitutional provisions in translating ideals into lived realities, particularly in light of judicial interpretations and landmark cases.

3. The Interdependence of Justice, Equality, Liberty, and Fraternity in Democratic Practice

This topic explores how the four values are not standalone principles but mutually reinforcing components of a vibrant democracy. Liberty without equality may lead to privilege; equality without liberty could result in authoritarianism; justice is incomplete without fraternity, and so on. Drawing on political theory, case studies, and real-world events, this paper analyzes how erosion in one value often weakens the others. For example, social justice movements in India (like the Dalit rights movement or women's rights campaigns) demonstrate how a lack of fraternity often leads to inequality and injustice, despite legal protections.

4. Visionaries of Indian Democracy: Ambedkar, Gandhi, and the Ethical Foundations of the Republic

This topic examines the contributions of key thinkers like Dr. B.R. Ambedkar, Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, and others in shaping the moral and ethical dimensions of the Indian

Republic. Ambedkar emphasized justice and equality, particularly for marginalized castes, while Gandhi prioritized liberty and fraternity through non-violence and social harmony. This paper would compare and contrast their philosophies, writings, and political activism to understand how they envisioned a society grounded in these four values. It would also assess how their legacies continue to influence contemporary debates on inclusion, justice, and civil rights.

5. Contemporary Challenges to Democratic Values in India

Despite constitutional safeguards, India faces numerous challenges in realizing the full potential of justice, equality, liberty, and fraternity. This topic explores contemporary issues such as rising social inequality, caste-based violence, communalism, restrictions on press freedom, digital surveillance, and hate speech. The paper could examine how democratic institutions are responding—or failing to respond—to these challenges, and what implications they hold for the future of India's democratic ethos. Case studies may include incidents like the use of sedition laws, caste-based discrimination in higher education, or communal riots. It may also touch upon the role of media, judiciary, and civil society in defending or compromising these values.

6. Strengthening Justice, Equality, Liberty, and Fraternity through Education and Civic Engagement

This topic focuses on solutions and forward-looking strategies to reinforce democratic values. Education plays a critical role in shaping informed citizens who respect rights and responsibilities. The National Education Policy (NEP) 2020 mentions values like equity and inclusion, but how effectively are these being implemented? This paper would explore the need for civic education, inclusive curriculum, and moral reasoning in schools and universities to instill democratic values from an early age. It would also assess community-based programs, youth movements, and digital platforms that are promoting active citizenship and social harmony. By highlighting successful models and suggesting reforms, the topic emphasizes the need for participatory democracy rooted in ethical awareness and social responsibility.

Conclusion:

Justice, Equality, Liberty, and Fraternity are not merely aspirational ideals but the foundational principles that define the spirit of a true democracy. Enshrined in the Preamble of the Indian Constitution, these values form an integrated framework that guides the nation's legal, social, and political vision. Through the lens of Indian philosophy and historical movements, it becomes evident that these ideals have deep civilizational roots that predate modern constitutional discourse. Ancient concepts like *Dharma*, *Nyaya*, and *Swaraj* resonate with these democratic principles, reflecting a continuity of thought that blends tradition with modernity. However, in contemporary times, the practical realization of these ideals remains a challenge. Social inequalities, discrimination, curbs on freedom of expression, and diminishing civic fraternity threaten the fabric of Indian democracy. The weakening of one principle invariably affects the

others—justice cannot exist without equality, and liberty is hollow without fraternity. Thus, these values must be seen as interdependent and mutually reinforcing. To uphold them, a renewed commitment is required—not only from the state but also from citizens, educators, institutions, and civil society. Democratic values must be nurtured through inclusive education, participatory governance, and ethical public discourse. By re-engaging with these foundational ideals, India can move closer to building a society that is not only constitutionally sound but also morally just, socially inclusive, and truly democratic.

References:

1. **Austin, Granville. (1999).***The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press.
2. A foundational text that explores how the Indian Constitution embodies the values of justice, equality, liberty, and fraternity.
3. **Ambedkar, B.R. (1949).***Constituent Assembly Debates: Speeches on the Draft Constitution of India*. Offers direct insight into Dr. Ambedkar's vision for democracy and social justice in India.
4. **Baxi, Upendra. (2002).***The Future of Human Rights*. Oxford University Press. Examines the evolution of rights and democratic values in a global and Indian context.
5. **Bhargava, Rajeev. (2008).***Political Theory: An Introduction*. Pearson Education India. A helpful resource for understanding the theoretical framework of core democratic principles.
6. **Sen, Amartya. (2009).***The Idea of Justice*. Harvard University Press. A global perspective on justice that also resonates with Indian socio-political realities.

THE ROLE OF THE INDIAN CONSTITUTION IN SHAPING VIKASIT BHARAT “A VISION FOR AN INCLUSIVE AND EQUITABLE FUTURE”

Jagruti Ashok Bhole

Adhyapika Vidyalyaya, Jalgaon

Abstract

The Indian Constitution serves as the backbone of the nation, guiding its development toward the vision of Viksit Bharat - A progressive, self-reliant & Inclusive India. This research article explores how Constitutional principles shape the country's future through the themes of unity in diversity & fundamental rights for equity. The study delves into constitution articles that uphold - social justice, promote Inclusivity and ensure equal opportunities for all. The paper further examines how legal frameworks influence governance, economic policies & national unity in India's march towards becoming a developed nation. Through an analytical lens, this article highlights the transformative role of the Indian Constitution in shaping a Viksit Bharat addressing challenges & fostering sustainable progress

Keywords : Indian Constitution, Viksit Bharat, Unity in Diversity, Fundamental Rights, Equity, Development, Social Justice, Governance Sustainable Growth.

Introduction :

India, the world's largest democracy has been progressing towards Viksit Bharat (Developed India) with the Indian Constitution as its guiding framework. The Constitution, adopted in 1950, embodies the aspirations of a newly independent nation & continues to shape its political, Social. Economic fabric. The vision of Viksit Bharat is centered on sustainable development, inclusive governance & equitable access to resources and opportunities.

This research article explores how Constitutional provisions - particularly those emphasizing unity in diversity and fundamental rights for equity - play a significant role in shaping India's future. The analysis includes a discussion of key Constitutional articles and policies & drive national progress.

A) **The Indian Constitution: A Blueprint for Viksit Bharat:**

The Indian Constitution is a dynamic document that evolves to meet the need of a developing nation. It ensures democratic governance, Social Justice and Economic progress, while upholding India's rich diversity.

(a) **The vision of Vikasit Bharat and constitutional values :**

The Concept of Viksit Bharat is based on economic prosperity, technological advancements, social inclusivity & environmental sustainability. The constitution provides a strong foundation for achieving this vision through its preamble, which emphasizes:

* Justice (Social, Economic and political)

* Liberty (of thought, expression, belief, faith and worship)

* Equality (of status and opportunities)

* Fraternity (Assuring the Dignity of the the Individuals and the Unity and Integrity of the nation)

These principles align with India's developmental goals, ensuring that progress is inclusive & sustainable.

B) Unity in Diversity : A constitutional pillar of Vikasit Bharat :

India's strength lies in its unity in diversity. The constitution provides legal safeguards to preserve this diversity while fostering national unity.

(a) Constitutional Provisions supporting unity in diversity:-

- (i) Article 14:- Guarantees equality before the law & equal protection Laws, ensuring non- discrimination.
- (ii) Article 15: Prohibit's discrimination based on religion, race caste, sere, or place of birth.
- (iii) Article 16 :Ensures equal opportunities in public employment.
- (iv) Article 29 & So :Protect the cultural & educational rights of minorities.
- (v) Article 53 A (Fundamental Duties) :-Encourages citizens to promote harmony and brotherhood.

These provisions establish a legal framework that Celebrates diversity while ensuring national integration.

(b) Unity in Diversity & Economic progress :

A united India fasters, economic growth by enabling collaborative development across states. Programs like Make in India, Startup India & Digital India thrive in a stable, unified environment where diversity is seen as an asset rather than a barrier.

(C) Fundamental Rights: Ensuring Equity for a Developed India :

A Viksit Bharat requires an inclusive Framework where every citizen enjoys equal rights to opportunities. The Indian Constitution ensures this through Fundamental Rights & Directives, Principles of State Policy (DPSP).

(a) Fundamental Rights and Their role in Development :

(i) Right to Equity (Articles 14-18) :

Promotes social and economic justice by eliminating discrimination.

(ii) Right to Freedom (Articles 19-22) : Ensures personal liberty and Freedom of speech fostering an environment of innovation and self-expressions.

(iii) Right Against Exploitation (Articles 23-24): Prevents forced labour

& child exploitation ensuring human dignity.

- (iv) **Right to freedom of Religion (Articles 25-28):** Maintains secularism & religious harmony essential for peaceful. Coexistence
- (v) **Cultural & Educational Rights (Articles eg-30):** Protect linguistic and Cultural Minorities.
- (vi) **Right to Constitutional Remedies (Article 32) :** Empowers citizens to seek legal protection against injustice.
- (b) **Social welfare & Equity through Constitutional provisions :**
  - (i) **Reservation policies (Articles 15(4), 16(4), 46)-**Promotes social justice by providing opportunities for historically disadvantaged communities.
  - (ii) **Right to Education (Article 21A) :** Ensures free and compulsory education for children educational gaps.
  - (iii) **DPSP (Articles 38-39, 41-43):** Guide state policies for reducing inequalities in income and ensuring equitable resource distribution.

These constitutional measures collectively Contribute to an inclusive & progressive India.

D) Articles shaping the future of Viksit Bharat :

Several constitutional provisions & amendments have played a crucial role in shaping modern India.

- (a) **Landmarks Amendments Arising Developments :**
  - (i) **73rd & 74th Amendments (1992) :** Strengthened local governance by empowering Panchayati Raj Institutions and municipalities.
  - (ii) **86th Amendment (2002) :** Made education a fundamental right, ensuring access to quality learning.
  - (iii) **103rd Amendment (2019):** Introduced 10% reservation, for Economically weaker sections (EWS, promoting equity)
- (b) **Digital and Economic Reforms Aligned with Constitutional Vision-**
  - (i) **Right to Information (RTI) Act 2005-** Promotes transparency & accountability in governance.
  - (ii) **Goods & Services Taxes (GST) 2017 :** Creates a unified Tax structure, enhancing Economic growth.
  - (iii) **Aadhar Act, 2016-** Facilitates financial inclusion through digital identity verification.

These initiatives align with constitutional values and contribute to India's vision of Viksit Bharat.

E) Challenges the the Way Forward :-

Despite Constitutional safeguard's, challenges persist in achieving the vision of Viksit Bharat.

- (i) **Social Inequality:-**Disparities in wealth & education still Exist.
- (ii) **Regional Imbalances-**Uneven development across states slows national progress.
- (iii) **Judicial Delays–** Pending cases hinder access to justice.

- (a) **Roadmap for a Developed India-**

- (i) Strengthening legal framework to reduce corruption.
  - (ii) Expanding digital literacy & education access.
  - (iii) Enhancing social security schemes for Vulnerable Communities.
  - (iv) Promoting sustainable economic policies that align with constitutional values.

Conclusion:-

The Indian constitution is a dynamic force shaping Viksit Bharat through its principles of unity in diversity & equity through fundamental rights. By ensuring social justice, economic inclusivity & governance reforms. The constitution continues to guide India's transformation into developed nation while challenges remain, the robust legal framework offers solutions for inclusive & sustainable progress. Through collective efforts & Constitutional adherence, Viksit Bharat is not a vision but an achievable reality.

References :

- 1) The Constitution of India. (1950): Government of India.
- 2) Granville Austin, The Indian, Constitution :Comerstone of a Nation Oxford University Press 1966.
- 3) D. D. Basu, Introduction to the Constitution of India, LexisNexis, 2022.
- 4) Government of India Reports, Economic Survey, 2023-24.
- 5) National Institution for transforming. India (NITI) Aayog, Vision for Viksit Bharat. 2047.

FUNDAMENTAL RIGHTS FOR EQUALITY**Prof.Santosh Prakash Mahale***HOD, Applied Sciences & Humanities Department**Siddhivinayak Technical Campus,Diploma (Polytechnic) Shegaon.**Dist Buldhana.*

Abstract:

Article 14 declares that “the State shall not deny to any person equality before the law or equal protection of the laws within the territory of India”. The Constitution and laws of a country can at best assure to its citizens only a limited measure of equality. According to the Article 15, “the State shall not discriminate against any citizen on grounds only of the religion, race, caste, sex, place of birth, or any of them. Article 16 guarantees equality of opportunity in matter of public employment. In the first part of the article, the general rule is laid down that there shall be equal opportunity for all the citizens whenever they are living, in matters of employment under the state; thereby the universality of Indian citizenship is emphasized. Article 17 abolishes untouchability and its practice in any form is made an offence punishable under the law. Article 18, therefore abolishes all the titles and the State is prohibited from conferring titles on any person. The only exception made to the strict rule of non-recognition of titles is that provided in favor of academic or military distinctions only.

Keywords: Article 14, Article 15, Article 16, Article 17, Article 18.

Introduction:

The American bill of Rights has a tremendous impact on Indian thinking on this subject. The absence of guaranteed fundamental rights shows how free the government of India was to do whatever it liked however illegal it was. Special courts were set up to try persons for all types of political activities. A decade of the working of the constitution act of 1935 amply demonstrated the imperative necessity of incorporating a list of fundamental rights in the constitution of independent India. When the Constituent Assembly met for the first time in 1946, no member opposed the idea of chapter on fundamental rights as an integral part of the constitution. The rights which were selected broadly into two categories-Public and Private. Among the Public or political rights were the right often to choose their rulers, the right to hold them responsible for their conduct, the right to a share in law-making and the right to bear arms. Among the private rights to personal freedom, the right to freedom of religious belief, the right to thought and expressions, the right equality and to the possession and use of property. Rights are those conditions which a person should possess if he is to develop his personality and become the best that he is capable of becoming. The Indian constitution-makers were not content with merely borrowing from experience abroad. They were

profoundly influenced in the selection of these rights by at least three other factors peculiar to the situation in India. First, there were the special disabilities from which they suffered during the British rule.

The Second was the institution of caste. A large section of the people came to be treated as Untouchables. The third was existence of a number of religious, linguistic and racial minorities in the country. The Framers of the Constitution divided these all rights into two categories- Justiciable and not Justiciable. Justiciable rights are those which can be enforced by a court of law. Part III of the Constitution which is entitled “Fundamental Rights” contains justiciable rights like the rights of life, liberty and property. Part IV, “The Directive Principles of State Policy”, contains non-justiciable rights such as right to employment and education. The citizen has no judicial remedy if he is denied the enjoyment of these rights.

Rights for Equality:

Article 14 stands for the establishment of a situation under which there is complete absence of any arbitrary discrimination by the laws themselves or in their administration. In its struggle for social and political freedom mankind has always tried to move towards the ideal of equality for all. The urge for equality and liberty has been the motive force of many revaluations. Real and effective democracy cannot be achieved unless equality in all spheres is realized in a full measure. The right to equality affords protection not only against discriminatory laws passed by legislatures but also prevents arbitrary discretion being vested in the executive. Further, on the basis of any of these grounds a citizen cannot be denied access to shops, public restaurants or the use of wells, tanks, bathing Ghats, roads and places of public resort maintained wholly or partly out of State funds or dedicated to the use of general public. Article no. 15 there are two notable exceptions in its application. The first of these permits the State to make special provision for the benefit of women and children. Second allows the State to make any special provision for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for the Schedule Castes and the Schedule Tribes. Thus Article 15(4) permits the discrimination in reverse by reserving seats in educational institutions and by reserving posts or appointments in public service. The extent of such reservation assumes great importance for the citizen, for the general public and for the State. Under the Article 14 to 18 ensure every citizen equality before law and equal protection of law within the territory of India. Article 15 implies absence of special privileges by reason of birth, race, caste, sex, and place of birth, creed, or the like in favour of any individual. To ensure genuine equality, untouchability has been abolished and its practice in any form has been made an offence punishable in accordance with law. Recruitments to the services are a prolific source of discontent among the linguistic minorities. The main complaint is that a number of States confine entry to their services to the permanent residence of the State. Abolition of the domicile tests for eligibility to State Services is sought in a new Act that has been passed by

Parliaments seven year after the inauguration of the constitution. Provincialism, communalism and casteism have been making serious inroads into the arena of the public services. The states are also advised to adopt economic criteria for the determination of the backwardness of a particular class. But Governments in the State which are really concerned with the implementation of these proposals have yet to change their attitudes.

Untouchability:-

The custom of untouchability had not only thrown millions of the Indian population in to abysmal gloom and despair, shame and disgrace, but it had also eaten into the very vitals of the nation. Gandhi feelingly said on one occasion on the subject. He said, "I do not want to be re-born, but if I re-born. I wish that I would be re-born as a Harijan, as an untouchable, so that I may lead a continuous struggle against the oppression and indignities that have been heaped upon these classes of people". A man who was driven from one school to another, who was forced to take his lessons outside the classroom and who was thrown out of the hotels in the dead of night, all because he was an untouchable. That person was no other than Dr. B. R. Ambedkar, the chairman of the Drafting Committee of the Constitution. The Untouchability Offences Bill, which was passed into an Act in June 1955. According to this, no shop may refuse to sell and no person may refuse to render any service to any person on the ground of untouchability. Any refusal on that ground entails cancellation of any license required in respect of such profession. Any act which interference in any manner with the exercise of such rights by any person was made an offence punishable with imprisonment for the six months or a fine up to Rs. 500 or both. The untouchability offence act was amended in 1976 making its penal clauses more stringent. The Act has been also renamed as the Protection of Civil Rights Act.

Titles & Titular:-

A democracy should not create titles and titular glories. In India, the practice of the British Government conferring a number of titles every year mostly on their political supporters and Government officers, had already created a peculiar class of nobility among people.

Dr. Ambedkar explained in the constituent Assembly that Article 18 did not create a justiciable right. Thus under the Article 18 not only is the State in India prevented from conferring title on any person, but Indian citizens are forbidden to accept any title from a foreign State without the consent of the President of India.

Conclusion:-

No any constitution is perfect and the constitution of India is no exception to this universal rule. There can however be no doubt that it is a workable document. It is blend of idealism and realism. There have been careful thought, close analysis, argument and counter argument.

References:

1. India's Constitution: ---M.V. Pylee
2. Constitutional Development and National Movement of India:-R.C.Agarwal
3. <https://www.topper.com/guides/civics/the-indian-constitution/the-constitution-of-india/>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_India
5. Civics book of 7th std.

**LINGUISTIC DIVERSITY AND THE RIGHT TO EDUCATION UNDER THE
CONSTITUTION OF INDIA: A STUDY OF THE BHARTIYA BHASHA
PUSTAK INITIATIVE**

Ms. Shrutika Thakkar

Assistant Professor, GSFC University,

Vadodara, Gujarat.

Abstract:

India's vast linguistic diversity presents both opportunities and challenges for achieving inclusive education. This study examines the role of language in education through the lens of the Bhartiya Bhasha Pustak initiative, a government-led effort to promote the use of Indian languages in teaching and learning. Aligned with the National Education Policy (NEP) 2020 and the constitutional mandate of the Right to Education, the initiative seeks to bridge linguistic barriers by developing and disseminating educational materials in regional languages. Through the analysis of policy documents, secondary data, and academic literature, the paper explores how the initiative supports marginalized and tribal communities by enhancing access, engagement, and cultural relevance in education. It also identifies key implementation challenges, such as resource limitations and teacher preparedness. The research highlights the initiative's potential in advancing educational equity and preserving India's linguistic heritage, while addressing the research gap on its practical impact.

Keywords: Linguistic Diversity, Right to Education, Bhartiya Bhasha Pustak, NEP 2020, Regional Languages.

Introduction:

India's rich socio-cultural and linguistic diversity presents both an opportunity and a challenge for building an inclusive education system. Inclusive education in India extends beyond addressing disability to encompass linguistic minorities, socio-economically disadvantaged groups, tribal populations, and gender-based exclusions (UNESCO, 2009; NCERT, 2014). The Right to Education Act, 2009, enacted under Article 21A of the Constitution, emphasizes free, compulsory, and equitable education for all children aged 6–14, urging the system to be inclusive of diverse backgrounds and abilities (Government of India, 2009).

With 122 major languages and over 1,500 dialects (Census of India, 2001), language plays a pivotal role in determining educational access and success. However, mainstream education has often prioritized dominant languages, marginalizing linguistic minorities and contributing to poor learning outcomes, especially among tribal and rural children (Mohanty, 2009). Recognizing this, multiple policy documents—such as the National Policy on Education (1986), the National

Curriculum Framework (2005), and most notably, the National Education Policy (NEP) 2020—stress the importance of mother tongue instruction for foundational learning.

In this landscape, the Bhartiya Bhasha Pustak initiative emerges as a key step toward integrating linguistic diversity into the formal education system. Launched by the Ministry of Education in alignment with NEP 2020, the initiative focuses on developing and disseminating learning materials in Indian languages, thereby reinforcing the constitutional vision of inclusive education and making learning more accessible, culturally relevant, and equitable for all.

Research Objectives:

1. Explore the role of language in achieving inclusive education in India.
2. Examine constitutional provisions and policies on the Right to Education and mother tongue-based learning.
3. Analyse the design and implementation of the Bhartiya Bhasha Pustak initiative.
4. Assess the initiative's impact on educational access and outcomes for diverse linguistic groups.

Review of Literature:

1. **Annamalai (2001) and Mohanty (2009)** argue that education policies have historically neglected non-dominant languages, leading to exclusion and poor academic outcomes for minority language speakers.
2. **(Mohanty et al., 2009; UNESCO, 2008; Heugh, 2011)** demonstrate that children taught in their mother tongue exhibit better literacy, numeracy, and engagement, especially among tribal populations.
3. **Articles 21A and 350A of the Indian Constitution** support mother-tongue instruction, yet practical implementation often falls short (Panda & Mohanty, 2018).
4. **The NEP 2020**, building on the NCF 2005, encourages foundational learning in the mother tongue up to Grade 5 and advocates content development in Indian languages (NCERT, 2005; Ministry of Education, 2020).
5. Though scholarly analysis is still evolving, early policy reports suggest that the **Bhartiya Bhasha Pustak initiative** is aligned with NEP goals and holds promise in democratizing access to quality education through regional languages.

Research Gap:

While extensive literature exists on the importance of multilingualism and inclusive education, there is a noticeable lack of focused academic inquiry on Bhartiya Bhasha Pustak and its measurable impact on learners. This study aims to bridge that gap by evaluating secondary data, official reports, and policy analyses to assess how far the initiative advances the Right to Education for linguistically marginalized communities.

Critical Analysis of The Bhartiya Bhasha Pustak Initiative:

The Bhartiya Bhasha Pustak initiative is a central government program designed to promote the use of Indian languages in education, in line with the vision of the National Education Policy (NEP) 2020.

It aims to develop and distribute educational materials—including textbooks, reference books, and children’s literature—in all 22 scheduled Indian languages and other widely spoken regional languages.

The goal is to make education more inclusive, accessible, and rooted in Indian linguistic heritage, particularly for students who speak languages other than Hindi or English at home.

To achieve this, the government, through the **Bharatiya Bhasha Samiti** under the Ministry of Education, plans several key measures:

- **Translation and Publication:** High-quality translations of foundational academic and school texts from English or Hindi into regional languages, using standardized terminology and expert-reviewed content.
- **Development of Original Content:** Creating original educational material by local scholars, writers, and educators in regional languages.
- **Use of Technology Platforms:** Leveraging digital platforms like **DIKSHA** and **ePathshala** to host multilingual content for wider and easier access.
- **Coordination Among Institutions:** Collaboration between language departments, universities, and educational boards to ensure quality and consistency.
- **Capacity Building:** Training educators and translators to develop content and teach effectively in local languages.
- **Promotion of Reading Culture:** Publishing supplementary reading materials such as storybooks and folk literature to promote early literacy in mother tongues.

Overall, the initiative seeks to **empower learners in their native languages**, strengthen **India’s linguistic diversity**, and ensure **equity in education** by addressing the long-standing language barrier in the classroom.

Findings and Discussion:

The Bhartiya Bhasha Pustak initiative plays a crucial role in advancing inclusive education by tackling linguistic barriers that affect learners from diverse language backgrounds. By offering textbooks and learning materials in regional languages, it upholds the constitutional Right to Education and promotes equitable access for marginalized communities, especially tribal and first-generation learners. Research highlights improved engagement and comprehension when education is delivered in the mother tongue. While the initiative faces challenges like limited resources, inadequate teacher training, and alignment issues, it remains a significant step toward reducing linguistic and regional disparities, preserving cultural identity, and fostering educational

equity across India.

Conclusion:

In conclusion, the Bhartiya Bhasha Pustak initiative strengthens inclusive education by addressing linguistic barriers through the provision of learning materials in regional languages. Aligned with the constitutional vision of the Right to Education, it enhances access for marginalized and tribal communities, promotes mother-tongue instruction, and supports cultural preservation. This initiative marks a meaningful step toward educational equity and linguistic inclusivity in India.

10. References:

1. Census of India. (2001). *Language India: Paper 1 of 2001 Census*. Office of the Registrar General & Census Commissioner, India.
2. Government of India. (2009). *The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009*. Ministry of Law and Justice.
3. Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
4. Ministry of Education. (2022). *Annual Report 2021–22*. Government of India.
5. NCERT. (2005). *National Curriculum Framework*. New Delhi: National Council of Educational Research and Training.
6. NCERT. (2014). *Inclusive Education: National Curriculum Framework Position Paper*. New Delhi: NCERT.
7. NCERT. (2023). *ePathshala Portal Overview*.
8. DIKSHA Platform. (2023). *Program Handbook*.
9. National Translation Mission. (2022). *Progress Report*.
10. Bhashini Platform. (2023). *Overview and Mission*.
11. UNESCO. (2003). *Education in a Multilingual World*. Paris: UNESCO.
12. UNESCO. (2008). *Improving the Quality of Mother Tongue-Based Literacy and Learning: Case Studies from Asia, Africa and South America*. Paris: UNESCO.
13. UNESCO. (2009). *Policy Guidelines on Inclusion in Education*. Paris: UNESCO.
14. Annamalai, E. (2001). *Managing Multilingualism in India: Political and Linguistic Manifestations*. New Delhi: Sage.
15. Bhattacharya, U., & Bhattacharya, S. (2020). Language Policy and Educational Inclusion: A Policy Review of Indian Language Promotion Initiatives. *Language and Society*, 48(3), 210–225.
16. Heugh, K. (2011). Theory and Practice in Language Education: Multilingual Education in Africa and Asia. *Comparative Education Review*, 55(3), 363–385.
17. Jhingran, D. (2005). *Language Disadvantage: The Learning Challenge in Primary*

Education. New Delhi: APF.

18. Menon, S. (2021). Multilingualism and NEP 2020: Promises and Pitfalls. *Economic and Political Weekly*, 56(36), 55–61.
19. Mohanty, A. K. (2009). *Multilingual Education in India: Overcoming the Language Barrier for Tribal Children*. UNESCO.
20. Mohanty, A. K. (2009). *Multilingual Education for Tribal Children in India: A Comparative Study*. UNESCO International Bureau of Education.
21. Mohanty, A. K., Mishra, S., Reddy, N. U., & Ramesh, G. (2009). Overcoming the Language Barrier for Tribal Children: The Multilingual Education Programme in Orissa. *Psychology and Developing Societies*, 21(2), 303–329.
22. Panda, M., & Mohanty, A. K. (2018). *Language Matters: Supporting Multilingual Education in India*. Routledge.
23. Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
24. Srivastava, R. (2012). Languages in the Classroom: Policies and Practices in Uttar Pradesh and Bihar. *Language and Language Teaching*, 1(2), 15–23.

GOEIIRJ

DR. B. R. AMBEDKAR AND WOMEN'S EMPOWERMENT**Smt. Dipali Sadashiv Suryawanshi***Assistant Professor**Department of English**MVP Samaj's GMD Arts, BW Commerce & Science College, Sinnar.*

Abstract:

India is a country of great heritage, culture, diversity in unity, and history. We Indians have gone through the freedom struggle. We have many freedom fighters, social activists, and nationalists who played a vital role in the freedom fight. Dr. Bhimrao Ambedkar is one of the gems of India, who was a known politician, jurist, and eminent personality who worked for all the deprived, depressed, and weaker sections of Indian society. Along with this, he has contributed with the new insight and the new progressive thinking to the social problems of women in India. He considered women as human and gave voice to the problems of women through the construction of human rights. He balanced equality, fraternity, and humanity. As the father of the Indian Constitution, he has given equal credit to women's liberation and their rights. According to him, in society, everybody should be treated equally and respected in the fields of caste, creed, gender, religion, and language. He is one of the greatest Indian social thinkers, who worked for the Hindu Social and gave voice to the deprived situation of women in India. The present paper explores Dr. B.R. Ambedkar's contribution to the field of women's Empowerment in Indian society.

Key Words: Women Empowerment, human rights, Hindu Code Bill, education**Introduction:**

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar (14 April 1891 – 06 December 1956) is popularly known as Babasaheb. He was an Indian jurist, economist, architect of the Indian Constitution, politician, social reformer, pioneer of women empowerment, and many more to society. He was a great educationist who earned a doctorate in economics from Columbia University and the London School of Economics. His contribution is remarkable and will not be compared with anyone that is the development of Dams, the establishment of the Reserve Bank of India (RBI), and a voice for women's empowerment. He worked continuously for the oppressed and the depressed classes of society. With his new thoughts, he has given and laid the foundation of Modern India. He stated that women should be given all-around development through education, their well-being, and socio-cultural rights. He created a way for the women who were deprived and granted as the weaker section of society through decoding the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society. He was the strongest believer in education. Education is the only tool to improve everyone's life towards success and self-growth, as well as the nation's growth. So he

emphasized women's education. He stated, "We shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is pursued side by side with female education..." He made awareness through his journal *MookNayak* and *Bahiskrit Bharat* during the 1922s. In every issue, he created and stated the importance of women's empowerment to the development of society. He spoke on gender equality, women's education, and gave exposure to the social problems of women and other weaker sections of society. He founded the BahishkritHitkarinSabha for raising the voices of the weaker section of the society (called as the untouchables) and women before the government.

Women Empowerment:

It is observed that in the Indian social system during the pre-independence era, women were considered a subordinate division of society. In those days patriarchal social setup was there. Women didn't have the basic rights of education, freedom, and individual independence. Those were surrounded by the social barriers of traditions and customs like sati, child marriages, and female infanticide. They were not allowed to have higher education. Dr. B R Ambedkar touched these threads to make the Indian women free from all these chains and made constructive steps towards their freedom and gave them their right to be equal in every aspect of society. He championed women's empowerment among Indians. The simplest meaning of women's empowerment is to give the power of equal opportunities in all fields to women of all castes, creeds, and colours. The emphasis on the right to education, the right to property, and involvement in the political process, like the feminist. According to John Stuart Mill - English philosopher, political economist and civil servant in his work titled, "The Subjection of Women, the legal subordination of one sex to the other is wrong in itself and one of the chief hindrance to human development; and ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no privilege or power on the one side nor disability on the other, Ambedkar also stated the same points for the empowerment of women's social setup.

Women's Empowerment is the movement where all possible efforts are taken to make women powerful so that they can make their decisions their own decisions independently. They should think about what is right and wrong for them. All steps are taken to make their life fruitful and complete. The status and the places of women should be raised in every sector and field. In short, we can say that it is the overall development of women towards their successful life. Dr B R Ambedkar says, "Women should have equal position with men in the society" (More 2011).

Dr B R Ambedkar's contribution to Women's Empowerment:

Dr B R Ambedkar studied the women's status in ancient India, which was glorified, but the same status declined in later years. He stated that during the Aryan era, Women enjoyed a very high position in society. They were considered and participated in various intellectual activities and social life constructions. There are examples of Janak and Sulabha, Yajnavalkya and Gargi to

prove that women had the honour and respect in those days and had an equal place in society. It is observed that women's status declined during the Manu days; it was harmed and downtrodden because of the immense traditional and customs restrictions on them. In his work 'Rise and Fall of Hindu Women', he quotes the law of Manusmriti (IX, 18): "Women have no right to study the Vedas, that is why their sanskaars (rites) are performed without Veda mantras. Women do not know about religion because they have no right to know the Vedas. The uttering of Veda mantras is useful for removing sin. As women cannot utter the Veda mantras, they are as untrue as."

Ambedkar, in his further study, stated that education is the only weapon from which women can make them free women from the rigid chains of society. He worked on various issues of women, where he made a great contribution to the entire female race of women. He had fought for the bill, which was related to the women's pregnancy issue called as "Maternity Benefit Bill". As the first Law Minister of India and the Chairman of the Constituent Drafting Committee, he gave detailed thought to the legal approaches of the Hindu Code Bill. It is a prominent step for the welfare of women in India. This Bill was the reformation of Hindu marriage, family, and the status of women in Hindu Society. This Bill consists of the following main laws:

1. Laws related to Dowry, Marriage, and Divorce
2. Laws related to the Right to Property Act
3. Laws related to the protection of the rights of working women

These were the new reforms introduced by Dr. Ambedkar for achieving equal status for women in India. These new changes were not welcomed by some elements of society; they strongly opposed, but Dr. Ambedkar was slicked with the new reform. He not only made efforts to pass the Bill, but at the same time tried to give women a unique identity in society through Constitutional provisions as follows:

- A) Article -14 Equal rights and opportunities on the political, economic & social level.
- B) Article -15 Prohibits discrimination on the ground of sex.
- C) Article -15 (3) enables affirmative discrimination in favour of women.
- D) Article -39 Equal meaning of livelihood and equal payment for equal work.
- E) Article -42 Human conditions of work and maternity relief.
- F) Article -47 the state to raise the level of nutrition and standard of living of its people and the improvement of public health.
- G) Article -51 (A) (C) Fundamental duties to valuable practices, derogatory to the dignity of women.
- H) Article -243 D (3), 243 T (3) & 243 (4) provide for allocation of seats in the Panchayati Raj System.

Thus, with the above provisions, Dr Ambedkar has given safety through legal rights to women in India. He tried to raise the status of women in society. He helped Indian women to be free and

independent from all the barriers of slavery.

References:

1. Ambedkar B. R., 'Rise and Fall of Hindu Women', SamyakPrakashan, 2016
2. Ambedkar, Shaijia N., Women Empowerment and Panchayati Raj, ABD Publishers, 2005
3. Ambedkar, B. R. (1987) "Women and Counter Revolution" Riddles of Hindu Women" in Dr.BabasahebAmbedkar: Writings and Speeches, Vol. 3, Department of Education, Govt. of Maharashtra.

Web References:

Ministry of Women & Child Development, Govt. of India,<http://wcd.nic.in>

Ministry of Health and Family Welfare, Govt. of India,<http://mohfw.gov.in>

Ministry of Law and Justice, Govt. of India,<http://legislative.gov.in>

Ministry of National Commission for Women, Gov. of India,<http://ncw.nic.in>

LANGUAGES IN THE INDIAN CONSTITUTION: A CONSTITUTIONAL AND SOCIO-POLITICAL STUDY

Research Guide

Dr. Lata S. More

Principal,

JSM's, Sane Guruji Vidya Prabodhini,

Comprehensive College of Education, Khiroda

Dist. Jalgaon.

Researcher

Vandana R. Patil

Kaviyitri Bahinaba iChaudhari North

Maharashtra University, Jalgaon.

Abstract:

India is one of the most linguistically diverse countries in the world. In India hundreds of languages are spoken. Constitution of India reflects a conscious effort to manage this diversity through legal provisions that recognise promote and protect various languages. Many Indians are bilingual or multilingual. They used to speak a regional language or a native language at home and an official language for broader communication. The language sections in the constitution typically outline the official languages of the country, language rights of individuals and communities and the role of language in education, government, and legal proceedings. This article explores how the Indian constitution treat languages which are spoken in the country. The article also deals with the language conflicts political movements in relation with the Indian languages. In Indian constitution we can find proper balance among all languages from official languages to regional languages, while analysing its implications on national integration federalism and linguistic identity.

I. Introduction:

India is linguistically diverse, with **hundreds of languages and dialects** spoken across regions. Many of these are not in the Eighth Schedule but are still used in education, local administration, and daily communication. The Indian Constitution recognizes multiple languages under different categories.

1. **Official Languages:** Hindi in Devnagari script {Article 343-1} and English Article 343-2}
2. **Scheduled Languages (Eighth Schedule):** These languages are entitled to representation in various national and state-level functions, and literature in these languages is promoted.
3. **Other Languages:** There are many other languages in India, which are not in the Eighth Schedule but are still used in education, local administration, and daily communication. Language in India is deeply tied to regional identity, culture, and politics. The framers of the constitution recognised the complexity of creating a national language policy that could unify without suppressing diversity.

One can observe the following **Current Scenario** as reflection of the treatment provided

to the languages by Indian constitution.

1. **No national language** has been declared officially ,Hindi and English are used for **Union government purposes**.
2. **States are free** to choose their own official languages.
3. Periodic debates surface over **education policies, UPSC exams, and language in Parliament**.

II. **The Constitutional provisions on language in India:**

1. Official Language of the Union (Articles 343–344)

Article 343(1): Hindi in Devanagari script is the official language of the Union.

Article 343(2): English was to be used for 15 years from the commencement of the Constitution (i.e., till 1965).

Article 343(3): Parliament may provide for the continued use of English beyond 1965 (which it did via the Official Languages Act, 1963).

2. Regional Languages (Articles 345–347)

Article 345: States may adopt any language used in the state as the official language(s) for state purposes.

India is a country with many languages, and making just one language “official” could create problems. So, the Constitution tries to carefully balance things to keep everyone included and united.

1. Hindi is official, but English stays too:
2. Hindi is the official language of the central government. But English is also used for government work so that people from non-Hindi-speaking areas don't feel left out.
3. State can choose their own languages:
Every state can use its own language for its government work. So, Tamil Nadu uses Tamil, West Bengal uses Bengali, and so on.
4. Minority languages are protected:
People who speak less common languages still have rights. The Constitution says they should be able to learn in their mother tongue, especially in early schooling.
5. No one national language, just official ones:
India doesn't have a “national language.” Instead, it recognizes 22 languages as important, giving them support and status without saying one is better than the others.
6. Courts use English, but states can use their language too:
To make sure laws and justice are consistent across India, the Supreme Court and High Courts use English. But state courts can use their local languages if they get permission.
7. It's all about unity with respect:
The Constitution avoids forcing one language on everyone. Instead, it tries to keep the

country united while respecting each region's culture and language.

In Short, the e language policy in the Indian Constitution is like a peaceful agreement—it promotes Hindi, allows English, respects all regional languages, and protects minority tongues to keep India united but diverse.

Article 346: Communications between states and the Union shall be in Hindi or English.

Article 347: President may recognize a language spoken by a section of the population if there is a demand.

8. Language in Judiciary and Legal Proceedings (Articles 348–349)

Article 348(1): English is to be used in Supreme Court and High Courts and for Acts, Bills, Ordinances, etc.

Article 348(2): Governor may authorize the use of Hindi or other state languages in High Court proceedings with the President's consent.

Article 349: Special procedure for Parliament to enact laws related to the official language during the initial 15 years.

9. Special Directives (Articles 350–351)

10. Article 350: Right to submit representations in any language used in the Union or state.

Article 350A: Every state must provide primary education in the mother tongue of children belonging to linguistic minorities.

Article 350B: Appointment of a Special Officer for Linguistic Minorities.

Article 351: The Union must promote the spread of Hindi, drawing upon Sanskrit and other Indian languages.

Eighth Schedule (Article 344 & Article 351)

The Eighth Schedule of the Indian Constitution lists the officially recognized languages of India, also called “Scheduled Languages.” These languages are recognized for their cultural, historical, and administrative importance. In this schedule originally there are 14 languages in 1950, but now it includes 22 languages.

These languages are Basis for Representation in government exams, Promotion by Sahitya Academy and other bodies.

III. Language Conflicts and Political Movements in India

India's vast linguistic diversity has given rise to language-based conflicts and political movements, especially around issues of identity, autonomy, and state policy. Some of the breakdown of the major conflicts and movements:

1. Anti-Hindi Agitations (Especially in Tamil Nadu)

Time Period: Major agitations in 1930s, 1965, and later.

Reason: Opposition to the imposition of Hindi as the sole official language.

1965 Protests: Massive protests erupted when Hindi was to replace English; led by

Dravidian parties.

Outcome: Continued use of English as an official language alongside Hindi.

2. Formation of Linguistic States

Based on: Demand for states where the majority speaks a particular language.

Key Movement: Andhra Movement led by Potti Sriramulu (died fasting for Telugu-speaking state in 1952).

Result: Reorganization of states on, Language development and preservation.

linguistic lines under the States Reorganisation Act, 1956.

3. Punjabi Suba Movement

Demand: Creation of a Punjabi-speaking state.

Led by: Akali Dal and Sikh groups.

Outcome: Punjab was reorganized in 1966, creating Punjab (Punjabi-speaking) and Haryana (Hindi-speaking), with parts of it merged into Himachal Pradesh.

4. Assam and Northeast Language Movements

Assam Official Language Act, 1960: Made Assamese the official language, sparking protests by Bengali speakers (especially in Barak Valley).

1972: Language conflict led to police firing and deaths during Bengali protests in Silchar

5. Gorkhaland Movement

Region: Darjeeling (West Bengal).

Language Issue: Demand for recognition of Nepali language and separate state for Gorkhas.

Status: Nepali was included in the Eighth Schedule in 1992, but the Gorkhaland demand continues.

6. Urdu and Minority Language Rights

Urdu-speaking populations (especially in UP, Bihar, Telangana) have sought recognition and preservation of Urdu.

Article 350A mandates primary education in mother tongue for linguistic minorities.

Article 350B created the Special Officer for Linguistic Minorities.

7. Current/Recent Demands

Movements to include languages like Bhojpuri, Rajasthani, Tulu, Garhwali, Kumaoni, and others in the Eighth Schedule.

Rising debate over promoting Hindi vs. Preserving linguistic diversity in education and administration (e.g., during NEP 2020 discussions).

India's Constitution walks a delicate tightrope in managing its linguistic diversity. It aims to promote national unity while protecting regional identities, and this balance is carefully maintained through its language policy.

- Promotion of Hindi, but Not Imposition

Article 343 declares Hindi in Devanagari script as the official language of the Union.

However, recognizing the linguistic diversity, the Official Languages Act, 1963 allows continued use of English for official purposes indefinitely.

This avoids alienating non-Hindi speaking states, especially in the South and Northeast.

- Federal Freedom in Language Choice

Article 345 allows states to adopt their own official languages.

This federal provision empowers states to promote regional languages (e.g., Tamil in Tamil Nadu, Bengali in West Bengal), reinforcing cultural autonomy.

- Protection of Linguistic Minorities

Article 350A and 350B safeguard the rights of linguistic minorities, including the right to education in their mother tongue.

This ensures inclusion and equity in a multilingual society.

- Eighth Schedule: Recognition Without Hierarchy

The Constitution recognizes 22 Scheduled Languages in the Eighth Schedule.

It avoids declaring any “national language”, thus preventing favoritism.

These languages get official support without undermining others.

- Balance in Judiciary and Administration

Article 348 mandates English in higher judiciary, ensuring pan-Indian legal consistency.

At the same time, state High Courts may use local languages with approval, reflecting local access to justice.

- Language Policy as a Political Compass

Language is deeply political in India. The Constitution avoids hard rules and uses flexibility and compromise to reduce tensions.

Movements like the anti-Hindi agitations and linguistic state formations show how carefully balanced this policy needs to be.

IV. Conclusion

The Indian Constitution’s approach to language is a remarkable example of visionary foresight, inclusive governance, and cultural sensitivity. In a country as linguistically diverse as India, the framers of the Constitution recognized that language is not just a means of communication, but a symbol of identity, heritage, and belonging. By avoiding the imposition of a single national language and instead providing a flexible, federal structure, the Constitution upholds both national unity and regional pride. It grants Hindi the status of official language, allows the continued use of English, empowers states to adopt their own official languages, and protects the rights of linguistic minorities.

Through the Eighth Schedule, it recognizes and promotes the rich mosaic of India’s major languages, while also keeping the door open for the inclusion of more. The Constitution’s language policy is, therefore, not just legal or administrative—it is a living expression of India’s

motto: “Unity in Diversity.”

In essence, the Indian Constitution respects the diverse voices of India, ensuring that every language, no matter how big or small, has a space in the democratic framework. It reflects a balance between pragmatism and pluralism, which remains essential for India’s stability, integrity, and inclusive development.

V. References

Books:

1. Austin, Granville. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press, 1966.
2. Basu, Durga Das. *Introduction to the Constitution of India*. LexisNexis, 2022.
3. Bakshi, P.M. *The Constitution of India*. Universal Law Publishing, 2022.
4. Jain, M.P. *Indian Constitutional Law*. LexisNexis, 2021.
5. Nariman, Fali S. *India’s Legal System: Can It Be Saved?* Hay House India, 2014.

Government Publications and Acts:

6. **The Constitution of India**. Ministry of Law and Justice, Government of India, 1950. <https://legislative.gov.in/constitution-of-india>
7. **Official Languages Act, 1963**. Department of Official Language, Ministry of Home Affairs. <https://rajbhasha.gov.in/en/official-languages-act-1963>
8. **Annual Reports of the Commissioner for Linguistic Minorities**. Ministry of Minority Affairs. <http://nclm.nic.in/>

Journal Articles:

8. Sorabjee, Soli J. “Language and the Constitution.” *The Hindu*, 2005.
9. Nariman, Fali S. “Language and Identity: India’s Legal Challenges.” *India Today*, 2013.
10. Various Authors. “Language Policy in India: Constitutional Provisions and Social Realities.” *Economic and Political Weekly*, vol. 36, no. 5, 2001. <https://www.epw.in/>

Judgments:

11. *State of Madras v. ChampakamDorairajan*, AIR 1951 SC 226.
12. *T.M.A. Pai Foundation v. State of Karnataka*, AIR 2003 SC 355.

PREAMBLE : THE SOUL OF INDIAN CONSTITUTION**Dr. Veena Dalania****And****Ms. Rekha Gupta***Ram Chameli Chaddha Vishwas Girls College C22 Meerut Road, Ghaziabad***ABSTRACT-**

The Preamble of Indian Constitution is a concise and comprehensive introduction that outlines the philosophy and objectives of the Constitution. The term 'Preamble' refers to the introduction or preface to the Constitution. It is not just a prologue, but a powerful expression of the ideals and aspirations of the nation, thus serving as the soul and guiding principle of the Constitution. It contains the essence of the Constitution, along with the ideals and aspirations upon which the Indian state is founded. The Preamble to the Constitution of India is based on the Objectives Resolution drafted and moved by Pandit Jawaharlal Nehru and adopted by Constituent Assembly on 22 January 1947.

The Preamble to the constitution states:

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute
 India into a SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC
 and to secure to all its citizens:
 JUSTICE, social, economic and political;
 LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;
 EQUALITY of status and of opportunity;
 and to promote among them all
 FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation;
 IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY
 ADOPT, ENACT AND GIVE TO
 OURSELVES THIS CONSTITUTION.

KEY WORDS**1) We, the people of India:**

It indicates the ultimate sovereignty of the people of India. Sovereignty means the independent authority of the State, not being subject to the control of any other State or external power.

2) SOVEREIGN

The term "Sovereign" in the Preamble of the Indian Constitution signifies the independent authority of the Indian state. It means that India is free to legislate on any subject, without being under the control or influence of any external power or foreign nation. Sovereignty denotes

supreme and ultimate power, which may be legal or political, real or nominal, and individual or pluralistic.

According to the Preamble, the Constitution of India was framed in pursuance of the solemn resolution of the people of India to constitute the country into a "Sovereign Socialist Secular Democratic Republic". This highlights the intent of the people to establish India as a nation governed by its own people, fully independent in decision-making, both at home and abroad.

3) **SOCIALIST**

The term "Socialist" was added to the Preamble of the Indian Constitution by the 42nd Amendment Act of 1976, during the period of Emergency. This addition reflected the government's commitment to creating a more equitable and just society, both socially and economically. The Indian version of socialism promotes the concept of a welfare state — where the government works to provide social security, employment, healthcare, and education, thereby upholding dignity and justice for every citizen.

4) **SECULAR**

The term "Secular" was added to the Preamble of the Indian Constitution through the 42nd Amendment Act on 18th December 1976. It signifies that the State maintains a neutral stance toward all religions and that the state does not favor or discriminate against any religion, and there is no official state religion. All religions—Hinduism, Buddhism, Jainism, Sikhism, Christianity, and Islam, among others—are equally respected under the law.

5) **DEMOCRATIC**

India is a democratic country, which means that the power ultimately rests with the people. The term "Democratic" in the Preamble of the Indian Constitution reflects the idea that the government is elected by the citizens and functions according to their will. In a democracy, every adult citizen has the right to vote and choose their leaders, regardless of caste, gender, religion, or economic status. The word *democratic* refers not only to political democracy but also to social and economic democracy.

6) **REPUBLIC**

In a republican form of government, the head of state is elected rather than inheriting the position through hereditary succession. This form of governance signifies that no individual holds public office as a matter of birthright, and authority is derived solely from the will of the people. Unlike a monarchy, where the head of state is determined by lineage and typically holds office for life or until abdication, a democratic republic ensures that the highest constitutional authority is elected either directly or indirectly and serves for a fixed tenure. This ensures equality, fairness, and democratic participation, making India a true Republic in both principle and practice.

OBJECTIVES:-

The main objective of the Indian Constitution is to promote harmony throughout the nation.

1) Justice: A Foundational Ideal of the Indian Constitution

The principle of Justice is a cornerstone of the Indian Constitution and is essential for ensuring order and fairness within society. The Preamble explicitly mentions social, economic, and political justice as guiding values, which are realized through the provisions of Fundamental Rights and the Directive Principles of State Policy.

Social Justice:

Social justice aims to eliminate discrimination based on caste, creed, gender, religion, or any other social category. The Constitution envisions a society where all individuals are treated with dignity and equality, fostering inclusiveness and mutual respect.

Economic Justice:

Economic justice seeks to ensure that no individual is disadvantaged on the basis of income, property, or economic status. It promotes equal pay for equal work, access to fair employment opportunities, and the removal of inequalities in wealth and resources, thereby striving for a more equitable distribution of economic benefits.

Political Justice:

Political justice guarantees that every citizen has the right to freely participate in the political process. This includes the right to vote, contest elections, and engage in governance without discrimination. It ensures that all individuals have equal access to political opportunities, regardless of their background.

2) Liberty: A Core Constitutional Value

The concept of Liberty refers to the freedom of thought, expression, belief, faith, and worship granted to every Indian citizen. It ensures that individuals can freely think, express themselves, and act in accordance with their beliefs and values, without facing arbitrary or unreasonable restrictions. However, liberty does not mean freedom to do anything, and it must be exercised within the constitutional limits.

3) Equality: A Pillar of the Indian Constitution:

The term 'equality' means the absence of special privilege to any section of society, and the provision of adequate opportunity of all the individuals without any discrimination. Equality ensures that every person is treated with the same respect and dignity under the law. It promotes equal access to education, employment, justice, and participation in public affairs. This principle is not limited to legal equality alone, but also aims at achieving social and economic equality, by reducing inequalities that exist in society.

4) Fraternity: Promoting Unity and Brotherhood

The term "Fraternity", as stated in the Preamble of the Indian Constitution, refers to the spirit of brotherhood, a feeling of oneness, and a sense of belonging among all citizens of the country. It emphasizes the idea that, despite India's vast diversity, its people are united as one

nation. It promotes mutual respect, harmony, and peaceful coexistence among citizens, regardless of their religion, language, caste, or region.

SIGNIFICANCE OF THE PREAMBLE-

The Preamble to the Indian Constitution encapsulates the core philosophy and foundational values upon which the Constitution is structured. It offers a concise yet profound overview of the constitutional vision, serving as both the soul and the key to understanding the broader objectives of the Constitution.

Functioning as a guiding framework for interpretation, the Preamble assists in the application and enforcement of constitutional provisions. It plays a pivotal role in shaping the legal and moral compass for policymakers, legislators, and the judiciary, ensuring that all governance aligns with the principles of justice, liberty, equality, and fraternity.

Beyond its legal and philosophical dimensions, the Preamble serves as a source of inspiration for citizens, reminding them of their rights, duties, and responsibilities toward the nation. It fosters a spirit of patriotism, civic consciousness, and dedication to constitutional ideals, encouraging every individual to contribute to the realization of a just and equitable society.

JUDICIAL INTERPRETATION:

The Preamble of the Indian Constitution, though not enforceable by law, has played a significant role in constitutional interpretation and has been extensively examined by the Supreme Court of India.

1. Berubari Union Case (1960)

In this case, the Supreme Court initially held that the Preamble is not a part of the Constitution and hence, cannot be enforced in a court of law. It was considered a mere introductory statement, having no substantive power.

2. Kesavananda Bharati v. State of Kerala (1973)

This landmark case reversed the earlier view and established that the Preamble is an integral part of the Constitution. The Court held that the Preamble reflects the basic structure of the Constitution, and no amendment can alter its essential features, such as sovereignty, democracy, secularism, or justice.

3. S.R. Bommai v. Union of India (1994)

It emphasized that secularism, as mentioned in the Preamble, is a basic feature of the Constitution, and any deviation from it would be unconstitutional.

CONCLUSION:

The Preamble to the Constitution of India serves as the essence and cornerstone of the nation's constitutional philosophy. It articulates the vision of the Founding Fathers, outlining the core values of justice, liberty, equality, and fraternity that guide the Indian Republic. More than a symbolic introduction, the Preamble is a guiding principle for governance, legislation, and

interpretation of laws, acting as the soul of Indian Constitution thereby shaping the democratic framework of the country.

Reference Sites:

1. <https://www.nextias.com>
2. <https://WWW.asianstudies.org>
3. <https://www.drishtiias.com>
4. <https://www.insightsonindia.com>
5. <https://www.wikipedia.org/>

THE CONTRIBUTION OF EXERCISE ON PHYSICAL HEALTH AND SPORTS DEVELOPMENT

Dr. Varsha Narayan Khadke

Sadguru Education Society's,

College of Physical Education Jalgaon

Abstract:-

Exercise is widely regarded as a cornerstone of maintaining and improving physical health. It provides numerous benefits that not only support individual well-being but also contribute to the development and progression of sports at both amateur and professional levels. This paper explores the multifaceted contributions of exercise to physical health and sports development. Key areas of this paper focus include the physiological benefits of exercise, the role it play and exercises in preventing diseases, its impact on sports performance, and its influence on the holistic development of athletes.

1. Introduction:-

Exercise plays a critical role in both physical health and the development of sports skills. Regular physical activity offers a wide array of health benefits and significantly impacts an individual's performance in sports. Whether it's improving cardiovascular health, enhancing strength and flexibility, or boosting mental well-being, exercise is the foundation upon which physical health is built. Additionally, exercise is integral to sports development, helping athletes enhance their skills, strength, endurance, and overall physical and mental capacity. This paper explores the multifaceted contributions of exercise to both physical health and sports development.

Physical activity and exercise are essential components of a healthy lifestyle. In recent years, research has underscored the importance of regular exercise not just for preventing chronic diseases but also for enhancing sports performance. Exercise influences the cardiovascular system, musculoskeletal health, metabolism, and mental well-being, which collectively contribute to better physical health. Furthermore, exercise forms the foundation of sports development, promoting skill acquisition, strength, endurance, and overall athletic capability.

The purpose of this paper is to investigate the role exercise plays in improving physical health and fostering the development of sports and athletes, both in recreational and competitive environments.

2. The Physiological Benefits of Exercise on Physical Health

2.1 Cardiovascular Health:-

Regular aerobic exercise strengthens the heart, improving its ability to pump blood efficiently. It reduces the risk of heart disease by lowering blood pressure, improving cholesterol levels, and enhancing circulation. Studies have shown that individuals who engage in regular

exercise have a significantly reduced risk of stroke, coronary artery disease, and other cardiovascular conditions. Exercise contributes to physical health in numerous ways, enhancing various body systems and preventing chronic diseases. Below are some of the most important benefits:

2.2 Musculoskeletal Health:-

Exercise helps to strengthen muscles, bones, and joints. Weight-bearing activities, such as running, resistance training, or bodyweight exercises, stimulate bone density, which is crucial for preventing osteoporosis. Additionally, exercise improves joint flexibility and mobility, reducing the risk of injury and supporting long-term musculoskeletal health.

Engaging in regular aerobic exercise strengthens the heart and improves blood circulation, lowering the risk of heart disease, high blood pressure, and stroke. Exercise improves heart efficiency, reduces bad cholesterol (LDL), and increases good cholesterol (HDL), leading to improved overall cardiovascular health.

2.3 Weight Management:-

Exercise plays a critical role in managing body weight. Both aerobic and strength training exercises contribute to fat loss by increasing energy expenditure. Additionally, exercise increases basal metabolic rate (BMR), aiding in the maintenance of a healthy weight. Combined with a balanced diet, regular exercise is a powerful tool in preventing obesity and its associated comorbidities. Weight-bearing exercises like running, weight training, and resistance exercises enhance muscle strength and bone density, preventing osteoporosis and fractures. Exercise also improves joint flexibility and reduces stiffness, helping to prevent musculoskeletal injuries, which is especially important as we age.

2.4 Mental Health Benefits:-

Exercise has profound benefits for mental health. It is known to reduce symptoms of depression and anxiety by releasing endorphins, which improve mood and reduce stress. Additionally, exercise enhances cognitive function, boosts self-esteem, and promotes better sleep, all of which contribute to overall well-being.

2.5 Disease Prevention:-

Engaging in regular exercise reduces the risk of chronic diseases such as type 2 diabetes, obesity, and certain types of cancer. Exercise improves insulin sensitivity and blood sugar control, which is especially important for preventing or managing diabetes.

3. Exercise and Sports Development

3.1 Physical Conditioning for Sports:-

In the realm of sports, physical conditioning is paramount to an athlete's success. Regular training not only improves physical fitness but also enhances specific skills required for particular sports. For example, sprinters focus on explosive strength and speed, while long-distance runners

emphasize cardiovascular endurance. Effective exercise programs tailored to the demands of specific sports enable athletes to reach peak performance.

Exercise, specifically tailored to the needs of a sport, is crucial for athletes. It enhances strength, speed, endurance, and agility—qualities needed for peak performance. For instance, sprinters focus on speed and explosive strength, while long-distance runners focus on aerobic conditioning and endurance. Training programs are designed to meet the specific demands of the sport and improve athletes' overall physical capacity.

3.2 Skill Development:-

Exercise is a critical factor in honing the skills required for different sports. Regular practice helps athletes master the techniques and tactics necessary for their discipline, whether it's dribbling a basketball, serving in tennis, or swimming efficiently. Physical conditioning also supports the acquisition of sport-specific motor skills that enhance performance in competition.

3.3 Injury Prevention:-

Exercise strengthens muscles, tendons, and ligaments, which helps to prevent injuries during both training and competition. Incorporating flexibility and mobility exercises can also reduce the risk of strains and sprains. Sports development programs that emphasize proper warm-up, cool-down, and recovery exercises are essential to injury prevention, ensuring athletes can perform at their best and maintain longevity in their careers.

Exercise also plays a crucial role in preventing injuries. Strength training and flexibility exercises help protect muscles, tendons, and ligaments, reducing the likelihood of strains, sprains, and other injuries. Moreover, athletes often engage in rehabilitation exercises following injuries to restore strength, mobility, and function. Proper recovery routines are essential to prevent overtraining and facilitate the athlete's return to peak performance.

3.4 Enhancing Mental Toughness and Discipline:-

Regular exercise, particularly in the context of sports training, develops mental resilience. Athletes learn discipline, perseverance, and focus, essential traits for success in both training and competition. Exercise teaches athletes how to manage stress, cope with setbacks, and push their limits, all of which contribute to their development in sports.

Sports require not only physical strength but also mental resilience. Regular exercise teaches athletes discipline, focus, and perseverance—qualities that are key to overcoming setbacks and performing under pressure. It helps athletes develop mental toughness, which allows them to push through challenging moments in competition and training.

3.5 Youth Sports Development:-

For young athletes, exercise is foundational to developing the physical skills necessary for future sports excellence. Early engagement in physical activity promotes the development of motor skills, coordination, and agility, which are crucial for progressing in sports. Moreover, youth

participation in sports fosters teamwork, communication, and leadership skills, contributing to holistic athlete development.

Exercise is foundational for the development of young athletes. Starting physical activity at an early age helps children develop motor skills, coordination, balance, and agility—all of which are essential for excelling in sports later on. Moreover, sports activities instill important life skills such as teamwork, leadership, and time management, which can enhance personal growth and success both on and off the field.

4. The Role of Exercise in Competitive Sports

4.1 Performance Enhancement:-

Elite athletes undergo structured training programs that combine various types of exercise, such as strength training, endurance training, flexibility exercises, and sport-specific drills. These programs are designed to enhance their physical performance in their respective sports. Training schedules, nutrition, and recovery strategies are carefully optimized to help athletes perform at the highest level.

Elite athletes follow periodized training plans that are tailored to their specific sports and competition schedules. These plans often include strength training, high-intensity interval training (HIIT), plyometric, and other advanced techniques that focus on improving power, speed, and endurance. In addition, the integration of sport psychology and mental conditioning techniques can further optimize performance.

4.2 Recovery and Rehabilitation:-

Exercise plays a significant role in recovery and rehabilitation following injuries. Controlled exercise regimens help in restoring movement, strength, and flexibility to injured tissues. Rehabilitation exercises enable athletes to return to their sport safely and minimize the risk of re-injury. Furthermore, active recovery, such as light aerobic exercises or stretching, can help alleviate muscle soreness and speed up recovery after intense training or competition.

Professional athletes also engage in recovery strategies, including active recovery, stretching, cry therapy, and nutrition optimization. These practices help to speed up recovery, reduce muscle soreness, and prevent injuries. Recovery is as vital as training, as it allows athletes to perform consistently at a high level while minimizing the risk of burnout or long-term injuries.

5. Exercise and Sport-Related Health Disparities:-

While exercise provides numerous health benefits, there are disparities in access to exercise opportunities and sports participation, particularly among disadvantaged populations. These disparities can affect physical health outcomes and limit access to sports development programs. Addressing these inequalities is vital for fostering inclusive sports development and improving public health.

Despite the numerous benefits of exercise, not everyone has equal access to opportunities

for physical activity, especially in disadvantaged communities. Factors such as socioeconomic status, location, and access to facilities can create disparities in exercise opportunities and sports development. Programs that promote inclusivity and provide access to sports and physical activity are essential for addressing these disparities, improving public health, and nurturing the development of talented athletes from all backgrounds.

6. Challenges and Barriers

Despite its benefits, several barriers limit access to regular exercise, including lack of time, facilities, motivation, and education. In sports, unequal access to training resources and professional coaching can hinder talent development. Addressing these disparities requires policy interventions and community-based programs.

6.1 Lack of Time: -

One of the most commonly cited barriers is a busy lifestyle. Work, family responsibilities, and academic commitments often leave little time for structured physical activity. This is especially prevalent among working adults and caregivers.

6.2 Motivation and Psychological Factors:-

Low motivation, lack of self-discipline, and negative past experiences with exercise can deter individuals from beginning or maintaining an active lifestyle. Mental health issues like depression and anxiety also reduce the desire to engage in physical activity.

6.3 Lack of Access to Facilities and Resources: -

In many areas—particularly in rural or low-income communities—there is limited access to gyms, parks, or safe walking paths. Financial constraints can also make exercise programs, sports equipment, or fitness memberships unaffordable.

6.4 Physical Limitations and Health Issues:-

Chronic illnesses, disabilities, obesity, and age-related conditions can make exercise challenging or even painful. Without proper guidance, individuals may fear injury or worsening of their health condition.

6.5 Environmental and Safety Concerns: -

Unfavorable weather conditions, pollution, traffic, or unsafe neighborhoods can discourage outdoor physical activity. Lack of lighting, sidewalks, or proper maintenance further reduces the usability of public exercise spaces.

6.6 Inadequate Education and Awareness Many people are unaware of the correct ways to exercise or the health benefits of regular activity. Misinformation, unrealistic fitness expectations, or fear of not doing exercises "properly" can lead to inaction.

6.7 Technology and Sedentary Lifestyles:-

With the rise of screen-based entertainment and remote work, people are more sedentary than ever. Excessive time spent on phones, computers, and television reduces daily physical

activity.

7. Recommendations-

- 1 Promote Active Lifestyles: Encourage physical education in schools and community fitness programs.
- 2 Investment in Sports Infrastructure: Improve access to safe and well-equipped exercise facilities.
- 3 Personalized Training Programs: Tailor exercise and training based on age, fitness levels, and sport-specific demands.
- 4 Integration with Healthcare: Include exercise prescriptions in primary care to manage chronic diseases.
- 5 Research and Monitoring: Support ongoing studies to evaluate the effectiveness of exercise interventions in both health and sports contexts.

8. Conclusion:-

Exercise is an integral factor in both physical health and sports development. Its positive effects on cardiovascular health, musculoskeletal strength, mental health, and overall well-being are well-documented. Additionally, exercise serves as the foundation for sports performance, helping athletes reach their peak potential and reduce the risk of injury. The role of exercise in youth sports development is also crucial, as it fosters physical, cognitive, and social skills that contribute to future success in competitive sports.

Ultimately, the contributions of exercise to physical health and sports development underscore the importance of regular physical activity in enhancing individual well-being and nurturing athletic potential across all levels of participation.

Exercise is a fundamental aspect of both physical health and sports development. Its contributions to cardiovascular health, musculoskeletal strength, mental well-being, and disease prevention are indispensable for maintaining overall health. Additionally, exercise plays a critical role in enhancing sports performance, developing athletic skills, and preventing injuries. Whether for recreational or professional purposes, regular exercise is crucial for achieving success in sports and fostering long-term health. As such, it is vital that individuals of all ages and abilities engage in physical activity to reap the extensive benefits it offers for both personal health and athletic achievement.

9. References:-

1. American Heart Association. (2021). Physical Activity and Cardiovascular Health. AHA Journals.
2. World Health Organization. (2020). Physical Activity and Health. WHO Guidelines.
3. Smith, L., & Jones, K. (2018). Exercise Physiology: Theory and Application to Fitness and Performance. Human Kinetics.

4. Brown, J., & Davis, C. (2017). Injury Prevention in Sports: The Role of Exercise. Journal of Sports Science and Medicine.
5. National Institutes of Health. (2019). Mental Health Benefits of Physical Activity. NIH Publications. The Contribution of Exercise on Physical Health and Sports Development”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातला भारत

प्रा. सौ. मानसी विनायक वसईकर

अ यु क के संचलित शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, धुळे

प्रास्ताविक

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताचे शिल्पकार मानले जातात. भारत देशाच्या जडणघडणीत त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांनी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात अमूल्य असे योगदान दिले आहे. एक विकसित भारत त्यांच्या दृष्टिकोनातून म्हणजे एक असा देश, जिथे कोणत्याही प्रकारचा अन्याय, विषमता आणि भेदभाव नसतो. त्यांनी एका समताधिष्ठित, न्याय्य आणि सशक्त भारताचे स्वप्न पाहिले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी केवळ दलित वर्गासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय समाजाच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. त्यांच्या विचारांमध्ये सामाजिक न्याय, आर्थिक समता, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि लोकशाही मूल्यांचा ठाम आग्रह होता. त्यांनी आपल्या कार्यातून आणि लेखनातून जो भारत घडवण्याचे स्वप्न पाहिले, तो एक समतेवर आधारित, प्रगत, सक्षम, सर्वसमावेशक आणि न्याय्य समाज होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ भारतीय संविधानाचे शिल्पकार नव्हते, तर ते एका विकसित, समतेच्या तत्त्वांवर आधारित भारताचे स्वप्न पाहणारे महान राष्ट्रपुरुष होते. त्यांचे विचार केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते आजच्या आणि उद्याच्या भारतासाठीच नव्हे तर संपूर्ण जगासाठी मार्गदर्शक ठरतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्नातला भारत पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. सामाजिक समानता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वात मोठे स्वप्न म्हणजे जातीविहीन समाज निर्माण करणे. ते म्हणायचे, "जात ही केवळ सामाजिक नव्हे, तर मानसिक गुलामी आहे." त्यांच्या मते, एक विकसित भारत त्याच वेळी शक्य आहे, जेव्हा प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक समानतेची संधी मिळेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक विषमतेला भारताच्या सर्वात मोठ्या अडथळ्यांपैकी एक मानले. ते म्हणायचे, "जे समाज जातिव्यवस्थेवर आधारित आहेत, ते खऱ्या अर्थाने एकरूप समाज बनू शकत नाहीत." त्यांनी 'अस्पृश्यता निवारण', 'जातिनिर्मूलन' आणि 'मानवी हक्क' यांसाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. त्यांच्या दृष्टीने विकसित भारत म्हणजे असा देश, जिथे प्रत्येक व्यक्तीला जाती-धर्म-पंथाच्या आधारावर नव्हे, तर मानवतेच्या आधारे वागवले जाते.

२. शैक्षणिक क्रांती

शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन आहे, असा ठाम विश्वास बाबासाहेबांचा होता. त्यांनी अनेक शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहे आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन करून मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिक्षणात सहभागी होण्याची संधी दिली. त्यांनी भारतात 'सर्वासाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण' असावं अशी भक्कम भूमिका घेतली होती. एक सशक्त आणि विकसित समाज घडवण्यासाठी सर्व थरांतील लोकांनी शिक्षित होणे गरजेचे असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. "शिक्षा, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" हे त्यांचे ब्रीदवाक्य शिक्षणाच्या महत्त्वावर प्रकाश टाकते. बाबासाहेबांना असं वाटत होते की, भारताची खरी प्रगती केवळ साक्षरतेत नव्हे तर विवेकपूर्ण शिक्षणात आहे. बाबासाहेबांचे स्वप्न होते - अशा भारताचे जेथे प्रत्येक नागरिक शिक्षणाने सुसज्ज

असेल आणि विचारशक्तीने सक्षम असेल. शिक्षण हेच खरे स्वातंत्र्याचे साधन आहे. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून वंचित, शोषित आणि मागासवर्गीय समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले.

३. आर्थिक समानता आणि औद्योगिकीकरण:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, केवळ सामाजिक समता पुरेशी नाही, तर आर्थिक समताही तितकीच महत्त्वाची आहे. त्यांनी भारतातील शेतीचे सुधारणावादी विश्लेषण केले आणि कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेचा विकास केला पाहिजे, असा आग्रह धरला. त्यांनी जलसंपत्तीचे शाश्वत व्यवस्थापन, औद्योगिकीकरण, कामगारांचे हक्क आणि नोकरीतील सुरक्षितता या बाबींवर भर दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रात डॉक्टरेट केली होती आणि त्यांनी भारतासाठी आर्थिक विकासाची स्पष्ट दिशा सुचवली होती. त्यांनी जलसंपत्ती, शेती आणि उद्योग यामध्ये समतोल साधण्यावर भर दिला. त्यांनी 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया'च्या स्थापनेतही मोलाचा वाटा उचलला होता.

४. महिला सक्षमीकरण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलच्या माध्यमातून महिलांना मिळणारे अधिकार सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न केले. ते महिलांच्या स्वातंत्र्याचे आणि समानतेचे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते, महिला सक्षम झाल्याशिवाय भारताचा विकास अपूर्ण राहील. बाबासाहेब हे महिला सक्षमीकरणाचे अग्रदूत होते. त्यांनी स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक आणि कायदेशीर अधिकार मिळावेत यासाठी प्रयत्न केले. 'हिंदू कोड बिल' हे त्यांचे उदाहरण आहे, ज्यामुळे भारतीय महिलांना मालमत्तेचे हक्क, विवाह व घटस्फोटाचे हक्क मिळाले. ते म्हणाले होते, "एखाद्या समाजाची प्रगती त्या समाजातील महिलांच्या स्थितीवरून ठरते."

५. संविधान आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय लोकशाहीचा मजबूत पाया रचला. त्यांनी 'न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता' या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवले. त्यांच्या मते, जर राज्यघटना लोकांमध्ये नैतिक आणि बौद्धिक समज निर्माण करू शकली, तरच देश प्रगती करू शकेल. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांनी भारताला एक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि गणराज्यात्मक व्यवस्था दिली. त्यांचा दृढ विश्वास होता की, विकासाच्या मूलभूत रचनांमध्ये लोकशाही मूल्यांची पूर्तता झाली पाहिजे. बाबासाहेबांनी भारतीय लोकशाहीची मजबूत पायाभरणी केली. त्यांनी संविधानात सर्व नागरिकांना समानतेचा, अभिव्यक्तीचा आणि धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला. त्यांचा विश्वास होता की, धर्म हा मानवतेचा आधार असावा, भेदभावाचा नव्हे.

६. धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रीय एकात्मता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेहमीच भारतातील विविधतेचा सन्मान केला आणि धर्मनिरपेक्षतेला बळ दिलं. त्यांच्या मते, एक विकसित भारत म्हणजे असा राष्ट्र, जिथे विविध धर्म, जाती आणि भाषा असलेल्या लोकांमध्ये सौहार्द आणि समता असेल. त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारून सहिष्णुतेचा आदर्श मांडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाहिलेला भारत म्हणजे एक असा देश होता जिथे सर्व नागरिकांना समान अधिकार, समान संधी आणि समान न्याय मिळतो. त्यांचे विचार आजही प्रेरणादायी आहेत आणि त्यांच्या स्वप्नातील भारत घडवण्यासाठी अजूनही प्रयत्न सुरू आहेत. भारत विकसित व्हावा, यासाठी आंबेडकरी विचारधारेची आजच्या काळातही फार मोठी गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना असाच भारत हवा होता - जिथे

समाजात कोणताही भेदभाव नसेल, जिथे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळेल, जिथे शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार सर्वांसाठी उपलब्ध असेल, आणि जिथे भारत एक आधुनिक, उदारमतवादी आणि जागतिक स्तरावर नेतृत्व करणारा देश असेल.

७. बहुजन हिताय - बहुजन सुखाय

बाबासाहेबांचा प्रत्येक निर्णय बहुजनांच्या हितासाठी होता. त्यांच्या स्वप्नातील भारत हा केवळ काहींचा नव्हे, तर सर्वसामान्यांचा देश होता. त्यांनी सत्तेचे केंद्रीकरण न होता विकेंद्रीकरण व्हावं, ही भूमिका घेतली होती - जेणेकरून लोकशाही खऱ्या अर्थाने सर्व स्तरांवर पोहोचेल. बाबासाहेबांचे विकसित भारताचे स्वप्न हे सामाजिक समतेवर आधारलेले होते. ते म्हणत, "समाजात जर समता नसेल, तर स्वातंत्र्याला अर्थ राहत नाही." त्यांनी जातीव्यवस्थेविरुद्ध आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध ठामपणे लढा दिला. त्यांचे स्वप्न होते, असा भारत जिथे कोणीही आपले स्वप्न पाहताना आपल्या जात, धर्म, वर्ण, लिंग यामुळे अडथळ्यात येणार नाही.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय पुनर्रचनेचं जे स्वप्न पाहिलं, ते अजूनही अपूर्ण आहे, पण ते साकार करण्याची प्रेरणा त्यांच्या विचारांमध्ये आहे. त्यांनी विकसित भारताचं जे चित्र रंगवलं, त्यासाठी आजच्या तरुण पिढीला त्यांच्या विचारावर चालण्याची गरज आहे. आज जेव्हा आपण "विकसित भारत" या दिशेने वाटचाल करत आहोत, तेव्हा बाबासाहेबांनी दाखवलेला मार्ग आपल्याला सतत आठवावा लागेल. त्यांचे विचार, त्यांचे स्वप्न आणि त्यांची दूरदृष्टी - हे सर्व आपल्याला एक आदर्श भारत घडवण्यासाठी प्रेरणा देतात. खरे तर, विकसित भारत हेच बाबासाहेबांचे अपूर्ण स्वप्न आहे - जे पूर्ण करण्याची जबाबदारी आपली आहे.

संदर्भ

1. बरडे डॉ. संजय: भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक चिंतन, दिल्ली, संदेश प्रकाशन, 2010
2. घोरमोडे डॉ. के.यू. घोरमोडे डॉ. कला: शैक्षणिक विचारवंत, नागपूर, विद्या प्रकाशन, 2006
3. प्रा. डॉ. सी. एच. निकुंभे समाज प्रबोधनकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर माझी आत्मकथा, नाग-नालंदा प्रकाशन इस्लामपूर
5. रमेश पतंगे, सामाजिक न्याय आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, साप्ताहिक विवेक, (हिंदुस्थान प्रकाशन संस्था) २०१५.
6. लोकराज्य, धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेष अंक 2006
7. डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ गायकवाड 'राजवंश': महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, राजवंश पब्लिकेशन, कोपरखैरणे, नवी मुंबई
8. Kuber W. N.: Ambedkar A critical study, New Delhi, people publishing house, 1991

न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता

प्रा. डॉ. दीपक मायादेवी रामदास बाविस्कर

(एम.ए., एम. एड., एम.फिल, सेट, पीएच. डी.)

अभय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, धुळे

प्रास्ताविक : -

न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे भारतीय संविधानातील महत्वाचे आणि मार्गदर्शक आधार स्तंभ आहेत. या साऱ्यांची अंमलबजावणी करतांना अनेक सामाजिक, राजकीय व आर्थिक अडथडे निर्माण होतात. लोकशाहीची खरी ताकद नागरिकांच्या सजगतेत असते. त्यामुळे प्रत्येक भारतीयाने संविधानाच्या मूल्यांची जपणुक करणे गरजेचे आहे. आपल्या भूतकाळातील सर्वोत्तम आणि समृद्ध विचार भारतीय संविधानात सामावलेले आहेत. भगवान महावीर, भगवान गौतम बुद्ध, महात्मा बसवण्णा, संत नामदेव, संत रविदास, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा, संत विवेकानंद यांसारख्या युगप्रवर्तक संतांच्या स्वातंत्र्य-समता-बंधुतेच्या विचारांनी आपली राज्यघटना समृद्ध झाली आहे. हाच विचार अनेक समाजसुधारकांनी येथील मातीत रुजवला, याच मुल्यांची महात्मा गांधी, पं. जवाहरलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मौलाना आजाद, भगतसिंग आणि इतर अनेक नेत्यांच्या नेतृत्वा खालील आपल्या स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा दिली. आपला स्वातंत्र्य लढा म्हणजे एक सामाजिक क्रांती. गरिबी, विषमता, निरक्षरता आणि महिलांवर, शोषित जातींवर, आदिवासींवर होणारे अन्याय संपवण्यासाठी एक सामूहिक प्रयत्न प्रचंड विविधता असलेल्या भारताला एकत्र बांधण्यासाठीचा एक लढा. द्वेष आणि हिंसा त्यागून परिवर्तन घडविण्यासाठीचे आंदोलन होते. त्यासाठी न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मुल्यांची आवश्यक गरज होती. राजकीय न्याय, आर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, दर्जाची व संधीची समानता, बंधुता यांची आवश्यकता आहे. हिच मूल्ये भारतीय लोकशाही बळकट करतात. लोकशाहीत एक व्यक्ती एक मत समान पत या तत्वावर सर्व निर्णय घेतले जातात. भारत हा जगातील पहिला देश आहे ज्याने संविधान झाल्याबरोबर महिलांसह सर्व प्रौढ नागरिकांना मतदानाचा हक्क दिला. भारतीय संविधान लोकेच्छेतून जन्माला आलं आहे. होय, माणूस म्हणून आम्हाला मान्यता दिलीय त्यानं.. होय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेचं लेणं दिलंय त्यानं.. होय, न्याय आणि सामाजिक न्याय दिलाय त्यानं.. होय, तुटक्या धाग्याचं एक वस्त्र विणलंय त्यानं.. आम्ही ऋणी आहोत संविधानाचे. रक्षणासाठी कटिबद्ध आहोत त्याच्या... संविधानाच्या पंच्याहत्तरीनिमित्त हीच आमची प्रतिज्ञा...

संशोधनाची गरज किंवा महत्व :-

आपण सगळे भारतीय आहोत भारत हे आपले घर आहे. आपण येथे राहतो, काम करतो, खेळतो, वाढतो, आपल्या स्वप्नांना पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. आपण सर्व भारतीय एका कुटुंबासारखे आहोत. आपण एकमेकांवर अवलंबून आहोत. आपल्याला एकदुसऱ्याची काळजी घेतली पाहिजे. भारत ही आपली सामूहिक जबाबदारी आहे. आपल्या देशाला कोणत्या दिशेने नेले पाहिजे? आपले हक्क आणि कर्तव्ये काय आहेत ? कायदेमंडळ, प्रशासन, न्यायपालिका आणि माध्यमे यासारख्या विविध संस्थांनी कशा प्रकारे काम केले पाहिजे या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे भारतीय संविधान देते. भारतीय संविधान हा भारताचा सर्वोच्च कायदा आहे.

या साऱ्यांची जाणीव कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना व्हावी जेणे करून ते उद्येाचे सक्षम नागरिक घडतील. संविधानाने दिलेले हक्क न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांची जाणीव करून देणे तसेच या हक्कांसोबत कर्तव्याचीसुध्दा जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावी या साठी सदर संशोधनाचे महत्त्व आहे. लोकांनी राजकीय प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभाग घ्यावा 'हमारा गाव हमारा राज' या तत्वाप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन केल्या यालाच राजकीय न्याय म्हणतात. प्रत्येकाला सन्मानपूर्वक रोजगार मिळेल, असा प्रयत्न करणे. संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ नये याची काळजी घेणे. सर्व नागरिकांना चांगली आरोग्य सेवा आणि पोषण उपलब्ध करून देणे. सर्व मुलांना समान व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे या साठी सरकारने प्रयत्न करावेत म्हणजेच आर्थिक न्याय होय. महिलांनाही पुरुषांप्रमाणे समान व न्याय्य वेतनाचा हक्क आहे. दलित, आदिवासी, भटके विभक्त आणि इतर मागासवर्गीयांना ज्यांचे शतकानुशतके शोषण केले गेले होते, समाजाच्या इतर घटकांसोबत समानस्तरावर आणण्यासाठी संविधानाने आरक्षणाची तरतूद करून सामाजिक न्याय निर्माण केला आहे. लोकांना त्यांच्या इच्छेनुसार जीवन जगण्याचे, विचार करण्याचे, प्रेम करण्याचे, प्रार्थना करण्याचे, बोलण्याचे, मतभेद व्यक्त करण्याचे, खाण्याचे, कपडे घालण्याचे आणि काम करण्याचे स्वातंत्र्य असावे, असे करतांना इतरांना हानी होणार नाही याची काळजी घेणे म्हणजे स्वातंत्र्य होय. दर्जाची व संधीची समानता संविधान याची हमी देते. लिंग, जात, धर्म, वंश, जन्मस्थळ यांच्या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. सामाजिक आणि आर्थिक समानतेकडे वाटचाल करण्यासाठी सरकार पावले उचलेल. म्हणजे दर्जाची व संधीची समानता निर्माण होईल. आम्ही एकमेकांचे भावंडांप्रमाणे काळजी घेऊ, आम्ही भाषा, संस्कृती, अन्न, पेहराव, पुजा विधी यामधील विविधतेचा सन्मान करू म्हणजेच बंधुता हे मूल्य रुजवले जाईल. त्याचा आदर होईल.

या साऱ्या मूल्य व अधिकारांसोबतच संविधानाने मूलभूत कर्तव्ये देखील सांगितली आहेत. भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत ठेवणे व त्याचे संरक्षण करणे. धर्म, भाषा, प्रांत, लिंग या भेदांच्या पलीकडे जाऊन जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे. आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे जतन करणे. विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोनाचा विकास करणे. पर्यावरणाचे रक्षण करून त्यात सुधारणा करणे. सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपूर्वक त्याग करणे. या साऱ्यांची जाणीव निर्माण करणे हेच या संशोधनाची गरज व महत्त्व आहे.

१. **न्याय** - सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळावा, कोणत्याही जाती, धर्म, वर्ग किंवा लिंग यावर आधारित भेदभाव न करता सर्वांना समान वागणूक मिळावी. उदा. अनुसूचित जाती-जमातींना आरक्षण देणे हे सामाजिक न्यायाचे एक साधन आहे.
२. **समानता** - कायद्याच्या दृष्टीने सर्व नागरिक समान असावेत. संधीमध्ये समानता मिळावी. कोणालाही विशेषाधिकार किंवा दुय्यम दर्जा मिळू नये. उदा. पुरुषांप्रमाणे स्त्रीयांना मतदानाचा व शिक्षणाचा हक्क मिळणे.
३. **स्वातंत्र्य** - विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य असावे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या आयुष्याचे निर्णय स्वतः घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे. उदा. पत्रकारांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य असणे.

४. **बंधुता** - सर्व भारतीयांमध्ये एकता आणि बंधुत्वाची भावना निर्माण व्हावी. व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचा आदर केला जावा. राष्ट्राची एकता आणि अखंडता टिकवून ठेवली जावी. उदा. विविधतेत एकता ही भारतीय समाजाची ओळख असावी.

या तत्वांची अंमलबजावणी हेच भारतीय संविधानाचे व लोकशाहीचे अंतिम उद्दीष्ट आहे. ही चार तत्वे एकमेकांशी जोडलेली आहेत आणि भारतात लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि सर्वसमावेशकतेचे मूल्य दृढ करण्यासाठी अत्यंत महत्वाची आहेत.

भारतीय संविधानिक तत्वांची सद्यस्थिती एक सविस्तर विश्लेषण -

भारतीय संविधानात अनेक मूलभूत तत्वे दिली आहेत, जी लोकशाही आणि प्रजासत्ताक व्यवस्थेचा आधार आहेत. या तत्वांची सद्यस्थिती पाहता काही सकारात्मक बदल दिसतात तर काही बाबतीत आव्हानेही वाढलेली आहेत.

१. न्यायालये स्वायत्त आहेत आणि अनेक महत्वाच्या प्रकरणांमध्ये लोकहितासाठी निर्णय दिले आहेत. तर खटल्यांचा वाढता प्रलंबितपणा, सामान्य जनतेसाठी न्यायप्रक्रिया महाग आणि गुंतागुंतीची काही वेळा राजकीय दबावाचा संशय असे आव्हान आहे.
२. सद्यस्थितीत अभिव्यक्ती, विचार, श्रद्धा, उपासना यांचे संविधानिक स्वातंत्र्य अजूनही टिकून आहे. तर सोशल मीडियावरील पोस्टर्सवर कारवाई, अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अघोषित मर्यादा, पत्रकारितेवरील दबाव असे आव्हान आहे.
३. कायद्यासमोर सर्वजण समान आहेत. आरक्षण, कल्याणकारी योजना यामुळे दुर्बल घटकांना संधी मिळते. तर जातीपातीचा प्रभाव अजूनही समाजात खोलवर, महिलांवर अत्याचार, लिंगभेद, ग्रामीण व शहरी भागात संधीची तफावत आहे.
४. विविधतेत एकता ही भारताची ओळख आहे. अनेक ठिकाणी विविध धर्म, जातीचे लोक शांततेने राहतात. मात्र सामाजिक द्वेषाचे प्रसंग, भाषिक, प्रांतीय संघर्ष, काही ठिकाणी गटवादाचा प्रभाव हे आव्हान आहे.

भारतीय संविधानिक तत्वे आजही आपला मार्गदर्शक प्रकाशस्तंभ आहेत. पण त्यांची अंमलबजावणी करतांना अनेक सामाजिक, राजकीय व आर्थिक अडथळे येतात. लोकशाहीची खरी ताकद नागरिकांच्या सजगतेत असते. त्यामुळे प्रत्येक भारतीयाने संविधानाच्या मूल्यांची जपणूक करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : -

१. विद्यार्थ्यांना भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांची ओळख करून देणे.
२. कनिष्ठ महाविद्यालयातील इयत्ता १२ वीच्या विद्यार्थ्यांमधिल संविधानिक मूल्यांचा शोध घेणे.
३. भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेविषयी ग्रामीण आणि शहरी विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव, जागृती निर्माण करणे.
४. न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता हे मूल्य रुजविण्यात शैक्षणिक संस्था, माध्यमे तसेच सामाजिक संस्थांची भूमिका अभ्यासणे.
५. जागरूकता वाढीसाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती : - सदर संशोधनात गुणात्मक आणि सर्वेक्षणात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

मिश्र संशोधन पद्धतीचा उपयोग करून गुगल प्रश्नावली तसेच मुलाखत, निरीक्षणाद्वारे माहिती संकलन करण्यात आली.

नमुना निवड :-

धुळे जिल्ह्यातील दोन ग्रामीण व दोन शहरी अशा चार कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी प्रत्येकी ३० प्रमाणे १२० विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. सदर विद्यार्थ्यांकडून गुगल फॉर्म द्वारे एक १५ प्रश्नांची प्रश्नावली सोडवून घेण्यात आली. सदर प्रश्नावलीत संविधानातील मूल्य रुजवणूकीवर भर देण्यात आला आहे. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानातील न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मुल्यांची कितपत जाणीव जागृती आहे याचा अभ्यास करण्यात आला.

अ. क	उच्च माध्यमिक व कनिष्ठ महाविद्यालयांची नावे	विभाग	अध्ययनार्थी		एकुण
			मुले	मुली	
१.	मयूर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय, धुळे	शहरी	१५	१५	३०
२.	सातपुडा शिक्षण संस्थेचे कनिष्ठ महाविद्यालय, धुळे	शहरी	१५	१५	३०
३.	पिंपळादेवी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय, मोहाडी ता. धुळे	ग्रामीण	१५	१५	३०
४.	श्री. सी. डी. देवरे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय, म्हसदी ता. साक्री	ग्रामीण	१५	१५	३०
एकुण			६०	६०	१२०

सदर संशोधनासाठी वरील न्यादर्श विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावली भरून त्यातील प्रश्नांनुसार संविधानातील मूल्यांच्या जाणीव जागृतीची माहिती संकलित करण्यात आली असून त्यावरून निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून शिक्षक निर्मित चाचणीच्या आधारे संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सरासरी, मध्यमान या सांख्यिकीचा उपयोग केला आहे.

गृहितके :-

१. भारतीय संविधानातील मूलभूत मूल्यांची ओळख विद्यार्थ्यांनी समजून घेणे अपेक्षित आहे.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्यांची जाणीव त्यांच्या वर्तनावर परिणाम करू शकते.
३. संविधानिक मूल्य रुजविण्यात शैक्षणिक संस्था, माध्यमे तसेच सामाजिक संस्था महत्वाची भूमिका बजावतात.
४. ग्रामीण आणि शहरी भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्यांबद्दलच्या जाणीवेत फरक असू शकतो.

संशोधनाची कार्यपद्धती :-

धुळे जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील १२० विद्यार्थ्यांची यादृच्छिक सप्रयोजन पद्धतीने निवड करण्यात आली. प्रस्तुत संशोधनात धुळे शहरातील दोन व तालुक्यातील एक तसेच साक्री तालुक्यातील एक अशा चार कनिष्ठ महाविद्यालयांची माहिती घेतली असून संशोधन कालमर्यादेचा विचार करता संशोधनाची मर्यादा निश्चित केली आहे.

या चारही कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी व विद्यार्थीनींना गुगल फॉर्म द्वारे संविधानिक मूल्य न्याय, समानता, स्वातंत्र्य तसेच बंधुता या विषयी तयार केलेली चाचणी ऑनलाईन पद्धतीने भरून घेतली. सदर चाचणीच्या द्वारे या मुल्यांविषयी जाणीव जागृती मापन करण्यात आली. चाचणीद्वारे प्राप्त गुणांकांवरून सरासरी नुसार निष्कर्ष काढण्यात आले.

माहितीचे सादरीकरण आणि विश्लेषण :-

धुळे शहर व जिल्ह्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील १२० विद्यार्थ्यांची यादृच्छिक सप्रयोजन पध्दतीने निवड करून त्यांचे कडून चारबिंदू पडताळा सूची नुसार माहिती संकलित करून त्याचे सरासरी प्रमाण मांडण्यात आले. चाचणीत एकुण १५ प्रश्नांची रचना करून प्रत्येक प्रश्नासाठी चार पर्याय अर्थात चारबिंदू पडताळा सूची करण्यात आली. त्यानुसार पुर्णसहमत, असहमत, अंशतः सहमत आणि तटस्थ असे पर्याय देण्यात आले होते. त्यानुसार खालील कोष्टकात सरासरी मांडण्यात आली असून त्यानुसार सरासरी काढून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

चाचणीतील प्रश्नांनुसार पडताळा सूचीद्वारे सरासरीची मांडणी असलेली सारणी -

क्र.	चार बींदू सूची	चाचणीतील विधाने, प्रश्न त्यातील घटकांचे सरासरी गुणक											
		न्याय			समानता			स्वातंत्र्य			बंधुता		
		मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण	मुले	मुली	एकुण
१.	पुर्णसहमत	४३	४२	८५%	४०	३०	७०%	५२	३५	८७%	४०	३५	७५%
२.	असहमत	०३	०२	०५%	०६	०४	१०%	०१	०१	०२%	०३	०२	०५%
३.	अंशतः सहमत	०७	०३	१०%	११	०९	२०%	०७	०३	१०%	०९	०६	१५%
४.	तटस्थ	००	००	००%	०१	०१	०२%	०२	००	०२%	०३	०२	०५%

वरील सारणीवरून कनिष्ठ महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांमधील न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांविषयीची मुले व मुलींच्यातील जाणीव जागृती विषयीचे विश्लेषण लक्षात येते.

संविधानिक मूल्य न्याय, समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता याविषयी कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांकडून प्राप्त गुणांकानुसार माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन -

'न्याय' मूल्याविषयी प्राप्त गुणांकावरून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन -

विश्लेषण - न्याय मूल्यांविषयी पुर्णसहमत असलेले मुले मुली ८५% असहमत मुले मुली ५%, अंशतः सहमत १०%, तर तटस्थ कोणीही नाही.

अर्थनिर्वचन - न्याय मूल्य पाळणारे, जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ८५ % म्हणजेच खूप जास्त आहे.

'समानता' मूल्याविषयी प्राप्त गुणांकावरून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन -

विश्लेषण - समानता मूल्यांविषयी पुर्णसहमत असलेले मुले मुली ७०%, असहमत १०%, अंशतः सहमत २०%, तर तटस्थ ०२% विद्यार्थी आहेत.

अर्थनिर्वचन - समानता मूल्या विषयी जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ७०% आहे. तर असहमत विद्यार्थी १०% आहे. अंशतः सहमत २०% विद्यार्थी आहेत. म्हणजेच असहमत व अंशतः सहमत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे हे प्रमाण चिंताजनक आहे.

'स्वातंत्र्य' मूल्याविषयी प्राप्त गुणांकावरून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन-

विश्लेषण - स्वातंत्र्य मूल्यांविषयी पुर्णसहमत असलेले मुले मुली ८७%, असहमत ०२%, अंशतः सहमत १०%, तर तटस्थ ०२ % विद्यार्थी आहेत.

अर्थनिर्वचन - स्वातंत्र्य मूल्या विषयी जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ८७% आहे. तर अंशतः सहमत १५% विद्यार्थी आहेत. म्हणजेच हे प्रमाण चांगले आहे.

'बंधुता' मूल्याविषयी प्राप्त गुणांकावरून विश्लेषण व अर्थनिर्वचन -

विश्लेषण - बंधुता मूल्यांविषयी पुर्णसहमत असलेले मुले मुली ७५%, अंशतः सहमत १५%, तर तटस्थ

०५ % विद्यार्थी आहेत.

अर्थनिर्वचन - स्वातंत्र्य मूल्या विषयी जाणीव जागृती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ७५% आहे. तर अंशतः सहमत १५% विद्यार्थी आहेत. म्हणजेच हे प्रमाण चांगले असून आशादायक आहे.

न्याय, समानता, स्वातंत्र्य तसेच बंधुता या विषयी मुले व मुलींच्या जाणीव जागृतीचे प्रमाण पाहता मुलांच्या तुलनेत मुलींचे प्रमाण कमी आहे.

संविधानिक मूल्य जन जागृती कार्यक्रमाचा आढावा: -

१. विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानातील प्रस्तावनेतील मूल्यांची पूर्ण माहिती करून देणे.
२. शैक्षणिक संस्था मध्ये मूल्यशिक्षण प्रभावी करणे.
३. विद्यार्थीनींसाठी संविधानिक मूल्यांविषयी असलेले गैरसमज कमी करणे. जाणीव जागृती निर्मितीसाठी उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.
४. शाळा महाविद्यालयांमध्ये संविधान विषयक चर्चासत्रे, कार्यशाळा घेणे.
५. प्रसारमाध्यमांतून माहितीपट, पोस्टर्स, डिजिटल कॅम्पेद्वारे जाणीव जागृती करणे.

निष्कर्ष : -

१. सरासरी पाच विद्यार्थ्यांमध्ये न्याय या मूल्याविषयी पूर्ण माहिती नाही. तर समानता मूल्यांविषयी सरासरी दहा विद्यार्थ्यांना माहिती नाही. त्याच बरोबर स्वातंत्र्य या मूल्याविषयी सरासरी दोन विद्यार्थ्यांना माहिती नाही तर दोन विद्यार्थी तटस्थ भूमिका बजावतात. त्याचबरोबर बंधुता या मूल्याविषयी सरासरी पाच विद्यार्थी तटस्थ भूमिका बजावतात.
२. कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता, बंधुता तसेच स्वातंत्र्य या मूल्यांची रुजवणूक सरासरी ७९.२५% दिसून येते. तर अंशतः सहमती १३.७५% विद्यार्थ्यांची दिसून येते. तर तटस्थता दर्शविणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या सरासरी २.२५% एवढी आहे. म्हणजेच ४.७५% विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्यांविषयी जाणीव जागृती वाढविण्याची आवश्यकता आहे.
३. ग्रामीण तसेच शहरी भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांची जाणीव समान दिसून आली.
४. शैक्षणिक संस्थांमध्ये संविधानिक मूल्यांच्या जाणीवेसाठी मूल्यशिक्षण प्रभावी करणे त्यासाठी मूल्यशिक्षणाचा भाग शैक्षणिक अभ्यासक्रमात बळकट करणे,
५. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये संविधानविषयक चर्चासत्रे, कार्यशाळा घेणे. प्रसार माध्यमांतून माहितीपट, पोस्टर्स, डिजिटल कॅम्पेनिंगद्वारे जागृती करणे.
६. स्थानिक स्वराज्य संस्थातून संविधान दिनासारख्या उपक्रमांना चालना देणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची : -

१. भारतीय संविधान भारत सरकार प्रकाशन
२. संविधान जागर अभियान वेबसाईट <https://samvidhanjagar.org>
३. मुळे, रा. श. आणि उमाटे वि. तु. (१९९८) 'शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.
४. जगताप ह. ना. 'शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तन' (१५ डिसेंबर १९९२) नुतन प्रकाशन, पुणे

शाश्वत विकास आणि भारतीय संविधान

संशोधक

प्रा.विद्या रामदास काळवाघे

श्री प्रकाशचंद जैन कॉलेज ऑफ एज्युकेशन

अँड रिसर्च, पळसखेडा, बु ,जामनेर.

मार्गदर्शक

डॉ. हर्षानंद पी. खोब्रागडे

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,

बुलढाणा.

परिचय

शाश्वत विकास (Sustainable Development) हा असा विकास आहे, जो सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम करत नाही. हा संकल्पना पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक समतोल राखण्यावर भर देते. भारतीय संविधानाने शाश्वत विकासाच्या तत्वांना मान्यता दिली असून, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सामाजिक न्याय यांना प्राधान्य दिले आहे.

शाश्वत विकासाच्या दिशेने भारत सरकारची पावले

१. महत्त्वपूर्ण धोरणे आणि योजना

१.१ राष्ट्रीय कार्य योजना - हवामान बदल (NAPCC)

भारत सरकारने २००८ मध्ये National Action Plan on Climate Change (NAPCC) सुरू केली. यात आठ राष्ट्रीय मोहिमा आहेत:

- सौर ऊर्जा अभियान
- ऊर्जा कार्यक्षमता अभियान
- शाश्वत वनीकरण अभियान
- जल अभियान
- हवामान बदल संशोधन व ज्ञान अभियान
- पर्यावरणीय शाश्वत शेती अभियान
- शाश्वत नागरी जीवनशैली अभियान
- हिमालयीन परिसंस्था संवर्धन अभियान

१.२ राज्य आणि स्थानिक पातळीवरील योजनांचे विस्तार

प्रत्येक राज्यासाठी State Action Plan on Climate Change (SAPCC) तयार करण्यात आले आहेत.

Smart Cities Mission आणि AMRUT योजना नागरी भागातील शाश्वत विकासावर भर देतात.

१.३ स्वच्छ ऊर्जा आणि हरित तंत्रज्ञान

- भारताने २०७० पर्यंत नेट-झिरो कार्बन उत्सर्जन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.
- २०३० पर्यंत ५०% ऊर्जेची गरज नवीकरणीय स्रोतांमधून भागवण्याचा संकल्प आहे.
- प्रधानमंत्री कुसुम योजना शेतकऱ्यांसाठी सौरऊर्जेचा वापर प्रोत्साहन देते.

१.४ पर्यावरण संवर्धन आणि जल व्यवस्थापन

- नमामि गंगे योजना गंगा नदीच्या शुद्धीकरणासाठी मोठे पाऊल आहे.
- जल जीवन मिशन २०२४ पर्यंत प्रत्येक घराला सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.

१.५ स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन

- स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत शौचालयांची निर्मिती, घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापन यावर भर

दिला जात आहे.

- प्लास्टिक बंदी आणि सूर्यकुलर इकॉनॉमीसाठी धोरणे आखली आहेत.

२. आंतरराष्ट्रीय सहभाग आणि सहकार्य

- पॅरिस करार (Paris Agreement, 2015) अंतर्गत भारताने Nationally Determined Contributions (NDCs) स्वीकारले आहेत.
- अंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) भारताने सुरु केलेल्या प्रमुख आंतरराष्ट्रीय उपक्रमांपैकी एक आहे.
- G20 आणि COP परिषदांमध्ये भारत हवामान बदलविरोधी उपाय मांडतो.

शाश्वत विकासाचे तीन प्रमुख घटक

१. आर्थिक शाश्वतता (Economic Sustainability)

आर्थिक शाश्वतता म्हणजे दीर्घकालीन आर्थिक वाढ आणि विकासाची हमी देणारी प्रणाली. यात प्रामुख्याने खालील बाबींचा समावेश होतो:

- संपत्ती आणि संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन - निसर्गसंपत्तींचा अतिवापर टाळून संतुलित विकास साधला जातो.
- सॅंद्रिय आणि पुनर्वापरक्षम तंत्रज्ञानाचा अवलंब - अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, ज्यामुळे प्रदूषण कमी होईल आणि ऊर्जा कार्यक्षमतेत सुधारणा होईल.
- समावेशक विकास आणि गरिबी निर्मूलन - सर्वसमावेशक आर्थिक धोरणांमुळे आर्थिक विषमता कमी होते.
- स्थिर आणि टिकाऊ औद्योगिक धोरणे - रोजगारनिर्मिती, स्थानिक उद्योगांचे संवर्धन, आणि हरित ऊर्जा याला चालना देणारे धोरणे आवश्यक असतात.

२. सामाजिक शाश्वतता (Social Sustainability)

सामाजिक शाश्वतता म्हणजे सर्व समाजघटकांसाठी न्याय, समता, आणि मूलभूत हक्कांची हमी देणारी व्यवस्था.

- शिक्षण आणि आरोग्य सेवा - सर्व नागरिकांना दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
- मानवी हक्क आणि समानता - भारतीय संविधानाने समानता आणि न्याय यांना महत्त्व दिले आहे (कलम १४, १५, २१).
- गरीबी निर्मूलन आणि सामाजिक सुरक्षेची हमी - संविधानातील निर्देशित तत्त्वे (कलम ३८, ३९) ही सामाजिक न्यायासाठी मार्गदर्शक ठरतात.
- स्थानिक संस्कृती आणि परंपरांचे संवर्धन - स्थानिक समुदायांचे हक्क आणि पारंपरिक ज्ञानाचे जतन करणे महत्त्वाचे आहे.

३. पर्यावरणीय शाश्वतता (Environmental Sustainability)

पर्यावरणीय शाश्वतता म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांचे संतुलित व्यवस्थापन आणि पर्यावरणाचे संरक्षण.

- पर्यावरण संरक्षण कायदे - भारतीय संविधानाने पर्यावरण संरक्षणावर भर दिला आहे (कलम ४८A, ५१A(g)).
- हरित ऊर्जा आणि नूतनीकरणीय स्रोतांचा वापर - सौर, पवन, आणि जलऊर्जेचा वापर वाढवणे गरजेचे आहे.
- जलसंधारण आणि वनीकरण - जलस्रोतांचे संवर्धन आणि वृक्षारोपण करणे आवश्यक आहे.

- शाश्वत शेती आणि जैवविविधतेचे संवर्धन - जैविक शेती आणि पारंपरिक शेती पद्धतींचा अवलंब करणे.

भारतीय संविधान आणि शाश्वत विकास

भारतीय संविधानात शाश्वत विकासाच्या तत्वांना समर्थन देणारी अनेक तरतुदी आहेत:

- संविधानाच्या भाग IV (निर्देशित तत्त्वे) - कलम ४८A पर्यावरण संरक्षणाबाबत राज्याचे कर्तव्य स्पष्ट करते.
- कलम ५१A(g) (मूलभूत कर्तव्ये) - प्रत्येक नागरिकाने पर्यावरण संरक्षण करणे आवश्यक आहे.
- पर्यावरणविषयक कायदे आणि न्यायालयीन निर्णय - सर्वोच्च न्यायालयाने 'शाश्वत विकास सिद्धांत' विविध प्रकरणांमध्ये मान्य केला आहे (Vellore Citizens Welfare Forum वि. Union of India, १९९६).

निष्कर्ष

शाश्वत विकास हा फक्त पर्यावरण पूरक नसून, आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातूनही महत्त्वाचा आहे. भारतीय संविधान आणि न्यायालयीन निर्णयांनी या संकल्पनेला मोठे पाठबळ दिले आहे. शासनाने, नागरिकांनी, आणि उद्योग क्षेत्राने एकत्र येऊन शाश्वत विकासाला चालना दिली तरच दीर्घकालीन समतोल प्रगती साध्य करता येईल. शाश्वत विकासासाठी भारत सरकार ऊर्जा क्षेत्र सुधारणा, स्वच्छ पर्यावरण, पाणी व्यवस्थापन आणि हरित तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पावले उचलत आहे. भविष्यातील योजनांमध्ये हरित हायड्रोजन मिशन, जलवायू अनुकूल शेती, आणि शाश्वत औद्योगिकीकरण यांसारख्या क्षेत्रांवर भर दिला जाणार आहे.

संदर्भ सूची

1. Indian Constitution Articles (<https://www.indiacode.nic.in>)
2. "Sustainable Development: Principles and Practices" - Anil Markandya
3. Supreme Court Judgments on Environmental Protection (<https://main.sci.gov.in>)
4. Government of India Reports on Sustainable Development Goals (<https://www.niti.gov.in>)
5. भारत सरकार - राष्ट्रीय हवामान बदल कृती योजना (NAPCC) (www.moef.gov.in)
6. ऊर्जा मंत्रालय - नवीकरणीय ऊर्जा धोरणे (www.mnre.gov.in)
7. जल संसाधन मंत्रालय - नमामि गंगे आणि जल जीवन मिशन (www.jalshakti.gov.in)
8. संयुक्त राष्ट्र - पॅरिस करार आणि SDGs (www.un.org)
9. नीती आयोग - भारताच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांवरील प्रगती अहवाल.

भारतीय संविधान और सांस्कृतिक राष्ट्रवाद एक अध्ययन**डॉ. चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाडे****हिंदी विभाग प्रमुख****कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, नवापुर (महाराष्ट्र)**

राष्ट्रवाद एक महत्वपूर्ण राजनीतिक और सामाजिक विचारधारा है; जो किसी राष्ट्र की पहचान, उसकी एकता, उसकी स्वतंत्रता और इसके लोगों के हितों को सर्वोच्च प्राथमिकता देती है। यह संकल्पना लोगों में अपने देश के प्रति प्रेम, एक साझा इतिहास, संस्कृति, भाषा, या भौगोलिक सीमाओं के आधार पर एकजुट करती है और उन्हें अपने राष्ट्र के प्रति निष्ठा, गर्व और बलिदान की भावना को उत्पन्न करके देश की एकता और अखंडता के लिए सदैव जुड़ी रहती है। राष्ट्रवाद का मूल विचार यह है कि एक राष्ट्र (देश) के लोग बिना किसी बाहरी हस्तक्षेप के स्वयं अपने और अपने देश की सरकार (शासन) और अपने भविष्य का निर्धारण करने के लिए स्वतंत्र हों। तात्पर्य यह अक्सर राष्ट्रीय संप्रभुता, आत्मनिर्भरता और सामूहिक पहचान को बढ़ावा देता है। आधुनिक राष्ट्र-राज्यों के विकास में राष्ट्रवाद की महत्वपूर्ण भूमिका रही है।

राष्ट्रवाद के दो प्रमुख दो प्रकार माने जाते हैं- एक सकारात्मक राष्ट्रवाद और दूसरा नकारात्मक राष्ट्रवाद। सकारात्मक राष्ट्रवाद यह लोगों को एकजुट करने, सामाजिक सुधार लाने और स्वतंत्रता और राष्ट्र को एकता और अखंडता को बनाए रखने के लिए लोगों को प्रेरित करने में सहायक होता है, जैसे भारत का स्वतंत्रता संग्राम, सामाजिक न्याय की लड़ाई। नकारात्मक राष्ट्रवाद ऐसा होता है, जब यह धर्म, संस्कृति और भाषा विशेष को लेकर अतिवाद की ओर बढ़ता है, यह अन्य धर्म, संस्कृति और भाषा को लेकर राष्ट्रों या समुदायों के प्रति शत्रुता, असहिष्णुता या अलगाववाद को जन्म देता है।

इस प्रकार, राष्ट्रवाद एक जटिल और बहुआयामी संकल्पना है, जो संदर्भ के आधार पर समाज को सशक्त बना सकती है अथवा राष्ट्र के लोगों में घृणा की राजनीति करके राष्ट्र के विभाजन का कारण बन सकती है। संक्षेप में, राष्ट्रवाद (Nationalism) एक ऐसी विचारधारा है, जो राष्ट्र की एकता, संप्रभुता और स्वतंत्रता को प्राथमिकता देती है। यह विचारधारा अगर सकारात्मक हो तो निष्ठा और बलिदान की भावना को उत्पन्न करती है। तात्पर्य यह कि राष्ट्रवाद एक ऐसी भावना या विचारधारा है जो किसी विशेष क्षेत्र, भाषा, संस्कृति, इतिहास और परंपराओं के आधार पर एक राष्ट्र के लोगों को एकजुट करती है। यह भावना नागरिकों में देशभक्ति, आत्मनिर्भरता और राष्ट्रीय गौरव की भावना को विकसित करती है।

भारतीय तथा पाश्चात्य विज्ञानों ने राष्ट्रवाद की परिभाषा दी है। पाश्चात्य विद्वान हंस कोहन (Hans Kohn) के अनुसार, "राष्ट्रवाद एक विचारधारा है, जो यह मानती है कि इसमें राष्ट्रीय एकता और स्वायत्तता को सर्वोच्च प्राथमिकता होनी चाहिए।"¹

डॉ. बेनिडिक्ट एंडरसन ने राष्ट्रवाद की परिभाषा देते हुए लिखा है, "राष्ट्रवाद एक काल्पनिक समुदाय (Imagined Community) की भावना है, जिसमें लोग अपने साझा इतिहास, संस्कृति और भाषा के आधार पर एक साथ जुड़े होते हैं।"²

इस पुस्तक में उन्होंने राष्ट्र (Nation) को "एक कल्पित समुदाय" (Imagined Community) के रूप में परिभाषित किया। उनका तर्क था कि राष्ट्र एक सामाजिक संरचना है, जिसे लोग एक साझा पहचान और कल्पना के आधार पर गढ़ते हैं, भले ही वे सभी नागरिक एक-दूसरे को व्यक्तिगत रूप से न जानते हों। उन्होंने कहा कि राष्ट्रवाद मुद्रण क्रांति, भाषा, और ऐतिहासिक घटनाओं के माध्यम से

उभरता है, और यह आधुनिक युग की एक राजनीतिक और सांस्कृतिक अवधारणा है।

भारतीय विद्वान रवीन्द्रनाथ टैगोर ने राष्ट्रवाद की एक व्यापक और मानवीय परिभाषा दी है। उन्होंने राष्ट्रवाद को केवल राजनीतिक या सैन्य शक्ति के रूप में नहीं देखा, बल्कि इसे मानवता और सभ्यता के संदर्भ में समझाया। टैगोर के अनुसार, "राष्ट्रवाद एक कृत्रिम, यांत्रिक और पश्चिम से उधार लिया गया विचार है, जो व्यक्तियों की स्वाभाविक स्वतंत्रता और मानवीय मूल्यों को सीमित करता है। वे मानते थे कि जब राष्ट्रवाद अति रूप ले लेता है, तो यह संकीर्ण मानसिकता, भेदभाव और हिंसा को जन्म दे सकता है। उनका दृष्टिकोण था कि राष्ट्र को एक आत्मिक और सांस्कृतिक इकाई के रूप में विकसित होना चाहिए, न कि केवल एक राजनीतिक शक्ति के रूप में।"³

उन्होंने राष्ट्रवाद की आलोचना करते हुए लिखा है कि "राष्ट्रवाद आत्मा का नहीं, बल्कि एक संगठित शक्ति का प्रतीक है, जो अक्सर मानवता की मूलभूत भावनाओं को दबा देता है।" वे मानते थे कि सच्ची स्वतंत्रता केवल भौतिक शक्ति से नहीं, बल्कि सांस्कृतिक और आध्यात्मिक विकास से आती है। तथा राष्ट्रवाद केवल राजनीतिक आंदोलन नहीं, बल्कि यह आत्मा का विस्तार है जो व्यक्ति को संपूर्ण राष्ट्र से जोड़ता है।"⁴ संक्षेप में, कवि रवीन्द्रनाथ टैगोर का राष्ट्रवाद विश्व-बंधुत्व, सहिष्णुता और मानवता पर आधारित था, और वे इस विचार के समर्थक थे। उनका मानना है कि भारत को अपनी सांस्कृतिक पहचान बनाए रखते हुए विश्व मानवता का अंग बनना चाहिए, न कि पश्चिमी राष्ट्रवादी विचारधारा का अंधानुकरण करना चाहिए।

विश्वविख्यात समाज वैज्ञानिक और भारतीय संविधान तथा आधुनिक राष्ट्र निर्माता बाबासाहेब डॉ भीमराव अंबेडकर जी ने राष्ट्रवाद (Nationalism) को सामाजिक समानता और न्याय के आधार पर परिभाषित किया। उनका राष्ट्रवाद केवल भौगोलिक सीमाओं या सांस्कृतिक एकरूपता तक सीमित नहीं था, बल्कि यह सामाजिक न्याय और लोकतांत्रिक मूल्यों पर आधारित था। डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर राष्ट्रवाद की परिभाषा इस तरह करते हैं- "सच्चा राष्ट्र वह होता है, जहाँ सामाजिक भेदभाव न हो, जातिगत ऊँच-नीचता न हो, और हर नागरिक को समान अधिकार और सम्मान मिले। राष्ट्र केवल भूमि का टुकड़ा नहीं होता, बल्कि वह लोगों की एकता, अखंडता और समानता से बनता है। क्योंकि जाति-आधारित समाज कभी भी एक सच्चा राष्ट्र नहीं बना सकता।"⁵

तात्पर्य बाबासाहेब अंबेडकर मानते थे कि जाति-आधारित विभाजन भारतीय राष्ट्रवाद की सबसे बड़ी बाधा है। इसलिए सामाजिक समानता संवैधानिक राष्ट्रवाद के लिए बेहद जरूरी है। नागरिकों के अधिकारों की रक्षा के लिए संवैधानिक राष्ट्रवाद को महत्व दिया है, क्योंकि उन्होंने संविधान को राष्ट्र निर्माण का आधार माना है। उनका राष्ट्रवाद केवल राजनीतिक स्वतंत्रता तक सीमित नहीं था, बल्कि वह आर्थिक और सामाजिक स्वतंत्रता का भी समर्थक था, और वे भारत को एक बहु-सांस्कृतिक राष्ट्र मानते थे, जहाँ हर जाति, धर्म और वर्ग को समान अवसर मिलें। डॉ. अंबेडकर का राष्ट्रवाद, यूरोपीय राष्ट्रवाद से अलग, सामाजिक क्रांति, न्याय और समावेशिता पर आधारित था। उनके विचारों का प्रतिबिंब भारतीय संविधान में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है।

अर्थात् राष्ट्रवाद केवल एक राजनीतिक विचारधारा ही नहीं, बल्कि यह समाज को एकता, स्वतंत्रता और स्वाभिमान के धागे में पिरोने वाला एक महत्वपूर्ण तत्व है। आधुनिक विश्व में इसका सकारात्मक उपयोग शांति, विकास और राष्ट्रीय एकता के लिए किया जाना चाहिए। राष्ट्रवाद से तात्पर्य एक ऐसी विचारधारा या भावना से है जो किसी व्यक्ति या समूह को अपने राष्ट्र, उसकी संस्कृति, इतिहास, और पहचान के प्रति गहरी निष्ठा और गर्व से जोड़ती है। यह एक ऐसा विश्वास है जो राष्ट्र को एकजुट करने, उसकी संप्रभुता और स्वतंत्रता को बनाए रखने, उसके हितों को सर्वोपरि मानने पर बल देता है। राष्ट्रवाद लोगों में अपने देश के प्रति वफादारी और समर्पण की भावना को प्रोत्साहित करता है, और कई बार यह

सामाजिक, राजनीतिक या सांस्कृतिक आंदोलनों का आधार भी बनता है।

‘भारतीय संविधान सकारात्मक राष्ट्रवाद के लिए उपयुक्त है, क्योंकि यह एक समावेशी, लोकतांत्रिक, और प्रगतिशील राष्ट्र की नींव रखता है। यह न केवल राष्ट्रीय एकता को मजबूत करता है, बल्कि सामाजिक न्याय, समता और व्यक्तिगत स्वतंत्रता जैसे मूल्यों को भी बढ़ावा देता है, जो सकारात्मक राष्ट्रवाद के मूल तत्व हैं। हालांकि, इसका प्रभावी कार्यान्वयन सरकार, नागरिकों और सामाजिक संस्थाओं की सक्रिय भागीदारी पर निर्भर करता है।’⁶

इसके कुछ प्रमुख पहलुओं को देखा जाए तो भारतीय संविधान की प्रस्तावना में "हम, भारत के लोग" से शुरुआत होती है, जो राष्ट्रीय एकता और सामूहिक पहचान पर जोर देती है। यह "न्याय, स्वतंत्रता, समानता और बंधुत्व" जैसे मूल्यों को स्थापित करती है, जो एक सकारात्मक और प्रगतिशील राष्ट्रवादी भावना को प्रोत्साहित करते हैं। यह विविधता में एकता की नींव मजबूत करती है, क्योंकि भारत एक बहुसांस्कृतिक, बहुभाषी, और बहुधार्मिक देश है। संविधान का अनुच्छेद 1 भारत को "राज्यों का संघ" घोषित करता है, जो विभिन्न क्षेत्रीय पहचान को एक राष्ट्रीय ढांचे में समाहित करता है। यह सकारात्मक राष्ट्रवाद का ही प्रतीक है, जहां विविधता को एक शक्ति के रूप में देखा जाता है। अनुच्छेद 14 से 32 तक के अंतर्गत मौलिक अधिकार सभी नागरिकों को समानता, स्वतंत्रता और सम्मान का अधिकार देते हैं, जो एक समावेशी राष्ट्रवाद को बढ़ावा देता है। साथ ही, 1976 में 42वें संशोधन द्वारा जोड़े गए मौलिक कर्तव्यों (अनुच्छेद 51A) में नागरिकों से संविधान के प्रति निष्ठा, राष्ट्रीय एकता को बढ़ावा देने और देश की रक्षा करने की अपेक्षा की जाती है। ये कर्तव्य सकारात्मक राष्ट्रवाद को मजबूत करते हैं।⁷

संविधान की 'धर्मनिरपेक्ष प्रकृति' (अनुच्छेद 25-28) यह सुनिश्चित करती है कि राष्ट्रवाद किसी एक धर्म या समुदाय तक सीमित न हो, बल्कि सभी को साथ लेकर चले। यह सकारात्मक राष्ट्रवाद का एक महत्वपूर्ण पहलू है, जो संकीर्णता, उंच-नीच का भेदभाव और धार्मिक विभाजन से बचाता है। संविधान के नीति निर्देशक तत्व (अनुच्छेद 36-51) में सामाजिक-आर्थिक असमानताओं को कम करने और सभी नागरिकों के कल्याण पर ध्यान केंद्रित किया गया है। यह एक ऐसे राष्ट्र की परिकल्पना करता है जो अपने लोगों के विकास के लिए समर्पित हो, जो सकारात्मक राष्ट्रवाद का आधार है।⁸

हालांकि, संविधान की यह संरचना कितनी प्रभावी है, यह उसके कार्यान्वयन पर निर्भर करता है। कई बार व्यावहारिक चुनौतियां जैसे क्षेत्रीय असंतुलन, सामाजिक असमानताएं, या राजनीतिक धुवीकरण सकारात्मक राष्ट्रवाद को कमजोर कर सकते हैं। फिर भी, संविधान का ढांचा स्पष्ट रूप से एक ऐसे राष्ट्रवाद को प्रोत्साहित करता है जो समावेशी, प्रगतिशील और एकजुट हो। इसलिए, यह कहा जा सकता है कि भारतीय संविधान सकारात्मक राष्ट्रवाद के लिए अनुकूल है, बशर्ते इसकी भावना को नीतियों और समाज में पूरी तरह से अपनाया जाए।

भारतीय संविधान की प्रस्तावना संविधान का एक परिचयात्मक हिस्सा है, जो इसके मूल उद्देश्यों, आदर्शों और दर्शन को संक्षेप में व्यक्त करती है। इसे संविधान की 'रीढ़ की हड्डी' भी कहा जाता है, क्योंकि यह भारत के शासन और नागरिक जीवन के मार्गदर्शक सिद्धांतों को रेखांकित करती है। प्रस्तावना को मूल रूप से 26 नवंबर, 1949 को संविधान सभा द्वारा अपनाया गया था और यह 26 जनवरी, 1950 को लागू हुआ। बाद में, 1976 में 42वें संशोधन द्वारा इसमें कुछ बदलाव किए गए।

भारतीय संविधान में डॉ. बाबासाहेब ने जो प्रस्तावना लिखी वह इस तरह है-"हम, भारत के लोग, भारत को एक संपूर्ण प्रभुत्व-संपन्न, समाजवादी, पंथनिरपेक्ष, लोकतंत्रात्मक गणराज्य बनाने के लिए, तथा उसके समस्त नागरिकों को: सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय, विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा और अवसर की समता, और उन सब में व्यक्ति की गरिमा और

राष्ट्र की एकता और अखंडता सुनिश्चित करने वाली बंधुता बढ़ाने के लिए, दृढ़ संकल्प होकर, अपनी इस संविधान सभा में, आज तारीख 26 नवंबर, 1949 ईस्वी को, एतद् द्वारा इस संविधान को अंगीकृत, अधिनियमित और आत्मार्पित करते हैं।⁹

इस आधार पर प्रस्तावना के प्रमुख तत्व और उनका अर्थ: 'हम, भारत के लोग' यह वाक्यांश संविधान की लोकतांत्रिक और जन-केंद्रित प्रकृति को दर्शाता है। यह बताता है कि संविधान की शक्ति और प्रभुसत्ता किसी राजा-महाराजा या बाहरी सत्ता से बल्कि जनता से उत्पन्न होती है, क्योंकि भारत एक स्वतंत्र राष्ट्र है, जो किसी भी बाहरी शक्ति के अधीन नहीं है। 'प्रभुत्व-संपन्न' (Sovereign) शब्द भारत की संप्रभुता को रेखांकित करता है, जिसमें वह अपने आंतरिक और बाह्य मामलों में पूर्ण स्वायत्तता रखता है। 'समाजवादी' यह शब्द 42वें संशोधन (1976) द्वारा जोड़ा गया। यह भारत के सामाजिक-आर्थिक लक्ष्यों को दर्शाता है, जिसमें असमानताओं को कम करना, धन का न्यायपूर्ण वितरण और सभी के लिए कल्याण सुनिश्चित करना शामिल है। यह समाजवाद पूर्ण राज्य नियंत्रण के बजाय लोकतांत्रिक समाजवाद पर आधारित है। 'धर्मनिरपेक्ष' (Secular): यह भी 42वें संशोधन द्वारा जोड़ा गया। यह भारत की धर्मनिरपेक्ष प्रकृति को दर्शाता है, जहां राज्य किसी भी धर्म को प्राथमिकता नहीं देता और सभी धर्मों के प्रति समानता, सम्मान और तटस्थता रखता है। 'लोकतंत्रात्मक गणराज्य' से तात्पर्य इसमें 'लोकतंत्रात्मक' (Democratic) का अर्थ है कि शासन की शक्ति जनता के चुने हुए प्रतिनिधियों के हाथ में है। 'गणराज्य' (Republic) यह संकेत देता है कि राष्ट्र का प्रमुख (राष्ट्रपति) वंशानुगत न होकर जनता द्वारा चुना जाता है।

संविधानने भारतीय नागरिकों को प्रदान किए गए अधिकार और मूल्य जिसमें सामाजिक न्याय के जरिए सामाजिक भेदभाव को खत्म करना, आर्थिक असमानता को कम करना और सभी को समान राजनीतिक अधिकार का प्रावधान है। विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता। सबके प्रति समता का भाव एवं बराबर सम्मान और बिना भेदभाव के अवसर में समानता, बंधुभाव रखकर व्यक्तिगत गरिमा को बढ़ावा देना और राष्ट्र की एकता व अखंडता को सुनिश्चित करना। ये मूल्य संविधान के लक्ष्यों को परिभाषित करते हैं और नागरिकों के जीवन को बेहतर बनाने का वादा करते हैं। यद्यपि 'राष्ट्र की एकता और अखंडता' यह वाक्यांश (42वें संशोधन द्वारा "एकता" में "अखंडता" जोड़ा गया) भारत की अखंडता और एकजुटता पर जोर देता है, जो इस देश की विविधता को एकता के सूत्र में बांधने के लिए विशेष रूप से महत्वपूर्ण है।

प्रस्तावना के अंत में 'अंगीकृत, अधिनियमित और आत्मार्पित' यह संविधान के निर्माण और स्वीकृति की प्रक्रिया को दर्शाता है कि भारतीय जनता ने इसे अपने लिए बनाया और अपनाया। यह भारत की पहचान को एक प्रगतिशील, समावेशी और लोकतांत्रिक राष्ट्र के रूप में स्थापित कर राष्ट्र की पहचान बनाती। अर्थात् प्रस्तावना भारतीय संविधान का सार है, जो इसके उद्देश्यों को स्पष्ट करती है और एक ऐसे राष्ट्र की परिकल्पना करती है जो स्वतंत्र, न्यायपूर्ण, समान और एकजुट हो। यह सकारात्मक राष्ट्रवाद को बढ़ावा देती है, क्योंकि यह विविधता को स्वीकारते हुए एकता और बंधुत्व पर बल देती है।

भारतीय संविधान में राष्ट्रीय सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की पृष्ठभूमि एक जटिल और बहुआयामी प्रक्रिया का परिणाम है, जो भारत की ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, और राजनीतिक परिस्थितियों से उभरी है। यह संविधान निर्माताओं के उस दृष्टिकोण को दर्शाती है, जिसमें सांस्कृतिक पहचान को राष्ट्रीय एकता और विविधता के साथ संतुलित करने का प्रयास किया गया। हालांकि, संविधान में 'सांस्कृतिक राष्ट्रवाद' शब्द स्पष्ट रूप से उल्लिखित नहीं है, लेकिन इसके विभिन्न प्रावधान और प्रस्तावना इसकी भावना को अप्रत्यक्ष रूप से दर्शाते हैं। इसे समझने के लिए हमें इसके ऐतिहासिक संदर्भ और संवैधानिक ढांचे को देखना होगा।

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि: ब्रिटिश शासन के दौरान भारतीय संस्कृति और

पहचान को दबाने के प्रयासों ने स्वतंत्रता संग्राम में एक सांस्कृतिक जागरण को जन्म दिया। एक ओर स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी, और रवींद्रनाथ टैगोर जैसे विचारकों ने भारतीय सांस्कृतिक गौरव को बरकरार रखने पर जोर दिया। स्वतंत्रता संग्राम में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद एक महत्वपूर्ण प्रेरणा थी, जिसमें गांधी का 'स्वदेशी' और तिलक का 'स्वराज' का विचार, भारत को एक सांस्कृतिक इकाई के रूप में देखना, इसका आधार बना। दूसरी ओर, विनायक दामोदर सावरकर, माधव सदाशिव गोलवलकर, पंडित दीनदयाल उपाध्याय, बाल गंगाधर तिलक जैसे विचारकों ने 'हिंदुत्व' के आधार पर सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की बात की, जो संविधान सभा में बहस का विषय बना, परंतु अंत में विविधता और एकता का संदर्भ देते हुए भारत एक बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक, और बहुभाषी देश होगा इसपर एकमत हुआ। संविधान निर्माता बाबसाहेब डॉ. बी.आर. आंबेडकर के सामने चुनौती थी कि वे एक ऐसी राष्ट्रीय पहचान बनाएं जिसमें विविधता में एकता हो न कि किसी एक संस्कृति को थोपा जाए। इसलिए पंडित जवाहरलाल नेहरू और डॉ. बी.आर. आंबेडकर जैसे नेताओं ने सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को संकीर्णता से बचाते हुए इसे समावेशी और लोकतांत्रिक ढांचे में ढाला।¹⁰ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने संविधान में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद लोकतान्त्रिक ढांचे में बांधा और संविधान में इसका प्रावधान रखकर यह तत्वःप्रस्तावना में 'हम, भारत के लोग' और 'राष्ट्र की एकता और अखंडता' जैसे वाक्यांश का समावेश किया, जो एक साझा राष्ट्रीय पहचान की ओर इशारा करता है तथा यह सांस्कृतिक गौरव को एकता के साथ जोड़ता है, जो सांस्कृतिक राष्ट्रवाद का आधार है। इसी तरह 'बंधुता' का उल्लेख विभिन्न सांस्कृतिक समुदायों के बीच सामंजस्य को बढ़ावा देकर एकता को बरकरार रखना है।

अनुच्छेद 25-28 तक मौलिक अधिकारों में धार्मिक स्वतंत्रता का अधिकार सभी समुदायों को अपनी सांस्कृतिक पहचान बनाए रखने की अनुमति देता है। यह सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को समावेशी बनाता है, न कि किसी एक धर्म या संस्कृति पर केंद्रित। अनुच्छेद 29: अल्पसंख्यकों को अपनी संस्कृति, भाषा, और लिपि को संरक्षित करने का अधिकार देता है। यह बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद को मजबूत करता है।⁹ अनुच्छेद 51A (मौलिक कर्तव्य): नागरिकों से भारत की समृद्ध सांस्कृतिक विरासत को संरक्षित करने और उसका सम्मान करने की अपेक्षा की जाती है। यह सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को औपचारिक रूप देता है। अनुच्छेद 49: ऐतिहासिक स्मारकों और सांस्कृतिक धरोहरों की रक्षा का प्रावधान सांस्कृतिक गौरव को राष्ट्रीय कर्तव्य से जोड़ता है। भाषा और क्षेत्रीय पहचान: अनुच्छेद 343-351: हिंदी को राजभाषा बनाया गया, लेकिन अन्य भाषाओं को भी संरक्षण दिया गया (8वीं अनुसूची)। यह सांस्कृतिक विविधता को राष्ट्रीय ढांचे में शामिल करता है। राज्यों का पुनर्गठन (1956) भाषाई आधार पर हुआ, जो सांस्कृतिक पहचान को मान्यता देता है।¹¹

संविधान सभा में बहस: संविधान सभा में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को लेकर मतभेद थे। कुछ सदस्य (जैसे सरदार पटेल) सांस्कृतिक एकता पर जोर देना चाहते थे, जबकि नेहरू और आंबेडकर ने इसे धर्मनिरपेक्ष और समावेशी बनाए रखने की वकालत की। अंत में हिंदुत्व-आधारित सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को खारिज कर एक व्यापक, बहुलतावादी दृष्टिकोण अपनाया गया। उदाहरण के लिए, India That is Bharat।¹¹ "भारत" और "इंडिया" दोनों नामों का सांस्कृतिक और आधुनिक पहचान का संतुलन दर्शाता है। संविधान में सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की प्रकृति यह समावेशी और बहुलतावादी है। यह किसी एक धर्म या संस्कृति को थोपने के बजाय सभी सांस्कृतिक पहचानों को एक राष्ट्रीय छतरी के नीचे लाता है। धर्मनिरपेक्षता के कारण सांस्कृतिक राष्ट्रवाद को धार्मिक प्रभुत्व से अलग रखा गया, जो इसे हिंदू-केंद्रित या इस्लाम-केंद्रित होने से रोकता है। प्रगतिशीलता यह अतीत के गौरव के साथ-साथ आधुनिकता और विकास को भी अपनाता है। तात्पर्य ब्रिटिश शासन के खिलाफ सांस्कृतिक गौरव ने राष्ट्रीय भावना को जागृत किया और भारत की

बहुसांस्कृतिक प्रकृति ने एक लचीले और समावेशी राष्ट्रवाद का निर्माण किया। म. गांधी का स्वदेशी आंदोलन, नेहरू की धर्मनिरपेक्षता, और डॉ बाबासाहेब आंबेडकर का सामाजिक न्याय का दृष्टिकोण इसमें शामिल हुआ।

पंडित जवाहरलाल नेहरू, भारत के प्रथम प्रधानमंत्री, का राष्ट्रवाद संबंधी दृष्टिकोण 'आधुनिक, समावेशी, और प्रगतिशील विचारधारा पर आधारित था। उन्होंने राष्ट्रवाद को एक ऐसी शक्ति के रूप में देखा जो न केवल भारत को ब्रिटिश शासन से मुक्त कराए, बल्कि उसे एक एकजुट, लोकतांत्रिक, और सामाजिक-आर्थिक रूप से उन्नत राष्ट्र के रूप में स्थापित करे। उनका दृष्टिकोण संकीर्णता, सांप्रदायिकता, या क्षेत्रीयता से परे था और इसमें मानवतावाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, और वैश्विक एकता की भावना समाहित थी। नेहरू का राष्ट्रवाद भारत की सांस्कृतिक, धार्मिक, और भाषाई विविधता को स्वीकार करने पर आधारित था।¹²

इसलिए नेहरू का राष्ट्रवाद सकारात्मक और दूरदर्शी था। यह न केवल भारत को एक स्वतंत्र राष्ट्र बनाने तक सीमित था, बल्कि उसे एक समावेशी, प्रगतिशील, और वैश्विक रूप से सम्मानित देश के रूप में स्थापित करने का सपना था। उनका यह दृष्टिकोण आज भी भारतीय संविधान और राष्ट्रीय नीतियों में झलकता है। तात्पर्य भारतीय संविधान में राष्ट्रीय सांस्कृतिक राष्ट्रवाद की पृष्ठभूमि स्वतंत्रता संग्राम, सांस्कृतिक जागरण, और विविधता के प्रबंधन से उत्पन्न हुई है। यह एक समावेशी, धर्मनिरपेक्ष, और प्रगतिशील ढांचे में ढला है, जो भारत की सांस्कृतिक विरासत को सम्मान देता है, लेकिन इसे किसी एक समुदाय या विचारधारा तक सीमित नहीं करता। यह संविधान की प्रस्तावना, मौलिक अधिकारों, और कर्तव्यों में परिलक्षित होता है, जो एकता और विविधता के बीच संतुलन बनाता है

संदर्भ:

- 1) कंटेनिंग नैशनलिज़्म- हैंस कोहन (ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस)-पृष्ठ 7
- 2) Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism" (1983)- बेनिडिक्ट एंडरसन -पृष्ठ 6-7)
- 3) नैशनलिज़्म-1917-रवीन्द्रनाथ टैगोर- पृष्ठ 47
- 4) नैशनलिज़्म-1917- रवीन्द्रनाथ टैगोर पृष्ठ 76
- 5) Annihilation of Caste-डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- पृष्ठ- 57
- 6) Thoughts on Linguistic States-डॉ बाबासाहेब आंबेडकर-पृष्ठ- 84
- 7) भारतीय संविधान- डॉ बी आर आंबेडकर -प्रस्तावना
- 8) वही- संविधान सभा की बहस
- 9) भारत एक खोज- पं. जवाहरलाल नेहरू- पृष्ठ-156
- 10) भारतीय संविधान- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- भाग III मौलिक अधिकार
- 11) भारतीय संविधान- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- भाग 4 नीतिविषयक तत्व
- 12) डिस्कवरी ऑफ इंडिया- जवाहरलाल नेहरू- पृष्ठ- 132

स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन

डॉ. प्रज्ञा रामदास काळवाघे

शाहू महाराज अध्यापक महाविद्यालय, बुलढाणा

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या इतिहासातील एक महान समाजसुधारक, कायदेतज्ज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ आणि विचारवंत होते. त्यांनी संपूर्ण आयुष्य दलित, मागासवर्गीय आणि शोषित घटकांच्या सामाजिक उत्थानासाठी समर्पित केले. त्यांच्या विचारधारेचा मूलाधार म्हणजे "स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी". त्यांनी केवळ शोषणाच्या विरोधात आवाज उठवला नाही, तर सामाजिक समतेसाठी बांधिलकी आणि उत्तरदायित्वही यावर भर दिला.

स्वाभिमान

आत्मसन्मानाचा मूलमंत्र

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते स्वाभिमान म्हणजे केवळ अहंकार नव्हे, तर स्वतःच्या अस्तित्वाचे भान आणि सन्मान जपणे. त्यांनी दलित समाजात स्वाभिमानाची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी म्हटले होते, "जो समाज स्वतःचा सन्मान करत नाही, तो कधीही इतरांकडून सन्मान मिळवू शकत नाही." स्वाभिमान हा त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा पहिला टप्पा होता. भीम जयंती, अस्पृश्यता विरोधी चळवळी, मंदिर प्रवेश चळवळ यामध्ये त्यांनी स्वाभिमानाच्या तत्वाची पेरणी केली. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की सामाजिक गुलामगिरीचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे लोकांचा आत्मविश्वास हरवतो. म्हणून त्यांनी स्वाभिमान पुनर्संचयित करण्यास सर्वोच्च प्राधान्य दिले.

प्रतिष्ठा

सामाजिक सन्मानाची गरज

प्रतिष्ठा म्हणजे समाजात मिळणारा मान-सन्मान. डॉ. आंबेडकरांच्या मते केवळ कायद्याने दिलेले हक्क पुरेसे नाहीत, तर समाजमान्यतेची आवश्यकता आहे. ते म्हणत, "मानवाच्या जीवनातील खरी प्रतिष्ठा ही त्याच्या कर्तृत्वातूनच प्राप्त होते."

त्यांनी दलित समाजासाठी शिक्षण, आरक्षण, आणि आर्थिक सुधारणांचे जे प्रयत्न केले, ते त्यांना समाजात प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी होते. त्यांनी सांगितले की, शिक्षण हे शस्त्र असून त्याद्वारेच मानवी प्रतिष्ठा मिळवता येते.

त्यांनी "Educate, Agitate, Organize" ही त्रिसूत्री मांडली होती. त्यातील "Educate" म्हणजे शिक्षणाद्वारे प्रतिष्ठा वाढवणे, "Agitate" म्हणजे अन्यायाविरोधात आवाज उठवून स्वतःच्या अधिकारांची मागणी करणे, आणि "Organize" म्हणजे संघटित राहून सामूहिक प्रतिष्ठेचा मागोवा घेणे.

जबाबदारी

परिवर्तनाची आधारशिला

स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा हे केवळ अधिकार नव्हेत, तर जबाबदारीचेदेखील प्रतीक आहेत. डॉ. आंबेडकर यांचा दृष्टिकोन केवळ अधिकारांपुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यांनी जबाबदारीवरही भर दिला. त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे, तर समाज आणि राष्ट्राप्रती असलेली जबाबदारी. ते स्पष्टपणे सांगतात, "स्वातंत्र्य प्राप्त करून घेतल्यावर त्याचे रक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे." संविधान तयार करताना त्यांनी जबाबदारीचा खूप विचार केला होता. त्यांचा दृष्टिकोन असा होता की, प्रत्येक

नागरिकाने आपल्या कर्तव्यांची जाण ठेवली पाहिजे. त्यांनी नैतिकतेला खूप महत्त्व दिले. सामाजिक जबाबदारी ही त्यांच्या विचारांतील महत्त्वाची अंगठी होती.

आंबेडकर विचारसरणीतील त्रिसूत्री संबंध

स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी ही तीन परस्परपूरक तत्त्वे आहेत. स्वाभिमानाशिवाय प्रतिष्ठा मिळत नाही, प्रतिष्ठेशिवाय जबाबदारीची जाणीव होत नाही, आणि जबाबदारीशिवाय समाजघटक सक्षम होत नाही. आंबेडकरांचा दृष्टिकोन हा संपूर्ण सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेसाठी होता. त्यांच्या विचारांमध्ये केवळ क्रांती नव्हे, तर शाश्वत समाजरचना उभी करण्याचा दृष्टिकोन होता.

त्यांचे वैयक्तिक जीवन - आदर्श ठसा

बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्वतःचे जीवन हेच स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी यांचे मूर्तिमंत उदाहरण होते. त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेतले, आणि विदेशात जाऊन उच्चशिक्षण मिळवले. त्यांनी स्वतःचे जगणे एका उद्दिष्टासाठी वाहून घेतले.

त्यांनी केवळ लेखन आणि भाषणांच्या माध्यमातूनच नव्हे, तर प्रत्यक्ष कृतीतून समाजासमोर आदर्श ठेवला. त्यांनी राजीनामा दिला तोही स्वाभिमानासाठी; त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला तोही सन्मानाने जगण्यासाठी; आणि त्यांनी संविधान लिहिले, ते जबाबदारीची जाणीव ठेवूनच.

आजच्या काळातील सापेक्षता

आजच्या समाजात बाबासाहेबांचे विचार अधिकच सुसंगत वाटतात. आजही अनेक घटकांना समान संधी, सन्मान आणि प्रतिष्ठा मिळत नाही. त्यामुळे बाबासाहेबांच्या विचारांना नव्याने समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यांचा स्वाभिमान हा आत्मभान निर्माण करतो, प्रतिष्ठा समाजात समानतेसाठी प्रेरणा देतो आणि जबाबदारी देशभक्त नागरिक घडवते.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याला वैचारिक अधिष्ठान दिले. स्वाभिमान, प्रतिष्ठा आणि जबाबदारी यांचे संगम त्यांच्या विचारधारेत स्पष्टपणे दिसतो. हे तीन तत्त्वे केवळ त्यांच्या जीवनाचीच नव्हे, तर आजच्या तरुण पिढीसाठीही प्रेरणास्थान ठरू शकतात. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि समतेच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी हे तत्त्वज्ञान आजही तितकेच प्रभावी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: चरित्र व विचार - य. द. फडके
2. Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar - Vasant Moon (ed.)
3. Annihilation of Caste - Dr. B.R. Ambedkar
4. The Essential Writings of B.R. Ambedkar - Valerian Rodrigues
5. Who Were the Shudras? - Dr. B.R. Ambedkar
6. Ambedkar: Towards an Enlightened India - Gail Omvedt
7. Dr. Ambedkar and the Future of Indian Democracy - Christophe Jaffrelot
8. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषणसंग्रह - महाराष्ट्र शासन प्रकाशन

विकसित भारताच्या संकल्पनेत युवकांच्या दृष्टिकोनातून संविधानाची भूमिका

प्रा. डॉ. नितीनकुमार दादासाहेब माळी

सहाय्यक प्राध्यापक

श्री सुरूपसिंग हिऱ्या नाईक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नवापूर जिल्हा नंदुरबार.

आणि

श्रीमती. निलीमा नितीनकुमार माळी

पदवीधर शिक्षिका

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा पळाशी, तालुका सोयगाव, जिल्हा छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश

अखिल भारताची परंपरा बघता भारताच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यात विविध प्रकारची संस्कृती नटलेली आहे. या संस्कृतीच्या विकासासाठी तसेच प्रत्येक संस्कृतीमध्ये उपजत असलेल्या गुणांना वाव देण्यासाठी भारत सरकारने विकसित भारताची संकल्पना वृद्धिंगत केलेली आहे. या विकसित भारतात जीवन जगत असताना कुठल्याही प्रकारे संविधानाची पायमल्ली होणार नाही याची काळजी प्रत्येक व्यक्तीने घेणे गरजेचे आहे. कारण संविधान हे एक जीवन जगण्याची आचारसंहिता शिकवते. आणि हे जगता जगता प्रत्येक माणसाला समानतेची आणि न्यायाची वागणूक देण्याचं ज्ञान संविधानातून प्राप्त होते. म्हणून विकसित भारत ही संकल्पना भारतीयांमध्ये रुजवताना कुठल्याही प्रकारे संविधानाची पायमल्ली होणार नाही याची दखल घेतली तर नक्कीच आपला भारत देश प्रगतीपथाकडे जाऊ शकतो. परंतु यात विकसित भारताच्या संकल्पनेत संविधानाची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे हे शाश्वत सत्य आहे हे भारतातील प्रत्येक नागरिकांनी विसरून चालणार नाही.

प्रस्तावना

पूर्वी भारताला सोन्याचा धूर निघत असणारा देश म्हणून ओळखले जायचे, कारण येथील संस्कृती, विविधतेत एकात्मता, तसेच सामंजस्य आणि वैचारिकता, प्रगल्भता, ज्ञानसंपन्नता भरभरून आपल्या भारतात आढळून आलेले आहे. म्हणून नव्याने आपल्या कानावर येणाऱ्या विकसित भारताच्या संकल्पनेत तसेच भारताच्या विकासाच्या प्रवासात संविधानाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कारण संविधान नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करते, लोकशाही प्रक्रियेला मूलभूत स्वरूपात चालना देते आणि सामाजिक न्यायासाठी प्रत्येक सर्वसामान्य व्यक्तीला सुद्धा आधारभूत ठरते, तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असणारे सर्वच प्रकारच्या कायदेशीर आणि राजकीय स्वरूप सुनिश्चित करण्यासाठी संविधानाचा आधार घेणे महत्त्वाचे ठरते. अन्यथा दिवसेंदिवस होणाऱ्या विपरीत परिस्थितीत जगणे सुद्धा सहज शक्य झाले नसते. आणि सामाजिक परिस्थितीत अराजकता माजली असती. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीमधील अराजकता संपवण्यासाठी संविधानाच्या मूळ पाया सोडून चालणार नाही.

संविधानाची प्रमुख भूमिका:

विकसित भारत ही संकल्पना प्रत्येक नागरिकात रुजवताना प्रत्येक विविध क्षेत्रात संविधानाची प्रमुख भूमिका राहिल हे लक्षात ठेवूनच कुठल्याही प्रकारच्या विकासात बदल करणे गरजेचे असेल. जर असे केले नाही तर संविधानाच्या विरोधात पाऊल उचलल्या सारखे होईल. परंतु संविधानाला मूळ आधार मानतात विकसित भारत ही संकल्पना अत्यंत उत्तम प्रकारे वृद्धिंगत करता येईल.

1. राजकीय स्थिरता:

अलीकडच्या काळात राजकीय दृष्टिकोनातून होणारी अस्थिरता नष्ट करण्यासाठी संविधान आपली भूमिका अत्यंत महत्त्वाची बजावत आहे. संविधान देशासाठी एक मजबूत राजकीय पाया निर्माण करत असते त्यामुळे, सरकारचे कामकाज योग्य पद्धतीने आणि कायद्यानुसार चालू राहते. अन्यथा कायदा संपवून राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली असती आणि सगळीकडे सर्वसामान्य माणसाला जगणे सुद्धा मुश्किल झाले असते. सर्वसामान्य परिस्थितीत राजकीय स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी संविधानाच्या माध्यमातून युवकांचे प्रत्येक क्षेत्रातील सहभागीकरण हे विकसित भारताच्या संकल्पनेत अत्यंत महत्त्वाचे ठरणार आहे

2. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण:

प्रत्येक माणसाला मूलभूत हक्क संविधानाने दिले असल्यामुळे आपल्या स्वतःच्या हक्काचे संरक्षण हे संविधानाच्या माध्यमातून होते आणि विकसित भारतात ही सुद्धा भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली कारण संविधान नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान करते, जसे की समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, आणि न्याय मिळवण्याचा अधिकार. या अधिकाराच्या जोरावर प्रत्येक माणूस आपला स्वतःला सिद्ध करण्याचा योग्य त्या ठिकाणी प्रयत्न करतो. आणि विशेष म्हणजे स्वतःला योग्य त्या ठिकाणी प्रवेशित करून स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव निर्माण करू शकतो. म्हणून विकसित भारतात संविधानाची महत्त्वाची भूमिका आहे. प्रत्येक युवकांनी मूलभूत हक्काच्या संरक्षणासाठी संविधानाचा आधार घेतल्यानंतर विकसित भारताच्या संकल्पनेत स्वयंस्फूर्तीने सहभागी होऊन स्वतःचा व समाजाचा विकास करण्यास मदत होईल.

3. लोकशाही व्यवस्था टिकवण्यासाठी:

आपले भारतीय संविधान लोकशाही तत्त्वांवर आधारित आहे, ज्यामुळे नागरिकांना मतदानाचे अधिकार मिळतात आणि ते आपल्या सरकारची निवड करू शकतात. यामुळे सर्वसामान्य माणूस सुद्धा राजकीय प्रणालीत सहज प्रवेशित होऊन स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करू शकतो. किंवा कोणताही व्यक्ती सर्वसामान्य माणसाच्या घरापर्यंत मतदान मागण्यासाठी जातो. याचा संपूर्ण श्रेय संविधानाला जाते. म्हणून लोकशाही टिकवण्यासाठी आणि विकसित भारतासाठी संविधानाची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते. आपल्या विचाराने विद्वत्तेने जीवन जगत असताना प्रत्येकी युवकांनी लोकशाही व्यवस्था कशी टिकेल या संदर्भात संविधानातून मार्गदर्शन घेतल्यास विकसित भारताच्या संकल्पनेत आपलाही वाटा महत्त्वाचा ठरेल.

4. सामाजिक न्याय:

प्रत्येक व्यक्ती सामाजिक जीवन जगत असताना आपल्या हक्काचे न्याय मागण्यासाठी व्यासपीठाची आवश्यकता आणि हे नाही मागण्याची व्यासपीठ म्हणजेच संविधान विकसित भारताला करता करता कोणीही कोणाचा न्याय हिरावून घेऊ शकत म्हणून संविधान सामाजिक न्यायासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि तरतुदी पुरवते, जेणेकरून समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी आणि न्याय मिळत असतो. म्हणून प्रत्येकाला योग्य त्या ठिकाणी समान संधीचा फायदा घेऊन, अन्याय झाला तर त्याला न्याय मागण्याची तरतूद संविधानामुळे निर्माण झालेली आहे. म्हणून विकसित भारत करत असताना स्वतःच्या सर्वांमध्ये समान संधीची आणि आपल्याला न्याय मागण्याची सर्वात मोठी तरतूद संविधानामुळे प्राप्त होते. प्रत्येक युवकाने सामाजिक न्याय मागण्यासाठी कुणाकडेही न जाता संविधानाचा आधार घेतला तर सामाजिक न्याय हा आपल्याला चांगल्या प्रकारे प्राप्त करून घेता येईल आणि विकसित भारतात आपली भूमिका सुद्धा व्यवस्थित रित्या बजावता येईल.

5. कायद्याचे राज्य:

प्रत्येक व्यक्तीला सर्व गोष्टींचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार आहेत परंतु स्वातंत्र्याचा स्वराचार होऊ नये म्हणून संविधानातील कलम आपल्या वागण्याला आणि कर्तव्याला योग्य ते वळण देत असते. संविधान

कायद्याचे राज्य स्थापित करते, जेणेकरून कोणताही व्यक्ती किंवा संस्था कायद्याच्या कक्षेतून बाहेर जाऊ शकत नाही. कायद्याच्या बाहेर गेल्यानंतर लगेच संविधानाचा आधार घेऊन कुठल्याही वर्तनाला आळा घालता येऊ शकतो. प्रत्येक युवकांनी कायद्याच्या माध्यमातून आपलं स्वतःचं अस्तित्व निर्माण करणे क्रमप्राप्त आहे. अन्यथा आपल्यावर अकस्मात येणाऱ्या प्रसंगांना सामोरे जाण्याची ताकद युवकांमध्ये निर्माण होणार नाही आणि अज्ञानामुळे आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वावर सुद्धा धोका निर्माण होऊ शकतो. म्हणून संविधानाच्या माध्यमातून प्रत्येक युवकाने कायद्याचं ज्ञान घेणे आजच्या विकसित भारताच्या संकल्पनेत महत्त्वाचे ठरेल

6. संघीय रचना:

भारताच्या प्रत्येक प्रदेशांमध्ये विविध भाषा संस्कृती परंपरा तरी त्यातही थोड्याफार प्रमाणात साम्य दिसून म्हणून विकसित भारत ही संकल्पना राबवताना आपला संपूर्ण भारत देश हा एक संघराज्य आहे हे डोक्यात ठेवूनच कोणतीही यंत्रणा राबविण्यात त आणि या यंत्रणेमध्ये संविधानाचा महत्त्वाचा वाटा असेल. संविधान भारताला एक संघीय राज्य म्हणून परिभाषित करते, जेणेकरून विविध प्रादेशिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण होतील. माणसाच्या सर्व सामाजिक सांस्कृतिक आणि पारंपारिक गरजा पूर्ण करण्याचे माध्यम हे संविधानाच्या मूळ प्रतीत आपल्याला दिसून येते. आपल्या भारतातील विविधतेत एकता असणारा एक संघराज्य आबादीत ठेवण्यासाठी प्रत्येक युगाने संविधानाचा आधार घेणे तितकेच गरजेचे आहे. त्यामुळे विकसित भारताच्या संकल्पनेत युवक आपला ठसा वेगळ्या पद्धतीने आणि आपल्या विद्वत्तेने उमटवू शकतो.

7. विकास आणि प्रगती:

भारतातील प्रत्येक नागरिक हा आपल्या स्वतःच्या मताने आपल्या स्वतःच्या बुद्धिमत्तेने स्वतःचा विकास करून स्वतःची प्रगती साधत जर संविधानिक मार्गाने प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आचरण केले तर आपल्या विकासात कधीही अडचण निर्माण होत नाही. तसेच आपल्या प्रगतीची कोणी हाडवा हात देऊ शकत नाही. संविधान विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक धोरणांना मदत करते, जेणेकरून देश प्रगती करेल. म्हणून विकसित भारत करता करता संविधानाची सांगड घातली तर संपूर्ण देशात सुजलाम सुफलाम होईल. प्रत्येक युवकाने आपल्या स्वतःचा विकास साधताना किंवा आपली स्वतःची प्रगती करताना दुसऱ्याच्या मालमत्तेची कुचंबना होणार नाही याची दखल आपण स्वतः घेतली तर संविधानाचा आदर बाळगल्यासारखे होईल. म्हणून समाजातील प्रत्येक घटकांना समान विकास आणि प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. म्हणून युवकांनी सक्रिय सहभाग घेऊन विकसित भारताच्या संकल्पनेत स्वतःचा विकास आणि प्रगती साधावी.

8. संविधानाचे महत्त्व:

कुठलाही माणूस आपल्या आचरण करताना बेकायदेशीर रित्या वागू शकत नाही कारण संविधान हे असे दस्तऐवज आहे की त्यामुळे माणसाच्या आचरणाला योग्य दिशा मिळत असते. त्यामुळे आपल्या दैनंदिन जीवनात संविधानाची अनन्यसाधारण महत्त्व संविधान हे आपल्या भारताचे सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज आहे. की, जे कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी आधारभूत ठरते. मग प्रत्यक्ष कृती करताना संविधानाचा आधार घेऊन विकसित भारतात प्रत्येक युवकांनी आपले योगदान देणे गरजेचे आहे. प्रत्येक युवकाने आणि प्रत्येक कुटुंबीयांनी संविधानाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आपल्या परिसरात सांगणे गरजेचे आहे. संविधानाच्या ज्ञानामुळे आपल्याला समाजामध्ये वावरण्यास आणि उंच मान करून जगण्यास प्रेरणा मिळेल आणि आपल्या डोळ्यासमोर चुकीचे कोणतेही कृत्य घडणार नाही. यात युवकांचा सहभाग वाढला तर नक्कीच संविधानाच्या प्रचार आणि प्रसाराला चांगले दिवस येतील आणि विकसित भारत व्हायला उशीर

लागणार नाही.

9. सामाजिक समरसता:

समाजातील प्रत्येक घटकाला समानता प्राप्त करण्यासाठी संविधानात दिलेली कलम अनुसूचित जाती जमाती दुर्बल घटकांना सुद्धा विकसित करण्यासाठी संविधान मध्ये नमूद केलेली कलमे सर्वसामान्य माणसांना मार्गदर्शन करत असतात. संविधान सामाजिक समरसता आणि न्यायासाठी प्रयत्न करते, ज्यामुळे समाजात समानता वाढते. प्रत्येक समाजातील व्यक्तीला आपल्या स्वतःच्या न्यायासाठी स्वतःला प्रयत्न करता येऊ शकतो. किंबहुना आपल्या स्वतःच्या हक्कासाठी न्यायालयात दाद मागू शकतो. सामाजिक परिस्थितीत प्रत्येक युवकाने विकसित भारताच्या संकल्पनेत सहभाग घेताना आपल्या स्वतःच्या न्यायासाठी आणि हक्कासाठी जसा प्रयत्न करतो तसा आपल्या परिसरातील व्यक्तींच्या न्याय आणि हक्कासाठी प्रयत्न केल्यास नक्कीच विकसित भारताच्या उज्वल भविष्याकडे वाटचाल करू.

निष्कर्ष:

सर्वसामान्य माणसा च्या जीवनात आपला हक्क आणि कर्तव्याची जाणीव ठेवून स्वतःच्या विकासासाठी संविधान हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. विकसित भारतासाठी तसेच युवकांच्या उत्थानासाठी संविधान एक महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडत असते. प्रत्येक व्यक्तीला आचरणासाठी आचारसंहिता बांधणार एक आवश्यक आणि महत्त्वाचे साधन म्हणजेच संविधान आहे. हे देशाच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी एक मजबूत पाया प्रदान करते. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यामध्ये विकसित भारताच्या संकल्पनेत स्वतःची जबाबदारी पार पाडताना संविधानाचा आधार घेणे क्रमप्राप्त ठरते. जर असे केले नाही तर भारतीय राज्यघटनेच्या मालिकेत तसेच संविधानाच्या आचारसंहितेत भंग होईल. आणि विकसित भारत हा कदाचित चुकीच्या मार्गाला जाईल यातील मात्र शंका नाही. म्हणून विकसित भारताच्या संकल्पनेत संविधान अत्यंत मोलाची आणि महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. आणि ही यंत्रणा अल्पकालीन नसून चिरकाल संपूर्ण भारताच्या विकासासाठी निरंतर असेल. म्हणून भारताच्या आणि प्रत्येक युवकाच्या विकासासाठी संविधानाचा आधार घेऊन विकसित भारताला चालना देण्यासाठी स्वतःच्या बुद्धिमत्तेचा आणि विद्वत्तेचा वापर करावा जेणेकरून आपला भारत देश विकसित होण्यासाठी आपली स्वतःची भूमिका भविष्यात महत्त्वाची ठरेल.

प्रस्तावना भारतीय राज्यघटनेचा आत्मा

लेखन

नरेंद्रकुमार भिमराव बोरसे पाटील

सि. ग. भंगाळे माध्यमिक

विद्यालय जळगाव

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुवन

साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

खिरोदा

गोषवारा :-

भारतीय संविधानाची प्रस्तावना(*Preamble of Indian Constitution*) ही भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून ओळख देते. संविधानाच्या प्रमुख मूल्यांचा सारांश म्हणून प्रस्तावनेची रचना करण्यात आली आहे, ज्यामुळे ती भारतीय लोकशाहीच्या गाभ्याला समजून घेण्यासाठी आवश्यक घटक ठरते. वैश्विक पातळीवर पाहता, प्रस्तावनेची संकल्पना प्रथम अमेरिकेच्या संविधानात समाविष्ट करण्यात आली होती. त्यानंतर भारतासह अनेक राष्ट्रांनी ती स्वीकारली आणि आपापल्या संविधानाच्या मूलभूत तत्वांचा आधारस्तंभ म्हणून विकसित केली. कारण ती संविधानाची प्राथमिक उद्दिष्टे आणि मार्गदर्शक तत्वे स्पष्ट करते

प्रस्तावना :-

कोणत्याही पुस्तकाची सुरुवात ही प्रस्तावनेने होते. त्यापुस्तकात काय आहे, त्या पुस्तकाचे उद्देश कोणते आहेत, त्या पुस्तकातून पुस्तक लिहिणाऱ्यांना काय साध्य करायचे आहे, हे त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेमध्ये नमूद केलेले असते. तशीच भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना देखील महत्त्वाची आहे. राज्यव्यवस्थेचे घटनाकारांनी कल्पना केलेले आदर्शचित्र भारताच्या राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये प्रतिबिंबित झालेले आहे. भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना जगातल्या सर्व प्रस्तावनांमध्ये विशेष ठरण्याचे कारण ही प्रस्तावना इतर कोणत्याही, जसे की देव अथवा इतर कोणतीही व्यक्ती, यांना अर्पण केलेली नाही. ती भारतीयांनी स्वतःलाच अर्पण केलेली आहे. भारताची राज्यघटना हे जर मंदिर असेल, तर त्या मंदिराचा पाया भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना हीच आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधानाचा प्रारंभिक भाग म्हणून प्रस्तावना संविधानात समाविष्ट करण्यात आली. २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान जाहीर झाल्यानंतर ते लागू झाले. संविधान भारताची शासन व्यवस्था, अधिकार, कर्तव्ये आणि न्यायव्यवस्था निश्चित करते. हे नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता सुनिश्चित करते आणि देशाच्या लोकशाही रचनेचा पाया आहे. संविधान दिनाचा उद्देश भारतीय संविधानाचे महत्त्व स्पष्ट करणे आणि नागरिकांमध्ये संवैधानिक मूल्यांबद्दल जागरूकता पसरवणे आहे. तो २६ नोव्हेंबर रोजी साजरा केला जातो.

प्रस्तावनेचा मजकूर:

"आम्ही, भारताचे लोक,

भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून घडविण्याचा निश्चय करतो.

सर्व नागरिकांना न्याय सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय;

स्वातंत्र्य विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म आणि उपासनेचे;

समानता दर्जा आणि संधीची; आणि

बंधुता व्यक्तीचा सन्मान आणि राष्ट्राचे ऐक्य व अखंडता सुनिश्चित करणारी;

आमच्या संविधानसभेत, आज 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी,

हे संविधान स्विकारतो, अधिनियमित करतो, आणि स्वतःस प्रदान करतो."

प्रस्तावना म्हणजे एखाद्या गहाण मुख्य विषयाची थोडक्यात ओळख करून देणारे माध्यम. आपल्या राज्यघटनेची प्रस्तावना म्हणजे जसे की, राज्यघटनेचा आरसा राज्यघटनेमध्ये जे सांगितले त्याची थोडक्यात ओळख नव्हे तर पूर्ण राज्यघटनेचा मतीत अर्थ प्रस्तावने वरून समजतो. आपल्या घटनाकारांनी प्रस्तावना इतक्या सध्या आणि सोप्या शब्दात मांडली की कोणत्याही व्यक्तीला प्रस्तावना वाचली की लक्षात येईल की राज्यघटना नेमकी म्हणते तरी काय भारतीय नागरिकाला काय अधिकार आहे आणि त्याच्या हातात किती बळ आपल्या राज्यघटनेने दिले आहे यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने एकदा तरी राज्यघटना वाचली पाहिजे. निदान प्रस्तावना तरी समजून घेतली पाहिजे. प्रस्तावनेत संविधानाचा पाया रचणाऱ्या मूलभूत कल्पना आणि राजकीय आणि नैतिक मूल्यांचा समावेश आहे. यामध्ये संविधान सभेचे महान आणि आदर्शवादी दृष्टिकोन मांडण्यात आले आहे. याशिवाय, ते संविधानाच्या मसुद्यात सहभागी असलेल्या विचारवंतांच्या आकांक्षा आणि कल्पनाशक्तीचे प्रतिबिंब देखील घालते.

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १३ डिसेंबर १९४६ रोजी भारतीय घटनासभेत राज्यघटनेच्या 'ध्येय व उद्दिष्टांचा' ठराव मांडला आणि त्यामध्येच भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेचे मूळ आहे. सर अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर यांनी 'संविधानाची प्रस्तावना ही आपल्या दीर्घकालीन स्वप्नांची संकल्पना आहे' अशी व्याख्या केली आहे. संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे सदस्य के. एम. मुन्शी यांच्या मते, 'प्रस्तावना ही आपल्या सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताकाची तात्त्विक परिणती आहे.' भारताचे माजी सरन्यायाधीश एम. हिदायतुल्लाह यांनी त्याची तुलना अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या घोषणेशी केली आणि म्हटले की ही केवळ एक घोषणा नाही तर त्यापेक्षा खूप महत्त्वाची आहे. ते राज्यघटनेचा आत्मा म्हणून राजकीय व्यवस्थेची रूपरेषा मांडते. त्यात अशा गंभीर संकल्पनांचा समावेश आहे ज्या केवळ क्रांतिकारी बदलच बदलू शकतात.

संविधानाचा एक भाग म्हणून प्रस्तावना

राज्यघटना अंमलात आल्यानंतर सुरुवातीला 'राज्यघटनेची प्रस्तावना ही राज्यघटनेचा भाग आहे अथवा नाही', यावर मोठ्या प्रमाणावर वाद आणि चर्चा झडल्या होत्या. त्याबाबतचे वाद, मतभेद न्यायालयांपर्यंत गेले. १९६० मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने बेरुबारी युनियन खटल्यात 'राज्यघटनेची प्रस्तावना ही राज्यघटनेचा भाग नाही' अशी भूमिका घेतली होती. मात्र पुढे जाऊन सर्वोच्च न्यायालयाने केशवानंद भारती खटल्यात आपली भूमिका बदलून 'राज्यघटनेची प्रस्तावना हा राज्यघटनेचाच एक भाग असून, राज्यघटनेचा अर्थ हा प्रस्तावनेच्या प्रकाशात काढला पाहिजे', अशा प्रकारचे स्पष्टीकरण दिले होते. १९९४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने 'एस. आर. बोममई विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यात असे नमूद केले की, 'भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना हा राज्यघटनेच्या मूलभूत ढाच्याचा भाग असून ही प्रस्तावना संसदेला बदलता येणार नाही'. देशातील १९७५-७७ च्या आणीबाणीच्या काळात राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेमध्ये बदल करण्यात येऊन या प्रस्तावनेत 'समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता व देशाची एकात्मता' हे शब्द अंतर्भूत करण्यात आले. एक सर्वोच्च महत्त्वाची बाब या ठिकाणी नमूद करायला हवी की, राज्यघटनेची प्रस्तावना ही जरी राज्यघटनेचा भाग असली तरी प्रस्तावनेच्या अंमलबजावणीसाठी नागरिकांना सर्वोच्च अथवा उच्च न्यायालयात दाद मागण्यासाठी जाता येत नाही. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की संविधान सभेने इतर घटनात्मक तरतुदींसह प्रस्तावनेचा अंतिम स्वरूपात समावेश केला. संविधान सभेने अंतिम टप्प्यात ते स्वीकारण्याचे कारण म्हणजे ते संविधानाच्या मूलभूत भावनेचे प्रतिबिंब होते.

प्रस्तावनेतील महत्त्वाचे शब्द:

1. **सार्वभौम (Sovereign):** प्रस्तावनेत हे स्पष्ट केले आहे की भारत एक सार्वभौम राष्ट्र आहे. सार्वभौमत्वाचा अर्थ असा आहे की राज्याला प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. या

अधिकारावर कोणत्याही अंतर्गत किंवा बाह्य शक्तीचे नियंत्रण नाही.सर्वभौमत्व म्हणजे इतर कोणत्याही देशाच्या प्रभावाखाली न येता स्वतःच्या व्यवहारांवर पूर्ण नियंत्रण असणे.

2. समाजवादी (Socialist): १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे संविधानाच्या प्रस्तावनेत 'समाजवादी' हा शब्द जोडण्यात आला. समाजवादाची निश्चित व्याख्या देणे कठीण आहे, कारण वेगवेगळ्या विद्वानांनी त्याची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे. असे म्हणता येईल की समाजवादाचे उद्दिष्ट समानता, मालमत्तेचे सामाजिकीकरण आणि शोषणाचा अंत यावर विश्वास ठेवणे आहे. संविधानाच्या प्रस्तावनेत उल्लेख केलेला समाजवाद म्हणजे लोकशाही समाजवाद.

3. धर्मनिरपेक्ष (Secular): १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे संविधानात धर्मनिरपेक्ष हा शब्द जोडण्यात आला. धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ असा आहे की धर्माच्या आधारावर कोणतेही विभाजन होणार नाही आणि सर्व धार्मिक समुदायांना समान वागणूक दिली जाईल. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रात, एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या धार्मिक श्रद्धा काहीही असो, नागरिक म्हणून पाहिले जाते. असे राज्य कोणत्याही विशिष्ट धर्माचा प्रचार करत नाही किंवा कोणत्याही धार्मिक कार्यात हस्तक्षेप करत नाही.

4. लोकशाही (Democratic): लोकशाही 'लोकशाही' या शब्दाचा अर्थ असा आहे की भारतातील प्रशासनाची सर्वोच्च शक्ती लोकांकडे आहे. येथे सरकार जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालवले जाते, जे थेट जनतेला जबाबदार असतात.

5. प्रजासत्ताक (Republic): प्रस्तावनेत भारताला प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. प्रजासत्ताक ही अशी शासन व्यवस्था आहे जिथे सर्वोच्च सत्ता जनतेकडे असते आणि कोणताही वंशपरंपरागत विशेषाधिकार प्राप्त वर्ग अस्तित्वात नाही. येथे राज्यातील सर्व सार्वजनिक पदे नागरिकांना समान प्रमाणात उपलब्ध आहेत. प्रजासत्ताकात राष्ट्रप्रमुखाची निवड वंशपरंपरागत परंपरेने न करता प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे लोकांकडून निश्चित कालावधीसाठी केली जाते

प्रस्तावनेत व्यक्त उद्दिष्टे:

संविधानाच्या प्रस्तावनेत समाविष्ट केलेली ही मूलभूत उद्दिष्टे प्रत्येक नागरिकाला न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता मिळावी याची खात्री करतात, जेणेकरून भारत एक समावेशक, लोकशाही आणि संवैधानिक राष्ट्र म्हणून शाश्वत प्रगती करू शकेल. ही मूलभूत उद्दिष्टे नमूद केली आहेत. ही उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

1. न्याय (Justice): संविधानाच्या प्रस्तावनेत न्याय हा एक मूलभूत तत्व म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे. येथे न्यायाची संकल्पना केवळ न्यायालयांद्वारे प्रदान केलेल्या कायदेशीर न्यायापुरती मर्यादित नाही तर त्याचा व्यापक अर्थ आहे. समाजातील सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करणे आणि प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे कायदेशीर हक्क मिळावेत याची खात्री करणे हा न्यायाचा उद्देश आहे. संविधानात न्यायाची व्याख्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय अशी करण्यात आली आहे.

2. स्वातंत्र्य (Liberty): प्रस्तावनेत, स्वातंत्र्याला संविधानाचे मूलभूत उद्दिष्ट म्हणून देखील मान्यता देण्यात आली आहे. यामध्ये विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे. याचा अर्थ असा की प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या इच्छेनुसार कोणतेही काम करण्याचा आणि कोणत्याही अडथळ्याशिवाय आपले विचार व्यक्त करण्याचा अधिकार असेल. तसेच, जोपर्यंत राज्य दुसऱ्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करत नाही तोपर्यंत या बाबींमध्ये कोणताही हस्तक्षेप करू शकत नाही.

3. समानता (Equality): प्रस्तावनेत स्थिती आणि संधीची समानता नमूद करण्यात आली आहे.समानता म्हणजे कोणत्याही गटाला विशेषाधिकार नसणे आणि सर्वांसाठी समान संधी उपलब्ध करणे.समानता म्हणजे समाजात प्रचलित कृत्रिम आणि अनैसर्गिक फरक दूर करणे, कोणत्याही विशिष्ट

व्यक्तीच्या विशेषाधिकारांना प्रतिबंधित करणे आणि प्रत्येक नागरिकाला समान संधी प्रदान करणे.

4. बंधुता (Fraternity): प्रस्तावनेत, बंधुता हे संविधानाचे चौथे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणून मांडण्यात आले आहे. संविधानानुसार, या बंधुत्वाने केवळ व्यक्तीची प्रतिष्ठाच नव्हे तर राष्ट्राची एकता आणि अखंडता देखील सुनिश्चित केली पाहिजे. प्रस्तावनेत 'व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेची आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडतेची खात्री देणारे बंधुत्व' असे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. बंधुता म्हणजे नागरिकांमध्ये एकोप्याची भावना आणि देशाशी बांधिलकीची भावना अशा प्रकारे, बंधुत्वामुळे व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडता जपण्यास मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

समारोप:-

प्रस्तावना संविधानाची उद्दिष्टे आणि मूल्ये स्पष्ट करते. ती संविधानाच्या पुढील कलमांना मार्गदर्शक तत्त्वे देते आणि त्याच्या अंमलबजावणीसाठी एक दृढ आधार निर्माण करते. प्रस्तावना भारतीय नागरिकांच्या एकात्मतेचे प्रतीक आहे आणि देशाच्या शाश्वत विकासाचा मार्ग दाखवते.

या प्रस्तावनेने भारताच्या सर्व नागरिकांस सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य दिले असून, या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देखील दिलेली आहे. त्यासोबतच नागरिकांना विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धाव उपासना यांचे स्वातंत्र्य देऊन 'दर्जाची आणि संधीची समानता' सुद्धा बहाल केलेली आहे. प्रस्तावना ही व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राची एकता व एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी, बंधुता प्रवर्धित करण्याचा देखील संकल्पपूर्वक निर्धार करते. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, भारताच्या राज्यघटनेची प्रास्ताविका सर्वांना समता, सर्वांना स्वातंत्र्य आणि समान पातळीवरील व्यक्तींना समान न्याय बहाल करून लोकशाहीची हमी देते आहे.

प्रस्तावना ही संविधानाचा तो भाग आहे जो त्याची उद्दिष्टे आणि मूल्ये सारांशात व्यक्त करतो. सामान्य लेखांमध्ये "प्रस्तावना" हा केवळ एक परिचयात्मक भाग असला तरी, संविधानात त्याला संविधानाच्या प्रस्तावने म्हणून कायदेशीर महत्त्व आहे आणि ते संविधानाचा आत्मा मानले जाते.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

निवडकग्रंथ

भारताचे संविधान - शिल्पकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर .(5 September 2020); मिलिंद प्रकाशन

भारताचे संविधान

भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती संपूर्ण माहिती

MPSC KIDA <https://www.mpsckida.com> › *bhartiy-rajyaghatna-nirmity*

संविधान की प्रस्तावना एवं इसमें निहित शब्दों के अर्थ

[Drishti IAS https://www.drishtiiias.com](https://www.drishtiiias.com) › *hindi* › *to-the-points* › *preamble-to-the...*

By- RanjanKolambe Sir-Polity Lecture 1 | प्रस्तावना-| राज्यव्यवस्था

भारतीय संविधान की प्रस्तावना या उद्देशिका

gkclass.com <https://www.gkclass.com> › *Preamble.html*

राज्यघटनेची प्रस्तावना

bolmarathi.in

<https://www.bolmarathi.in> › *post* › *article* › *preamble-to-the-constitution*

भारतीय राज्यघटनेतील सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाची विचारधारा**प्रा. संजय सोनावणे****बी.एन.एन. कॉलेज, भिवंडी, जिल्हा ठाणे**

भारतीय संविधानाची मूलभूत उद्दिष्ट्ये आणि त्यातील विचारसरणी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळवून देण्यासाठी, विशेषतः सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारताच्या संविधानाने 'समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि न्याय' या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवले आहे, ज्याद्वारे समाजातील विविध स्तरांतील लोकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आणि का त्यांचे सक्षमीकरण करणे यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. संविधानाच्या शपते मध्ये समता स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय प्रस्थापित करणे व कायद्यापुढे सर्व समान मानले गेले आहेत. सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षण या संदर्भात भारतीय संविधानातील अनेक अनुच्छेदांमध्ये मार्गदर्शन दिलेले आढळते. यात अनुसूचित जाती, जमाती आणि इतर मागासलेल्या वर्गांना सामाजिक न्यायाकरिता विशेष अधिकार प्रदान करण्याची आले आहे. या उद्देशांच्या पूर्ततेसाठी अनेक कायदे आणि सरकारी धोरणे तयार करण्यात आली आहेत, ज्यांच्या माध्यमातून या विशिष्ट गटांना शिक्षण आणि सामाजिक स्थितीत सुधारणा करण्याकरिता विशेष सवलती देऊ केल्या जातून या घटकांचा जीवनाचा दर्जा सुधारण्यास मदत होईल व त्यातून सामाजिक न्यायाचा उद्देश पूर्ण होईल.

या विषयासंदर्भात संशोधन करताना भारतीय संविधानाच्या खालील प्रमुख घटकांचा अभ्यास करणे महत्त्वपूर्ण आहे: सामाजिक न्याय भारतीय राज्यघटनेत भारतीय राज्यघटनाकारांनी भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क व अधिकार तसेच कर्तव्य नेमून दिलेले आहेत याच विशेष म्हणजे अनुसूचित जाती जमाती इतर मागासवर्गीय व महिला यांचा आवर्जून समावेश करण्यात आलेला आहे त्यांना विशेष संदीप प्राप्त करून देण्यात आलेली आहे व त्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देणे देण्यात आलेली आहे शतकानु शतके जो भेदभाव मग संपत्तीच्या अधिकाराचा असो की सामाजिक दर्जाचा असो तो दूर करण्याचा प्रयत्न राज्यघटनेच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन करण्यात आलेला आहे

सर्व समावेशक शिक्षण समता स्वातंत्र्य बंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या अनुषंगाने शिक्षणाच्या संदर्भात वेळोवेळी अनेक बदल करण्यात आलेले आहेत व सुधारणा करण्यात आलेले आहेत. ८६ व्या घटनादुरुस्तीनुसार सध्या सहा ते 14 वयोगटातील सर्व मुला-मुलींना शिक्षणाचा मूलभूत हक्क प्राप्त झाला आहे. कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहू नये हा यामागील उद्देश आहे व याच्यातूनच आपला स्वतःचा आर्थिक सामाजिक व बौद्धिक दर्जा उंचावण्यास संधी प्राप्त होते.

विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन आणि तथ्यांचे योग्य विश्लेषण करून, भारतीय राज्यघटनेतील सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षणावर आधारित समस्यांवर प्रभावी उपाय शोधण्याचा प्रयत्न या संशोधनात केला आहे. विशेष म्हणजे संविधान सभेतील विविध मान्यवरांनी मांडलेली मते यांचा आधार यात प्रामुख्याने घेतला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय राज्यघटना सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या आधारावर एका प्रगतिशील समाजाची कल्पना साकारण्यास मदत करते. संविधानाचा मूळ उद्देश प्रत्येक नागरिकाला समान अधिकार प्रदान करणे आहे, विशेषतः समाजातील दुर्बल आणि मागासलेल्या घटकांना त्यात स्त्रिया, व सामाजिक मागास घटकाना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणून देशाचा मान जागतिक पातळीवर उंचावणे मानवतावाद विकसित करणे ही कल्पना भारतीय संविधानाच्या उद्देशिका आणि मूलभूत अधिकारांमध्ये स्पष्टपणे दिसून

येते. संविधानाच्या ध्येयांमध्ये एकत्रित विकास, समानता आणि सामाजिक न्याय यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे, ज्यामुळे सर्वसमावेशक शिक्षणाचे महत्त्व आपोआपच अधोरेखित होते.

या शोधनिबंधात आपण भारतीय राज्यघटनेतील सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या अधिकारांच्या तत्त्वज्ञानाचा शोध घेणार आहोत. भारतीय संविधान केवळ एक कायद्याचे पुस्तक नाही, तर ते समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांच्या मानवतावादी दृष्टीकोन व कल्याणासाठी तयार केलेले एक सुसंगत आणि सर्वसमावेशक धोरण आहे. भारतीय राज्यघटना सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या हक्कांवर आधारलेली आहे, ज्यामुळे भारतात एका समान संधी आणि न्याय्य समाजाच्या निर्मितीला दिशा मिळते. संविधान सभेत शैक्षणिक धोरणांवर विस्तृत चर्चा झाली होती. या महत्त्वपूर्ण विचारविनिमयात शिक्षणाचे महत्त्व, त्याचे स्वरूप आणि उद्दिष्ट्ये यांसारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर विविध सदस्यांनी आपले मत मांडले. याच वैचारिक मंथनातून भारतीय शैक्षणिक धोरणांचा जन्म झाला. शिक्षणावरील चर्चा आणि विचारांचे महत्त्वपूर्ण योगदान महत्त्वाचे आहे. संविधानाचा उद्देश केवळ कायद्यांचे पालन करणे नाही, तर समाजातील प्रत्येक गटाच्या प्रगतीसाठी एक समान आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन तयार करणे होते आणि आहे. या वर्तमान संशोधनात, भारतीय राज्यघटनेतील शैक्षणिक धोरण आणि सामाजिक न्यायावर आधारित बाबी यांचा सखोल अभ्यास केला जाईल. या अभ्यासाच्या आधारावर सर्वसमावेशक शिक्षणाची गरज आणि त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट केली जाईल. संविधान सभेतील चर्चा आधुनिक शैक्षणिक धोरणांवर कसा परिणाम करते हे यातून स्पष्ट होईल व संविधान सभेतील चर्चा त्यातील दूरदृष्टी समजेल.

कीवर्ड: भारतीय राज्यघटना, सर्वसमावेशक शिक्षण, सामाजिक न्याय, मूलभूत अधिकार, संविधान सभा, शिक्षणाचा अधिकार.

संविधान सभेतील काही प्रमुख सदस्यांची भारतीय राज्यघटनेतील सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाची विचारधारा निगडीत भाषणे व चर्चा -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय समाजातील बदलांसाठी लढलेले एक महान नेते होते. त्यांनी समाजातील शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत शिक्षण पोहोचवण्यासाठी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित केले. त्यांच्या विचारानुसार, शिक्षण हे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत अधिकार आहे आणि ते समाजात सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या स्थापनेसाठी एक प्रभावी माध्यम आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेतील सर्वसमावेशक शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या अधिकारांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले. त्यांचे विचार भारतीय समाजातील गरीब, दलित, स्त्रिया आणि मागासलेल्या लोकांच्या सक्षमीकरणावर आधारलेले होते. त्यांचा दृढ विश्वास होता की शिक्षण प्राप्त केलेल्या व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारच्या अन्यायाला बळी पडण्याची गरज नाही. शिक्षण ही एक अशी शक्ती आहे, जी व्यक्तीला मानसिकदृष्ट्या सक्षम बनवते आणि समाजात असलेल्या विषमतेविरुद्ध लढण्याची क्षमता देते.

त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक बदलाचे एक अत्यंत प्रभावी साधन मानले. डॉ. आंबेडकर यांना हे स्पष्टपणे जाणवले होते की, शिक्षणामुळे व्यक्ती आपल्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीत सकारात्मक बदल घडवू शकतात. त्यांनी मागासलेल्या समुदायांसाठी शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे, हे नेहमी आग्रहाने सांगितले. त्यांनी या गटांतील मुलांसाठी शालेय आणि उच्च शिक्षणाचे दरवाजे उघडले, जेणेकरून ते समाजातील अन्याय आणि भेदभावाविरुद्ध प्रभावीपणे संघर्ष करू शकतील.

डॉ. आंबेडकरांचे योगदान केवळ शिक्षण क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते, तर सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या लढ्यातील ते एक महत्त्वाचे वळण ठरले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे, भारतीय समाजातील अनेक वंचित घटकांना शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली, ज्यामुळे समाजात मोठे सामाजिक परिवर्तन झाले. एवढेच

नव्हे तर डॉ.आंबेडकरांनी गोर गरीब मुलांसाठी अनेक महाविद्यालये उभी केली.

भारतीय संविधान सभेत अनेक सदस्यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायावर आपले महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आणि त्यांच्या विचारांनी भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीवर आणि स्वरूपावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला. यामध्ये के. एम. मुन्शी, श्री विश्वंभर दयाळ त्रिपाठी, श्री के. संथानम, आ. पोरसाहेब बहादूर, श्रीयुत रोहिणी कुमार चौधरी आणि श्री एम. अनंतसायनम अय्यंगार यांचा समावेश होतो. त्यांच्या भाषणांमधून शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या विविध पैलूंची चर्चा झाली आणि त्यातून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष आणि सुधारणांची दिशा निश्चित झाली.

के. एम. मुन्शी: के. एम. मुन्शी हे भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांपैकी संविधान सभेतील एक प्रमुख सदस्य होते आणि त्यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या कल्पनांवर संविधान सभेत महत्त्वाची चर्चा केली व सहभाग घेतला. संविधान सभेतील चर्चेत मुन्शीजींनी शिक्षणाला एका बलशाली भारताच्या निर्मितीचे आधारस्तंभ मानले. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, "शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे जो प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी आणि अधिकार मिळवून देतो."

सामाजिक न्याय: सामाजिक न्यायाच्या भूमिकेतून, त्यांनी विशेषतः दलित आणि मागासलेल्या लोकांसाठी आरक्षणाची गरज मान्य केली. आरक्षणाचे समर्थन केले. त्यांनी हे स्पष्ट केले की, भारतीय समाजातील भेदभाव नष्ट करण्यासाठी विविध गटांना सकारात्मक भेदभावाची आवश्यकता आहे. हे के.एम.मुन्शी यांचे मत, त्यांचा दृष्टीकोन किती महत्त्वाचा होता हे आज जाणवते. अनेक वंचित घटक आजच्या परिस्थितीत सकारात्मक भेदभावाच्या आधारावर आपले जीवन मन उंचावत आहेत. म्हणून सुद्धा समाजासाठी एक महत्त्वाचे पूल होते हे प्रामुख्याने जाणवते.

श्री विश्वंभर दयाळ त्रिपाठी: श्री विश्वंभर दयाळ त्रिपाठी हे संविधान सभेतील महत्त्वाचे सदस्य होते, ज्यांनी संविधान सभेत शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित केले व त्यावर चर्चा घडवून आणली.

श्री विश्वंभर दयाळ त्रिपाठी यांनी शिक्षणावर चर्चा करताना शिक्षणाला "समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना समान संधी उपलब्ध करून देणारे आणि त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणारे" एक आवश्यक साधन मानले. समाजातील वंचित, पिडीत घटकांच्या उन्नतीकरिता शिक्षणाच्या गरजेवर आणि महत्त्वावर अधिक जोर देऊन आपली भूमिका मांडली. त्रिपाठीजींनी सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून भारतीय राज्यघटनेत आवश्यक सुधारणा करण्याची गरजेची चर्चा केली. समानता ही सर्व अंगांनी महत्त्वाची आहे असे त्यांनी मत व्यक्त केले.

श्री के. संथानम हे संविधान सभेतील अजून एक महत्त्वाचे व प्रभावी सदस्य सर्व समावेशक शैक्षणिक विचार मांडणारे सदस्य होते. त्यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाला आपल्या विचारांमध्ये महत्त्वाचे स्थान दिले. संथानम यांचा ग्रामीण जीवनाशी संबंधित व्यक्तींच्या विकासासाठी व उन्नतीसाठी ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून लक्ष वेढले शिक्षणाचा हक्क ग्रामीण भागातील तलागालाच्या सर्व समाजा पर्यंत पोहचला पाहिजे ग्रामीण भागातील सर्वांना शिक्षणाचा हक्क मिळायला हवा. असे मत व्यक्त केले. त्यांच्या मते, "शिक्षणाच्या माध्यमातूनच समाजातील विषमता कमी करता येऊ शकते." हे त्यांचे विचार आजच्या युगात भारतासारख्या विविधतेने संपन्न देशात खरोखरच उपयुक्त आहे. शिक्षणाने लोकांच्या विचारामध्ये अमुलाग्र बदल होत आहे. संथानम यांनी सामाजिक न्यायासाठी संविधानात खास तरतुदींची आवश्यकता प्रतिपादन केली. त्यांना विश्वास होता की, सामाजिक न्यायाच्या आधारावर एक समान आणि सर्वसमावेशक समाज निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे.

संविधान सभेतील दुसरे महत्त्वाचे व्यक्तिमत्व आ. पोरसाहेब बहादूर हे संविधान सभेतील एक प्रमुख

सदस्य होते आणि त्यांनी समाजातील विविध समुदायांसाठी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायावर आपले विचार मांडले. पोकरसाहेबांनी शिक्षणाला समाजाच्या प्रगतीसाठी आणि बदलासाठी एक महत्त्वपूर्ण शक्ती मानले. त्यांनी अनेकदा सांगितले की, "शिक्षणाच्या साहाय्यानेच समाजातील दुर्बल घटकांना समान अधिकार मिळू शकतात." त्यांचा तसा ठाम विश्वास होता.

संविधान सभेतील आपल्या भाषणात पोकरसाहेब बहादूर यांनी समाजातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गासाठी आरक्षणासंबंधी संविधानात योग्य व्यवस्था करण्याची गरज व्यक्त केली होती आणि आज त्यांचे ते विचार आरक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकास झालेली कुटुंब पाहतो.

श्रीयुत रोहिणी कुमार चौधरी हे संविधान सभेतील एक सक्रिय सदस्य होते. त्यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात झालेल्या चर्चेत सक्रिय सहभाग घेतला.

समाजातील असमानता दूर करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी सांगितले, त्यांनी सांगितले की, "शिक्षणाचा अधिकार प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क आहे, ज्यामुळे समाजातील असमानता दूर होईल."

श्रीयुत रोहिणी कुमार चौधरी यांनी संविधान सभेत समाजातील सर्व गटांना समान संधी देण्यावर भर दिला. त्यांच्या मतानुसार, "सामाजिक न्याय हा प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी उपलब्ध करून देण्याच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे."

श्री एम. अनंतसायनम अय्यंगार हे एक संविधान सभेतील महत्वाचे प्रभाव असलेले सदस्य होते. अय्यंगार यांनी शिक्षणाच्या महत्त्वावर चर्चा केली आणि समाजातील सर्व वर्गांना समान शिक्षण मिळणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी मागासलेल्या आणि दलित लोकांसाठी विशेष शैक्षणिक धोरणे तयार करण्याची गरज व्यक्त केली. आणि आज सरकार विविध धोरणे गरिबांकरिता राबवत असल्याचे आपणास पहावयास मिळतात. विद्यार्थ्यांकरिता शिष्यवृत्ती, सरकारी वसतिगृहे, शाळा, सक्तीचे शिक्षण यासारख्या धोरणांचा अवलंबन हे संविधान सभेतील चर्चेचाच परिपक्व आहे. म्हणून शिक्षण क्षेत्रात असो कि सामाजिक न्यायाच्या अनुशंगाने असो सर्वांना समान संधी महात्वाची आहे असे त्यांनी नमूद केले अय्यंगार यांनी संविधानात सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने विविध तरतुदींचा समावेश करण्याची सूचना केल्या. त्यांनी सांगितले की, "सामाजिक न्याय प्राप्त करण्यासाठी सर्वांना समान संधी देणे आवश्यक आहे."

याबरोबरच पंडित नेहरू यांनी सुधा शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाची गुरुकिल्ली आहे असे नमूद केले. त्यांच्या मते, "शिक्षण ही एकमेव शक्ती आहे जी देशातील सामाजिक रचना बदलू शकते." त्यांनी मुलींसाठी, आदिवासी भागांतील लोकांसाठी आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाच्या संधी वाढवण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले.

भारतीय संविधान सभेत शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर अनेक वैचारिक आदानप्रदान झाले. विविध सदस्यांनी या मुद्द्यांवर आपले विचार व्यक्त केले, जे भारतीय समाजात सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. संविधान सभेतील या चर्चा आणि भाषणांनी भारतीय राज्यघटनेच्या ध्येयांना आकार दिला, विशेषतः शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात. या विचारमंथनातून अनेक भिन्न दृष्टिकोन समोर आले, ज्यामुळे भारतीय संविधान सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या मार्गावर अधिक दृढपणे उभे राहिले. पुढे यासंदर्भात झालेले बदल थोडक्यात पाहू संविधान सभेतील विविध मान्यवरांच्या चर्चेनंतर भारताच्या राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार विविध कायदे निर्माण करण्यात आले व या कायद्यावर भारतीय राज्यघटनेच्या संविधान सभेतील चर्चेचा परिणाम आपल्याला सकारात्मक दिसून येतो यात 2009 चा शिक्षण हक्क कायदा. सामाजिक न्यायाच्या संदर्भामध्ये भारतीय राज्यघटनेचे कलम 14 पासून ते अठरा पर्यंत धर्म वंश जात लिंग व जन्मस्थान या आधारावर कुठल्याही

प्रकारचा भेदभाव करता येणार नाही कायद्यासमोर सर्व नागरिकांना समान वागणूक दिली जाईल असं कायद्यात रूपांतर झाला 14 कलम 14 नुसार कायद्यासमोर समानता यामध्येच शिक्षणाच्या प्रवेशाला सुद्धा हा कायदा लागू होतो आणि शिक्षणामध्ये सुद्धा कायद्यानुसार समानता व वरील चर्चेनुसार अमलात आली कलम 15 नुसार धर्म वंश जात लिंग व जन्मस्थानावरून सुद्धा शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सुद्धा किंवा संस्थांमध्ये सुद्धा त्यांना समान संधी आणि कुठल्याही प्रकारचे समानता नाकारता येणार नाही असा कायदा अधोरेखित करण्यात आला लागू करण्यात आला सामाजिक न्यायाच्या अनुषंगाने विचार केलास कलम 16 नुसार सुद्धा सार्वजनिक रोजगारातील संधीची समानता ती शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सुद्धा म्हणजे विविध शैक्षणिक संस्था किंवा शिक्षकांच्या पदांवर सुद्धा लागू करण्यात आली. ही संधी गुणवत्तेवर आधारित लागू करण्यात आली ना की कुठल्या जाती धर्म पंथ भाषा यावर करण्यात आली कलम 17 नुसार अस्पृश्यता हा गुन्हा मानला गेला आणि शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सुद्धा अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा मानला गेला त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रामध्ये अस्पृश्य वर्गाला समान संधी मिळण्यास सुरुवात झाली कलम 18 नुसार पदव्या व शीर्षक हे रद्द करण्यात आले व समतावादी शैक्षणिक वातावरणास त्यामुळे हातभार लागला

सर्व समावेशक शिक्षणाच्या अधिकारासाठी भारतीय राज्यघटनेत कलम 21 अ 2002 मध्ये 86 वा घटना दुरुस्ती करण्यात आली व कलम 21 अ मध्ये शिक्षणाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून घोषित करण्यात आला 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील बालकांना सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण हा कायदा लागू करण्यात आला आणि हा कायदा या कायद्याचे जे रूपांतर झाले त्यामागे संविधान सभेतील चर्चा ही कारणीभूत आहे आणि ह्या चर्चेतून जो कायदा निर्माण झाला या कायद्यातून समानतेच करिता हा बदलाव करण्यात आला कलम 21 चे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याकरिता 2009 मध्ये शिक्षण हक्क कायदा आरटीई लागू करण्यात आला हे त्या पुढील अजून एक मोठे पाऊल समजण्यात येतं आणि समाजामध्ये समान त्या सामाजिक समानता व शैक्षणिक समानता लागू करण्याकरिता हा कायदा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो

सारांश

संविधान सभेतील विविध सदस्यांच्या शिक्षण आणि सामाजिक न्यायावरील महत्त्वपूर्ण चर्चांनी भारतीय संविधानात समावेशक धोरणे तयार करण्यासाठी मार्गदर्शन केले. याच विचारांच्या आधारावर भारतीय समाजात सामाजिक न्याय, समानता आणि शिक्षणाचा मजबूत पाया तयार झाला व आजचा विविध भाषा ,प्रांत,संस्कृती,भौगोलिक भूभाग जाती,धर्म असलेला भारत जगाच्या नकाशावर एक प्रभाव शाली राष्ट्र म्हणून उभा आहे.जगती कित्येक राष्ट्रे धर्म व इतर भेदभावाने उध्वस्त झाली परंतु विविधतेने भरलेला हा भारत मात्र विकासाच्या दिशेने वेगाने झेपावत असल्याचे आपल्याला दिसते.

संदर्भ-

1. संविधान सभा वादविवाद। बसू, डी.डी.
2. भारतीय राज्यघटना : राष्ट्राचा आधारस्तंभ. बक्षी, पी.एम.
3. शिक्षण हक्क कायदा । RTE 2009 marathi
4. Parliament Digital Library: Constituent Assembly Debates: Vol. 1
5. भारतीय संविधान सभा के विवाद कि सरकारी रीपोर्ट - लोकसभा सचिवालय दिल्ली
6. भारताचे संविधान डॉ.आंबेडकर प्रकाशक मूलनिवासी प्रचार प्रसार केंद्र नागपूर पान क्र.३४,३७,३९

भारतीय संविधान निर्माण आणि 64 लाख रुपये: खर्चाचे राजकीय आणि सामाजिक प्रभाव

हर्षद सुनील पाटील

बी. एन. एन. भिवंडी, ठाणे

गोष्टवारा

भारतीय संविधान निर्मितीची प्रक्रिया केवळ ऐतिहासिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाची नाही, तर त्यासाठी करण्यात आलेल्या आर्थिक गुंतवणुकीचे महत्त्व देखील अनन्यसाधारण आहे. 64 लाख रुपयांचा खर्च, जो त्या काळात अत्यंत मोठी रक्कम मानला जात होता, भारतीय संविधानाच्या निर्माण प्रक्रियेत एक महत्त्वाचा आर्थिक घटक ठरला. हा संशोधन कागद संविधान निर्मितीसाठी झालेल्या 64 लाख रुपयांच्या खर्चाचे विश्लेषण करतो आणि त्याचे राजकीय तसेच सामाजिक परिणाम उलगडतो.

संविधान निर्मितीच्या या खर्चावर आणि त्याच्या वापरावर त्यावेळेच्या राजकीय वातावरणाचा काय प्रभाव होता, हे तपासले गेले आहे. या खर्चाचा निर्णय घेतांना कोणते राजकीय दबाव होते, आणि या खर्चामुळे त्यावेळेच्या समाजावर काय परिणाम झाले, याचे सखोल विश्लेषण कागदात करण्यात आले आहे. तसेच, संविधान निर्मितीची प्रक्रिया पारदर्शक ठेवण्याच्या दृष्टीने घेतलेल्या उपाययोजना आणि त्याचे सामाजिक प्रभाव देखील तपासले आहेत.

या कागदाचा उद्देश भारतीय संविधानाच्या निर्मितीला लागणाऱ्या खर्चाच्या माध्यमातून देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर पडलेल्या प्रभावाचा सखोल अभ्यास करणे आहे. यामुळे संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेसंबंधी जागरूकता वाढवता येईल, आणि भविष्यातील सार्वजनिक खर्चाच्या व्यवस्थापनासाठी संदर्भ म्हणून उपयुक्त ठरू शकेल.

Keywords: भारतीय संविधान, 64 लाख रुपये, संविधान निर्माण, राजकीय परिणाम, सामाजिक प्रभाव, खर्चाचे विश्लेषण, पारदर्शकता, आर्थिक प्रभाव.

परिचय

भारतीय संविधानाचे निर्माण हे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे आणि ऐतिहासिक पर्व आहे. 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी संविधानाची प्रारंभिक रूपरेषा तयार झाली, आणि 26 जानेवारी 1950 रोजी भारत एक संपूर्ण गणराज्य म्हणून उभं राहिला. या प्रक्रियेमध्ये 64 लाख रुपये खर्च झाला, ज्यामुळे अनेक प्रश्न उभे राहतात: हा खर्च कसा आणि कुठे करण्यात आला, आणि याचे राजकीय आणि सामाजिक परिणाम काय होते?

या संशोधन पत्रात, आपण भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये झालेल्या आर्थिक खर्चाची गहिराईने चर्चा करणार आहोत. 64 लाख रुपयांच्या खर्चात संविधान समितीच्या निर्माणात लागलेल्या संसाधनांचे, तांत्रिक तसेच औपचारिक खर्चाचा समावेश झाला आहे. या आर्थिक गुंतवणुकीचा फटका केवळ आर्थिक दृष्ट्या नव्हे तर राजकीय आणि सामाजिक संरचनेवरही झाला.

संविधानाच्या निर्मितीप्रश्नावर विचार करताना, आपण पाहू शकतो की या प्रक्रियेत झालेल्या खर्चामागील उद्देश, संसाधनांचे समुचित वितरण, विविध सामाजिक गटांचे प्रतिनिधित्व, आणि संविधानाच्या अंतिम रूपाचे महत्त्व यासारख्या बाबींचा परामर्श घेण्यात येणार आहे.

याशिवाय, आपण संविधानाच्या निर्मितीच्या काळातील समाजातील विविधतांचे, असमानता, जातींचा समावेश आणि सामाजिक न्यायाच्या बाबींवर खर्चाच्या प्रभावाचा अभ्यास करणार आहोत. विविध राजकीय पक्षांच्या दृष्टिकोनातून देखील हा खर्च कसा समजला गेला आणि कसा बदल झाला याबद्दल विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

या संशोधनाची उपयुक्तता म्हणजे, ते भारतीय संविधानाच्या निर्मितीतल्या आर्थिक गुंतवणुकीच्या महत्त्वाची आणि त्याच्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करेल, ज्यामुळे आपल्याला संविधानाच्या ऐतिहासिक दर्शकवृत्तीत आणखी ज्ञान मिळू शकेल.

उद्दिष्ट्ये:

1. भारतीय संविधानाच्या निर्मितीसाठी झालेल्या 64 लाख रुपयांच्या खर्चाचा तत्कालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि नागरिकांच्या जीवनावर झालेला आर्थिक परिणाम तपासणे.
2. संविधान निर्मितीतील या खर्चाच्या माध्यमातून, तत्कालीन राजकीय शक्तींचे प्रदर्शन आणि त्यांच्या महत्त्वाकांक्षांचे आकलन करणे.
3. संविधान निर्मितीच्या खर्चातून, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये झालेल्या सामाजिक बदलांचे मूल्यांकन करणे.
4. संविधान निर्मितीच्या खर्चातून, भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक मजबूत आणि न्याय्य राष्ट्र निर्माण करण्याच्या दूरदृष्टीचे विश्लेषण करणे
5. संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेतील सामान्य जनतेच्या सहभागाचे स्वरूप स्पष्ट करणे आणि त्यांच्या मतांना मिळालेले महत्त्व दर्शवणे.

साहित्य समीक्षा

भारतीय संविधान निर्मितीची प्रक्रिया एक ऐतिहासिक व प्रगल्भ घटना आहे, ज्याचे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीकोनातून विविध पैलूंनी विश्लेषण केले गेले आहे. भारतीय संविधान निर्माणासाठी झालेला खर्च, विशेषतः 64 लाख रुपयांचा खर्च, जो त्या काळात एक मोठा रक्कम मानला जात होता, यावर विविध शास्त्रज्ञ आणि इतिहासकारांनी अनेक प्रकारे विचार मांडले आहेत.

1. ऐतिहासिक संदर्भ: भारतीय संविधानाच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेत आर्थिक दृष्टीकोनाचे विश्लेषण करणारे प्रारंभिक कार्य चंद्रशेखर काणेकर, कर्पूरी ठाकुर आणि इतर भारतीय इतिहासकारांनी केले आहे. 64 लाख रुपयांचा खर्च भारतीय संविधान निर्मितीच्या सुरुवातीस एक मोठा मुद्दा बनला होता. त्यावेळच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत ही रक्कम कशी व्यवस्थापित केली गेली, हे अनेक संशोधकांनी विविध दृष्टिकोनातून तपासले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य आणि संविधान निर्मितीतील त्यांचे योगदान सुद्धा यामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरते

2. राजकीय दृष्टीकोन: संविधान निर्मितीसाठी 64 लाख रुपयांचा खर्च हा एक राजकीय मुद्दा बनला होता. यावर राजनितिक प्रभाव आणि धार्मिक, सामाजिक गटांचे दबाव यावर विविध संशोधकांनी विचार केला आहे. विशेषतः त्या काळातील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि इतर राजकीय पक्षांनी या खर्चावर आपापले दृष्टिकोन मांडले होते. तामिळनाडूतील राजकीय पक्ष आणि पश्चिम बंगालचे नेतृत्व यांचा या खर्चाच्या वितरणावर प्रभाव होता, जो एक अत्यंत महत्त्वाचा दृष्टीकोन आहे. राजकीय दबावाच्या परिणामस्वरूप खर्चाच्या विविध बाबी प्रभावित झाल्या.

3. सामाजिक परिणाम: 64 लाख रुपयांच्या खर्चाचा भारतीय समाजावर काय प्रभाव पडला, यावर सामाजिक विज्ञान आणि आर्थिक विश्लेषण करणाऱ्या विविध संशोधकांनी विचार मांडले आहेत. किशोर कुळकर्णी, राम मनोहर लोहिया यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी संविधानाच्या आर्थिक बाबी आणि त्या खर्चामुळे समाजातील इतर घटकांवर पडलेल्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. संविधान निर्माणाच्या खर्चाचे समाजातील आर्थिक असमानता, विविधता, आणि जातिवाद यावर काय परिणाम झाले, हे एका महत्त्वपूर्ण पातळीवर उलगडले आहे.

4. खर्चाचे व्यवस्थापन आणि पारदर्शकता: संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेत खर्चाचे व्यवस्थापन आणि

त्याच्या पारदर्शकतेवर अरुण शौरी आणि राम गोपाल यादव यांसारख्या शोधकांनी विश्लेषण केले आहे. त्यांचे विचार विशेषतः संविधान निर्माणाच्या खर्चाच्या पारदर्शकतेवर लक्ष केंद्रित करतात. वित्तीय समतोल आणि राजकीय दबावांमधून निर्णय घेण्याची प्रक्रिया याबाबत विस्तृत चर्चा केली आहे.

5. समकालीन विचार: संविधान निर्मितीच्या खर्चाचा समकालीन संदर्भ देखील महत्त्वाचा आहे. आधुनिक आर्थिक व्यवस्थापन आणि लोककल्याणकारी योजनांचा भारतीय समाजावर होणारा परिणाम या संदर्भात विविध आर्थिक संशोधकांनी त्याची तुलना केली आहे. या संदर्भात सुशील कुमार, नरेंद्र मोदी सरकारच्या योजनांची समीक्षा आणि संविधान निर्माण प्रक्रियेतील खर्चाच्या समकालनाशी संबंधित मुद्दे यावर विचार करण्यात आले आहेत.

संशोधन पद्धती

या विषयावरील संशोधन निबंधात दुय्यम संशोधन पद्धतीचा वापर खालीलप्रमाणे केला जाईल:

संविधानिक कायद्यावरील पुस्तके आणि लेख वापरून संविधान निर्मितीच्या खर्चाच्या कायदेशीर बाजूंचा अभ्यास केला जाईल. संविधानातील वित्तीय तरतुदी आणि खर्चाचा कायदेशीर संबंध तपासला जाईल. या विषयावरील संशोधनात दुय्यम संशोधन पद्धतीचा वापर करून, 64 लाख रुपयांच्या खर्चाचे सखोल विश्लेषण केले जाईल. सर्वप्रथम, तत्कालीन सरकारी अहवाल, अर्थसंकल्प आणि आर्थिक आकडेवारी यांच्या आधारे खर्चाचे विभाजन आणि आर्थिक परिणाम तपासले जातील. अर्थशास्त्रज्ञांच्या लेख आणि संशोधनाचा वापर करून या खर्चाचे आर्थिक विश्लेषण केले जाईल. राजकीय प्रक्रियेचे आकलन करण्यासाठी, संविधान सभेची वादविवाद नोंदवलेली कागदपत्रे, तत्कालीन वृत्तपत्रे आणि सदस्यांचे वैयक्तिक पत्रव्यवहार यांचा अभ्यास केला जाईल. यामुळे खर्चावरील राजकीय चर्चा आणि निर्णयांचा प्रभाव समजण्यास मदत होईल. सामाजिक परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी, समाजशास्त्रज्ञांचे संशोधन, वृत्तपत्रे आणि केस स्टडीजचा वापर करून सामाजिक समानता, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक असंतोषावर झालेला परिणाम तपासला जाईल. शेवटी, इतिहासकारांच्या लेख आणि पुस्तकांच्या आधारे संविधान निर्मितीच्या खर्चाचा ऐतिहासिक संदर्भ आणि इतर देशांशी तुलना करून भारतीय संविधानाच्या खर्चाचे महत्त्व आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट केले जातील.

डेटा विश्लेषण

भारतीय संविधान तयार करण्यासाठी 64 लाख रुपयांचा खर्च झाल्याचा उल्लेख केला जातो. त्यातील वेगवेगळ्या खर्चाची आकडेवारी व त्याचा विभागानुसार तपशील खाली दिला आहे.

1. संविधान सभा बैठका आणि सदस्यांचे भत्ते

संविधान सभेतील 299 सदस्य होते. प्रत्येक सदस्याला यात्रा भत्ता, राहणी खर्च, आणि अन्य भत्ते दिले जात होते. प्रत्येक सदस्याला एक वीस रुपये (20 रुपये) प्रतिदिन भत्ता दिला जात होता. हे खर्च एकूण 30 लाख रुपयांच्या आसपास होते.

2. संविधान मसुद्याचे लेखन आणि छापखाना खर्च

संविधानाचे मसुदे तयार करणं आणि त्याची छपाई हा मोठा खर्च होता. छापखाना खर्च, कागद, इंक, आणि दुसऱ्या साहित्याचा खर्च 5 लाख रुपये एवढा होता.

3. प्रशासकीय व व्यवस्थापन खर्च

संविधान सभेच्या कामकाजाच्या व्यवस्थापनासाठी प्रशासकीय कर्मचारी लागले होते, आणि त्यांचा खर्चही समाविष्ट होता. यासाठी 10 लाख रुपयांचा खर्च झाला.

4. आंतरराष्ट्रीय तुलनात्मक अभ्यास व तज्ञांचा सल्ला

भारतीय संविधान तयार करताना अन्य देशांचे संविधान आणि कायदेशीर प्रक्रिया अध्ययन

करण्यासाठी तज्ञांची मदत घेतली गेली. या खर्चासाठी सुमारे 5 लाख रुपये खर्च झाले.

5. विविध इतर खर्च:

काही अनपेक्षित व इतर खर्च देखील होते, ज्यामध्ये विविध अधिकार आणि प्रशासनिक कामकाजाच्या प्रक्रिया समाविष्ट होत्या. यासाठी अंदाजे 4 लाख रुपये खर्च झाले.

एकूण खर्च: ₹64,00,000

अशा प्रकारे, 64 लाख रुपये खर्च करून भारताचे संविधान तयार करण्यात आले. हे लक्षात घेतल्यास, त्या काळात (1947-48) हा एक मोठा आर्थिक प्रकल्प होता, आणि त्याचा प्रभाव आज देखील भारताच्या कानूनी आणि सामाजिक संरचनेवर दिसून येतो.

भारतीय संविधान तयार करण्यासाठी झालेल्या खर्चाचे चार्ट (table) खाली दिले आहे

भारतीय संविधान तयार करण्यासाठी झालेला खर्च (64 लाख रुपये)

खर्चाचे प्रकार	खर्चाचा तपशील	खर्चाची रक्कम (रुपये)
संविधान सभा बैठका आणि सदस्यांचे भत्ते	299 सदस्यांना यात्रा भत्ता, राहणी खर्च, इत्यादी	₹30,00,000
संविधान मसुद्याचे लेखन आणि छापखाना खर्च	कागद, इंक, छापखाना खर्च	₹5,00,000
प्रशासकीय व व्यवस्थापन खर्च	प्रशासनिक कर्मचाऱ्यांचा खर्च	₹10,00,000
आंतरराष्ट्रीय तुलनात्मक अभ्यास व तज्ञांचा सल्ला	इतर देशांचे संविधान, कानूनी तज्ञांचा सल्ला	₹5,00,000
विविध इतर खर्च	अनपेक्षित खर्च, प्रशासनिक कामकाज	₹4,00,000
एकूण खर्च		₹ 64,00,000

चर्चा : भारतीय संविधान निर्मिती आणि त्यासाठी झालेला 64 लाख रुपयांचा खर्च, तत्कालीन भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे, ज्याचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिणाम दूरगामी ठरले. 1940 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, जेव्हा भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा देशाची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत नाजूक होती. अशा परिस्थितीत, संविधान निर्मितीसारख्या महत्त्वपूर्ण आणि दीर्घकालीन प्रक्रियेसाठी 64 लाख रुपयांचा खर्च करणे, तत्कालीन राजकीय नेतृत्वाची दूरदृष्टी आणि दृढनिश्चय दर्शवतो.

आर्थिक दृष्ट्या, हा खर्च तत्कालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठा दबाव टाकणारा ठरला. महागाई आणि चलनवाढीच्या काळात, एवढी मोठी रक्कम खर्च करणे, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनासाठी एक मोठे आव्हान होते. या खर्चाचा तपशीलवार अभ्यास केल्यास, संविधान सभेचे कामकाज, प्रवास खर्च, छपाई खर्च आणि तज्ञांचे शुल्क यांसारख्या विविध बाबींवर झालेला खर्च दिसून येतो. या खर्चाचे विश्लेषण केल्यास, तत्कालीन आर्थिक धोरणे आणि प्राथमिकतांवर प्रकाश पडतो. तसेच, या खर्चाने सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनात सुधारणा करणे आवश्यक आहे, हे अधोरेखित केले. राजकीय दृष्ट्या, हा खर्च तत्कालीन राजकीय शक्तींचे आणि त्यांच्या महत्त्वाकांक्षांचे प्रदर्शन ठरला. संविधान निर्मितीसारख्या महत्त्वाच्या प्रक्रियेसाठी एवढी मोठी रक्कम खर्च करणे, नवीन राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी राजकीय नेतृत्व किती गंभीर होते, हे दर्शवते. संविधान सभेतील विविध राजकीय गटांमधील सत्तासंघर्षाचे विश्लेषण केल्यास, खर्चाच्या निर्णयांवर राजकीय प्रभाव दिसून येतो. या खर्चाने जनतेमध्ये राजकीय जागरूकता वाढवली आणि लोकसहभागाला प्रोत्साहन दिले. तसेच, याने राजकीय स्थैर्य आणि राष्ट्रीय एकतेवरही प्रभाव टाकला. सामाजिक दृष्ट्या, संविधान निर्मिती आणि त्यासाठी झालेला खर्च, सामाजिक बदलांचे उत्प्रेरक ठरला. या

खर्चातून, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक न्यायासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी गुंतवणूक करण्यात आली. संविधानाने सामाजिक समता आणि न्यायाच्या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे समाजात सकारात्मक बदल झाले. परंतु, काही प्रमाणात, या खर्चाने सामाजिक असंतोषही वाढवला, कारण सामान्य जनतेला वाटले की एवढा खर्च अनावश्यक आहे. सामाजिक असंतोषाची नेमकी कारणे आणि त्याचा सामाजिक बदलांवर झालेला परिणाम, अधिक संशोधनाचा विषय आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या, संविधान निर्मितीसाठी झालेला खर्च, दूरदृष्टीचे प्रतीक आहे. या खर्चातून, भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक मजबूत आणि न्याय्य राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. या खर्चाने राष्ट्रीय ओळख आणि एकता वाढवण्यात मदत केली. संविधानाच्या निर्मितीमध्ये, देशाच्या दीर्घकालीन विकासाचा विचार केला गेला. इतर देशांच्या संविधान निर्मितीच्या खर्चाशी तुलना केल्यास, भारतीय संविधानाच्या खर्चाचे महत्त्व आणि वैशिष्ट्ये अधिक स्पष्ट होतात.

या संशोधनातून, 64 लाख रुपयांच्या खर्चाचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिणाम स्पष्टपणे मांडले जातात. भारतीय संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेतील खर्चाचे महत्त्व आणि त्याचे दूरगामी परिणाम समजून घेणे, आजच्या पिढीसाठी महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

64 लाख रुपयांचा खर्च हा भारतीय संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक होता. या खर्चाचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिणाम दूरगामी ठरले. या संशोधनातून, भारतीय संविधान निर्मितीच्या प्रक्रियेतील खर्चाचे महत्त्व आणि त्याचे दूरगामी परिणाम समजून घेणे शक्य होते. संविधान निर्मितीसाठी झालेला खर्च, दूरदृष्टीचे प्रतीक आहे. या खर्चातून, भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक मजबूत आणि न्याय्य राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. या खर्चाने राष्ट्रीय ओळख आणि एकता वाढवण्यात मदत केली. संविधानाच्या निर्मितीमध्ये, देशाच्या दीर्घकालीन विकासाचा विचार केला गेला.

संदर्भ सूची:

1. अम्बेडकर, डॉ. भीमराव. "The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution". मुंबई: फेडरेशन ऑफ इंडियन चॅम्बर्स ऑफ कॉमर्स एंड इंडस्ट्री, 1947. पृ. 101-115.
2. कुमार, विजय. "भारताचा संविधान निर्माण: राजकीय आणि सामाजिक दृष्टिकोन". दिल्ली: भारतीय सांस्कृतिक संस्था, 2012. पृ. 56-78.
3. गांधी, महात्मा. "My Experiments with Truth". नवी दिल्ली: नवजीवन प्रकाशन, 1951. पृ. 89-102.
4. चौधरी, रामनिवास. "Indian Constitution: Political and Social Impact". नवी दिल्ली: सरकारी प्रकाशन, 2005. पृ. 122-135.
5. नरेश, सिंग. "Economic Impact of the Indian Constitution". पुणे: मुंबई विद्यापीठ, 2010. पृ. 45-60.
6. व्यास, शंकर. "भारतीय समाज व संविधान". लखनौ: हिंदी अकादमी, 2008. पृ. 99-112.
7. शास्त्री, गोवर्धन. "64 लाख रुपये: भारतीय संविधान व आर्थिक विकास". दिल्ली: वाणी प्रकाशन, 2013. पृ. 20-45.
8. उदित, प्रियंका. "Constitutional Debates and Their Relevance Today". नवी दिल्ली: सेंट्रल बुक हाऊस, 2017. पृ. 212-230.

समानतेसाठी मूलभूत हक्क

प्रा. श्रीमती जयश्री पुरुषोत्तम बोरसे

एम.ए., एम. एड., सेट,

अभय शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

भारतीय संविधानामध्ये प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत हक्क बहाल करण्यात आले आहेत, जे त्यांच्या स्वातंत्र्याचे आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करतात. या हक्कांमध्ये समानतेचा हक्क अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या हक्कामुळे प्रत्येक व्यक्तीस कायद्याच्या दृष्टीने समान वागणूक मिळते. जात, धर्म, लिंग, जन्मस्थान किंवा वर्ग या आधारे भेदभाव न करण्याची हमी संविधान देते. ही समानता, सामाजिक समरसतेसाठी आणि एकसंघ राष्ट्रनिर्मितीसाठी अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे भारतात प्रत्येक व्यक्तीस समान संधी आणि अधिकार मिळावेत हीच या हक्कामागची प्रमुख भावना आहे.

भारतीय लोकशाहीची खरी ताकद तिच्या संविधानात दडलेली आहे. ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत हक्क दिले गेले आहेत. या हक्कांमुळे व्यक्तीचे जीवन सन्मानाने आणि स्वतंत्रपणे जगता येते. या मूलभूत हक्कांपैकी समानतेचा हक्क अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात, समानतेची भावना टिकवणे हे फारच आवश्यक आहे. यामुळे सर्व नागरिकांना कायद्याच्या दृष्टीने समान मानले जाते. कुणीही भेदभावाचा बळी ठरू नये, यासाठी संविधानात विशेष तरतुदी केल्या आहेत. या हक्कामुळे शिक्षण, नोकरी, आणि सर्वांना समान संधी उपलब्ध होते. हे हक्क केवळ कागदावरच नसून, देशातील सर्व नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांच्या आधारावर उभे करण्याचा प्रयत्न आहे.

समानतेसाठी मूलभूत हक्क हे केवळ कायद्याचे तत्त्व नाही. ते एका उदात्त सामाजिक मूल्याचे प्रतिबिंब आहे. या हक्कांमुळेच आपण एक समान, समतेची आणि समृद्ध राष्ट्रनिर्मिती करू शकतो. संविधानात प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत हक्क बहाल केले गेले आहेत, जे नागरिकांच्या सन्मानित आणि सुरक्षित जीवनासाठी आवश्यक आहेत. यामधील समानतेचा हक्क अत्यंत मूलभूत आणि गरजेचा आहे.

समानतेचा हक्क - कायद्याच्या दृष्टीने सर्व नागरिक समान आहेत आणि कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १४ ते १८ या कलमांमध्ये समानतेच्या हक्काचा समावेश आहे. यामध्ये पुढील अधिकार दिले गेले आहेत:

कायद्यासमोर समानता (अनुच्छेद १४): - सर्व नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत.

भेदभाव विरुद्ध हक्क (अनुच्छेद १५): - धर्म, जात, लिंग, वंश, जन्मस्थान यावर आधारित भेदभाव निषिद्ध आहे.

सार्वजनिक सुविधांमध्ये समान प्रवेश (अनुच्छेद १५(२)): - जलस्रोत, दुकाने, उपहारगृहे, हॉटेल्स, सार्वजनिक वाहतूक यांचा उपयोग सर्वांसाठी खुला आहे.

सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये समान संधी (अनुच्छेद १६): - नोकऱ्यांमध्ये भेदभाव न करता संधी दिली जावी.

अस्पृश्यता निवारण (अनुच्छेद १७): - अस्पृश्यता संपविण्याचा आणि त्यास गुन्हा घोषित करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

किताबे आणि पदव्या रद्द करणे (अनुच्छेद १८) (Abolition of Titles) - भारतीय संविधानातील कलम १८ हे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वाशी संबंधित आहे - म्हणजे सर्व नागरिक समान असावेत, कोणालाही "विशेष"

मानून त्याला कृत्रिम दर्जा देऊ नये.

या हक्कांमुळे प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आपली ओळख, आत्मसन्मान आणि न्याय मिळवण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. समाजात एकात्मता, समता आणि बंधुता वाढीस लागते. आजही काही ठिकाणी जातीपातीचे विष, स्त्री-पुरुष भेदभाव, आणि इतर सामाजिक अन्याय दिसून येतात. अशावेळी या मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी अधिक कडकपणे होणे आवश्यक आहे.

समानतेसाठी मुलभूत हक्क आणि नागरिकांची जबाबदारी - समानतेसाठी मूलभूत हक्क हा भारतीय संविधानाचा आत्मा आहे. यामुळे प्रत्येक नागरिकाला न्याय, समान संधी आणि प्रतिष्ठा मिळवण्याची हमी मिळते. आपण सर्वांनी या हक्कांचा आदर करत, इतरांनाही समानतेची वागणूक दिली पाहिजे. हाच आपल्या लोकशाहीचा खरा विजय आहे. समतेवर आधारित समाज हेच सशक्त आणि विकसित राष्ट्राचे लक्षण आहे. भारताच्या संविधानानुसार, समानतेसाठी मुलभूत हक्क आणि नागरिकांची जबाबदारी महत्त्वपूर्ण आहेत. संविधानात दिलेले मुलभूत हक्क (आर्टिकल 14 ते 18) प्रत्येक नागरिकाला समान संधी देण्याचा प्रयत्न करतात. यामध्ये मुख्यतः समानतेचे अधिकार, धर्म, जात, लिंग, भाषेच्या आधारे भेदभाव करण्यावर बंदी आहे.

समानतेसाठी नागरिकांची काही जबाबदाऱ्या आहेत:-

1. **समानतेचा आदर करणे:-** प्रत्येक नागरिकाला समान हक्कांचा आदर आणि त्यांच्या अधिकारांचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. न्यायालयीन आणि प्रशासकीय प्रणालीमध्ये समानतेची सुरक्षितता:- संविधानातील आर्टिकल 14 प्रत्येक व्यक्तीसाठी समानता सुनिश्चित करतो. याचा अर्थ कोणत्याही व्यक्तीला कायद्याच्या समोर समान संधी मिळावी लागते. यासाठी नागरिकांनी न्यायालयीन आणि प्रशासकीय व्यवस्थेतील भेदभाव रोखण्यासाठी काम केले पाहिजे. आर्टिकल 15 आणि आर्टिकल 16 मध्ये जात, धर्म, लिंग किंवा इतर कोणत्याही आधारावर भेदभाव टाळण्यासाठी निश्चित केले गेले आहे.
2. **भेदभाव न करणे:-** जात, धर्म, लिंग, भाषा किंवा इतर कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावामुळे इतरांवर अन्याय करणे टाळावे. नागरिकांच्या भेदभावाच्या विरोधी भूमिका:- नागरिकांनी भेदभावाची पद्धती, कोणत्याही समुदायावर होणारे अन्याय आणि हिंसा याविरुद्ध आवाज उठवावा. "समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देण्याचे" हे दृष्टिकोन महत्त्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, आरक्षित जागा, शिक्षणाचा अधिकार, आणि नोकरीतील समान संधी या गोष्टींमुळे समाजातील गटांना सशक्त बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो.
3. **कायद्याचे पालन करणे:-** संविधान आणि देशाच्या कायद्यांचे पालन करणे आणि त्या कायद्यांना संरक्षण देणे. समाजातील विविधतेचा आदर:- विविधतेमध्ये एकता राखण्याचे महत्त्व नागरिकांना समजून घेतले पाहिजे. भारत एक विविधतेने भरलेला देश आहे आणि प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे की तो विविधता आणि बहुसंस्कृतीचा आदर करावा. उदाहरणार्थ, भारतात बहुसंख्य धर्म, जात, भाषा आणि संस्कृती आहेत, ज्यांचे एकमेकांशी संघर्ष न करता समन्वय साधणे आवश्यक आहे.
4. **समाजातील ऐक्य आणि समता टिकवून ठेवणे:-** नागरिकांनी सामाजिक ऐक्य आणि समता कायम राखण्यासाठी योगदान द्यावे. आर्थिक समानता आणि सामाजिक न्याय:- समानतेसाठी नागरिकांनी सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून काम करणे आवश्यक आहे. आर्टिकल 38 आणि आर्टिकल 39 लोकांच्या कल्याणासाठी कायदेशीर संरक्षकांचा आधार देतात. इतरांना योग्य जीवनशैली मिळवून देण्यासाठी

नागरिकांनी योगदान द्यायला हवे.

5. मुलभूत हक्कांची सुरक्षा:- नागरिकांनी आपल्या आणि इतरांच्या मुलभूत हक्कांची सुरक्षा करण्यास सक्रियपणे मदत केली पाहिजे.

सामाजिक जागरूकता आणि शिक्षण: - समानतेसाठी नागरिकांनी शिक्षण आणि सामाजिक जागरूकतेमध्ये सक्रिय सहभाग घ्यावा. "समानतेच्या हक्कांबद्दलचे शिक्षण" सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे आवश्यक आहे. समाजात समता आणि समान हक्कांबद्दल लोकांना जागरूक करण्यासाठी नागरिकांनी विविध उपक्रम, सेमिनार्स आणि कार्यशाळांमध्ये भाग घ्यावा.

6. राजकिय आणि सामाजिक सहभाग: एक लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांचे मताधिकार वापरणे आवश्यक आहे. नागरिकांनी मतदान करून, योग्य उमेदवारांचा समर्थन करून, समाजातील विविधतेचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

राज्य व केंद्र सरकारच्या धोरणांतर्गत समतेच्या बळकटीसाठी लोकांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरतो.

7. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समानतेचा पुरस्कार: - भारताने आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्यांना आणि समानतेच्या संकल्पनांना मान्यता दिली आहे. नागरिकांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समानतेसाठी भारताच्या ध्येयांचा पाठिंबा दिला पाहिजे. यासाठी, संयुक्त राष्ट्र संघ आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये समानतेची महत्त्वाची भूमिका असल्याचे ठरवले आहे.

समानतेसाठी मुलभूत हक्क ही जबाबदारी केवळ कायद्यानुसार नाही, तर सामाजिक आणि नैतिक दृष्टीने देखील महत्त्वाची आहे. समाजाच्या विविध पैलूंमध्ये अवलंबली पाहिजे. नागरिकांनी एक आदर्श नागरिक म्हणून समतेसाठी आपले कर्तव्य पार पाडायला हवे. केवळ न्यायालय, सरकार किंवा कायदे हेच नाही तर एक एक नागरिक ही समाजातील समानतेच्या महत्त्वपूर्ण कार्यात सहभागी असावा लागतो.

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद १४ ते १८ या कलमांमध्ये समानतेच्या हक्काचा समावेश आहे

1. कलम 14 - कायद्याच्या समोर सर्वांची समानता (Equality before Law) - प्रत्येक व्यक्ती कायद्याच्या समोर समान आहे. कोणत्याही व्यक्तीला कायद्याच्या आधारे भेदभाव करता येणार नाही.

भारतीय संविधानातील कलम 14 हे प्रत्येक नागरिकाला कायद्याच्या दृष्टीने समान वागणूक मिळावी याची हमी देतं. हे कलम दोन महत्त्वाच्या भागांमध्ये विभागलेलं आहे:

- A. Equality before Law (कायद्याच्या समोर समानता): सर्व व्यक्ती कायद्याच्या समोर समान आहेत. कोणालाही विशेष वागणूक नाही. राजा, मंत्री, सामान्य नागरिक - सर्वांसाठी कायदा सारखाच आहे.
- B. Equal Protection of Laws (कायद्याचे समान संरक्षण): समान परिस्थितीत असलेल्या सर्व लोकांना कायद्याचे समान संरक्षण मिळेल. याचा अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय किंवा भेदभाव होऊ शकत नाही, आणि त्याच्या अधिकारांचे रक्षण केलं जाईल.

कलम 14 हे भारतीय नागरिकांप्रमाणेच परकीय व्यक्तींनाही लागू होतं. भेदभाव टाळणे हा या कलमाचा मुख्य उद्देश आहे. काही वेळा वाजवी वर्गीकरण (reasonable classification) केलं जाऊ शकतं - म्हणजे सरकार काही विशेष गटांसाठी योजना करू शकतं, जर ते वर्गीकरण तर्कसंगत असेल. जर सरकार गरिबांसाठी आरक्षणाची योजना तयार करत असेल, तर ते कलम 14 चं उल्लंघन नाही, कारण तो एक वाजवी वर्गीकरण आहे गरिबांना मदत करण्यासाठी. कलम 14 हे सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीचा पाया आहे.

2. कलम 15 - धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानावरून भेदभावास मनाई, कोणत्याही

व्यक्तीविरुद्ध वरील आधारावर भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. विशेषतः सार्वजनिक स्थळी प्रवेश, शाळा, दुकाने, हॉटेल्स इ.

कलम 15 - भेदभावास मनाई (Prohibition of Discrimination) - भारतीय संविधानातील कलम 15 हे नागरिकांना धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यांच्या आधारावर भेदभावापासून संरक्षण देतं.

कलम 15(1): - राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध फक्त धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करू शकत नाही.

कलम 15(2): - कोणालाही हॉटेल, सार्वजनिक रस्ते, दुकाने, विहिरी, टँक, सार्वजनिक विश्रामगृहे, शाळा इ. सारख्या सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेशास नकार देता येणार नाही.

कलम 15(3): - महिलांसाठी आणि मुलांसाठी विशेष तरतुदी करता येतील. याचा अर्थ असा की, महिला आणि मुलांना विशेष सवलती किंवा संरक्षण देणे हे कलम 15 चं उल्लंघन नाही.

कलम 15(4): - शैक्षणिक आणि सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गासाठी विशेष योजना करता येतील - उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी आरक्षण.

कलम 15(5): - खाजगी शिक्षण संस्थांमध्येही (म्हणजे सरकारी अनुदान न घेणाऱ्या) मागासवर्गीयांसाठी प्रवेशाचे आरक्षण देता येईल.

3. कलम 16 - सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये समान संधी - सर्व नागरिकांना सरकारी नोकऱ्यांमध्ये समान संधी मिळावी यासाठी हे कलम आहे.

कलम 16 - सार्वजनिक नोकऱ्यांमध्ये संधीची समानता (Equality of Opportunity in Public Employment) भारतीय संविधानातील कलम 16 हे नागरिकांना सरकारी नोकऱ्यांमध्ये समान संधी मिळण्याची हमी देतं. हे कलम म्हणजे रोजगारामध्ये भेदभाव न करण्याचा नियम, आणि गरजूंना सवलती देण्याची मुभा - दोन्ही संतुलित करणारं कलम आहे.

कलम 16 चे मुख्य भाग:

कलम 16(1): - सर्व नागरिकांना सरकारी नोकरीमध्ये समान संधी मिळेल.

कलम 16(2): - कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान किंवा निवासस्थानाच्या आधारावर नोकरीत भेदभाव करता येणार नाही.

कलम 16(3): - राज्य सरकारांना काही विशिष्ट पदांसाठी स्थानिक रहिवासी असण्याची अट घालण्याची मुभा आहे.

कलम 16(4): - राज्य सरकार मागासवर्गीय (उदा. SC/ST/OBC) नागरिकांसाठी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण ठेवू शकतं.

कलम 16(4A): - SC/ST लोकांना प्रमोशनमध्येही आरक्षण देता येईल.

कलम 16(4B): - जर आरक्षणामुळे काही पदं रिकामी राहिली, तर त्या पुढील वर्षी भरता येऊ शकतात (आरक्षित कोट्यांतर्गत).

4. कलम 17 - अस्पृश्यता नष्ट करणे - अस्पृश्यता ही एक गुन्हा आहे आणि ती पूर्णपणे नष्ट केली जाते. याच्या उल्लंघनास शिक्षा आहे.

कलम 17 - अस्पृश्यतेची समाप्ती (Abolition of Untouchability) - भारतीय संविधानातील कलम 17 हे अस्पृश्यतेस पूर्णपणे बेकायदेशीर ठरवतं आणि त्यावर कठोर बंदी घालतो. हे कलम सामाजिक समतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचं आहे.

कलम 17 ची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

1. अस्पृश्यता रद्द केली जाते: - कोणत्याही स्वरूपातील अस्पृश्यता कायद्याने बेकायदेशीर ठरवली आहे.
2. कोणत्याही स्वरूपातील अंमलबजावणीस बंदी: - कोणत्याही प्रकारची अस्पृश्यतेची अंमलबजावणी किंवा परंपरा पाळणं हे गुन्हा समजलं जातं.
3. गुन्हा आणि शिक्षा: - अस्पृश्यतेचा व्यवहार केल्यास कठोर शिक्षा होऊ शकते. यासाठी केंद्र सरकारने "सिव्हिल राइट्स प्रोटेक्शन ॲक्ट, १९५५" (Civil Rights Protection Act, 1955) लागू केला. कलम १७ हे भारतीय समाजातील शतकानुशतके चालत आलेल्या जातीभेदाला तडा देणारं क्रांतिकारी कलम आहे. यामुळे समाजातील सर्व घटकांना समान मानवी प्रतिष्ठा मिळण्याचा मार्ग खुला झाला.
5. कलम १८ - किताबे (सन्माननीय पदव्या) रद्द करणे - सरकारने दिलेल्या सरकारी सन्मान वगळता इतर कोणत्याही किताबाला मान्यता नाही.
कलम १८ - किताबे आणि पदव्या रद्द करणे (Abolition of Titles) - भारतीय संविधानातील कलम १८ हे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वाशी संबंधित आहे - म्हणजे सर्व नागरिक समान असावेत, कोणालाही "विशेष" मानून त्याला कृत्रिम दर्जा देऊ नये.
कलम १८ चे मुख्य मुद्दे:
1. कलम १८(१): - राज्य कोणत्याही नागरिकाला कोणतीही किताब (title) देऊ शकत नाही, "डॉ." किंवा "पंडित" वगळता, जो शैक्षणिक किंवा धार्मिक मान असेल. उदा. "सर", "रायबहादूर", "नवाब", "राजा" यासारख्या ब्रिटिश काळातील किताबांना बंदी आहे.
2. कलम १८(२): - भारतीय नागरिकांना परदेशातून मिळालेल्या किताबाचा स्वीकार करण्यास मनाई आहे, राज्याच्या परवानगीशिवाय.
3. कलम १८(३): - कोणतीही व्यक्ती, जी सरकारी पदावर आहे, तिला परदेशी किताब घेण्यास मनाई आहे.
4. कलम १८(४): - परदेशी नागरिकांना भारतीय सरकारकडून किताब देण्यास बंदी नाही, पण भारतीय नागरिकांना मात्र मनाई आहे.
सन्मान आणि किताब यामधील फरक: - भारत रत्न, पद्मश्री, पद्मभूषण हे सन्मानचिन्ह (Awards) आहेत, किताब नाहीत. १९९६ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केलं की, हे पुरस्कार कायद्याच्या विरुद्ध नाहीत, कारण ते "सन्मान" आहेत, कृत्रिम सामाजिक दर्जा नाहीत.
कलम १८ चा उद्देश: - समाजात कृत्रिम श्रेष्ठता निर्माण होऊ नये म्हणून. सर्व नागरिकांनी समानतेच्या तत्त्वावर आधारित लोकशाहीत सहभागी व्हावं म्हणून.

संदर्भ ग्रंथ सूची : -

1. डॉ. म.बा. कुंडले; शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि शैक्षणिक समाजशास्त्र, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, १९७५
2. अरुण सांगोलकर, नवीन जागतिक समाजातील शिक्षणाचे विचारप्रवाह, इनसाईट पब्लिकेशन्स, नाशिक, २०११
3. भारतीय संविधान भारत सरकार प्रकाशन
4. संविधान जागर अभियान वेबसाईट <https://samvidhanjagar.org>

शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुता या मुलभूत मूल्यांची
रूजवणूक

रूपाली महेश सादरे
संशोधक

डॉ. प्रा. सुनिता मगरे
मार्गदर्शक प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ

सारांश

‘शांतता शिक्षण’ हे समाजातील न्याय, समानता आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांची रूजवणूक करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये या मूल्यांची जाणीव निर्माण करून त्यांच्या सामाजिक व मानसिक संवेदनशीलतेचा विकास करणे हा आहे. यासाठी विविध उपक्रम आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणपद्धतींचा उपयोग करण्यात आला.

उपक्रमांमध्ये प्रशिक्षणार्थ्यांना क्षमा, सहिष्णुता, तडजोडीची भावना, मानवी हक्कांची जाणीव आणि व्यापारी मूल्यांचे आदान-प्रदान यासारख्या संकल्पनांवर आधारित मार्गदर्शन देण्यात आले. गट चर्चा, भूमिका अभिनय, केस स्टडी आणि मूल्यांची देवाण-घेवाण अशा उपयोजित पद्धतींचा वापर करून प्रशिक्षणार्थ्यांना न्याय, समानता आणि बंधुतेच्या संकल्पनांशी जोडले गेले.

या उपक्रमांच्या परिणामस्वरूप प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये वैचारिक स्पष्टता, भावनिक समजूत आणि सामाजिक सहभागाची भावना विकसित झाली. शांतता शिक्षणाच्या या प्रक्रियेमुळे प्रशिक्षणार्थ्यांनी विविध सामाजिक घटकांशी न्यायपूर्वक व सहकार्याने वागण्याचे महत्व आत्मसात केले.

Keywords: शांतता शिक्षण, मूल्ये

प्रास्ताविक

“न्याय हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांचेच दुसरे नाव आहे”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

“प्रत्येक घरात, प्रत्येक रस्त्यावर, प्रत्येक गावात, प्रत्येक देशात शांतता – हे माझे स्वप्न आहे. जगातील प्रत्येक मुलासाठी आणि मुलीसाठी शिक्षण. माझ्या सर्व शाळेतील मित्रांसोबत खुर्चीवर बसून माझी पुस्तके वाचणे हा माझा अधिकार आहे. मला प्रत्येक पुरुषाला आनंदाने हसताना पहायचे आहे”

मलाला युसुफझाई

“शांतीबद्दल बोलणे पुरेसे नाही. त्यावर विश्वास ठेवला पाहिजे आणि त्यावर विश्वास ठेवणे पुरेसे नाही त्यावर काम केले पाहिजे”

एलेनोर, रूझवेल्ट

अभ्यासाची आवश्यकता व शास्त्रीय कारणमीमांसा

शांतता शिक्षण हे आधुनिक शिक्षणपद्धतीतील एक महत्वपूर्ण अंग बनले आहे. आजच्या यांत्रिक आणि स्पर्धात्मक युगात विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, सहिष्णुता, समतेचा आदर आणि विवेकी निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे अत्यंत गरजेचे आहे. शाळा आणि शिक्षक प्रशिक्षण संस्था या मूल्यांचे

बिंबन करण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम ठरू शकतात.

शांतता शिक्षणात न्याय, समानता आणि बंधुता ही तत्वे केवळ सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठीच नव्हे, तर व्यक्तीच्या भावनिक समतोलसाठीही आवश्यक आहेत. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये ही मूल्ये विकसित करणे, त्यांना भावनिकदृष्ट्या समजूतदार आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार बनवते. मात्र, अभ्यासातून असे लक्षात येते की शिक्षक प्रशिक्षणात अजूनही शांतता शिक्षणाच्या सखोल अंगांना पुरेसे महत्व दिले जात नाही. त्यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता मूल्यांची समज आणि आचरण यामध्ये अपेक्षित परिणाम दिसून येत नाहीत.

या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत अभ्यासात विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील मूल्यांची जाणीव व समज वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासाची आवश्यकता पुढील कारणांसाठी आहे.

1. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्यांची वाढ करणे – जेणेकरून ते भविष्यात विद्यार्थ्यांना योग्य दिशेने मार्गदर्शन करू शकतील.
2. शांतता शिक्षणाच्या तत्वांची परिणामकाकरता मोजणे, व त्याचे प्रभावी उपक्रमांद्वारे प्रशिक्षणात एकत्रीकरण करणे.
3. भावनिक बुद्धीमत्ता व सामाजिक जबाबदारी वाढवणे, जे शिक्षणप्रक्रियेस सुसंस्कृत बनवते.
4. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील शिक्षण धोरणांशी सुसंगती साधणे, जसे की NEP 2020 मध्ये नमूद केलेली मूल्यनिष्ठ आणि समावेशक शिक्षणदृष्टी.

सदर संशोधनात बी.एड प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षण विषयक मूल्यांची रुजवणूक करण्याकरिता विविध उपक्रम तयार करून त्यांच्यात मूल्यांची जोपासना करण्यावर संशोधक भर देणार आहे. युद्धदामुळे जगातील कोणतेही प्रश्न सुटत नाहीत तर उलट मनुष्य जीवन केवळ दुष्कर होते, असे नाही तर नष्ट होऊ शकते. यासंबंधी जागृती केली पाहिजे. आपण ज्या पृथ्वीवर राहतो त्या पृथ्वीवर इतरही प्राणी राहतात. त्यामुळे त्यांचे संवर्धन करण्याविषयीची जाणीव निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. पृथ्वीवरील विविध वनस्पती प्राणीजीवन यांचे संतुलित राखण्याची जाणीवही त्यांच्यामध्ये निर्माण करणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये आपल्या संविधानातील मूल्यांविषयी आदर निर्माण करणे ही एक महत्वाची बाब आहे. देशातील व विदेशातील विविध संस्कृतीची ओळख बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांना करून दिली पाहिजे तसेच प्रत्येक व्यक्तीशी न्याय भावनेने वागणे कसे आवश्यक आहे हे या बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांना लक्षात आणून दिले गेले पाहिजे. शिक्षक मुलांच्या आणि किशोरवयीन मुलांच्या हृदयात शांततेची कल्पना निर्माण करू शकतात. शांतता शिक्षणातील मूल्य विषयक उपक्रम बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांना उपयुक्त ठरतील व ते पुढील पिढीला चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास आणि त्या समस्यांचे निराकरण करण्यास बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांना प्रवृत्त करतील.

संबंधित पूर्व संशोधन आढावा. साहित्याचे समीक्षात्मक मूल्यमापन.

EZeoba, Kate Oge (2012) नायजेरियातील सामाजिक शास्त्र अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षण समाविष्ट करण्याची गरज अधोरेखित केली. टी चाचणीद्वारे सांस्कृतिक समानता, लोकशाही, मूल्य पद्धती यांचा अभ्यास केला. सहशालेय उपक्रम व अनुदेशनात्मक कार्यतीनी उपयुक्त ठरल्या. पिंटो

(2019) कर्नाटकातील नववीच्या विद्यार्थ्यांत शांतता मूल्य व कौशल्याचे सर्वेक्षण केले. एनसीईआरटी पाठ्यपुस्तकांचे विश्लेषण करून शिक्षण सामग्रीची उपयुक्तता तपासली. सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करून माहिती संकलन केले गेले. पांडे पौर्णिमा (2020) गांधीवादी विचारांवर आधारित शांतता शिक्षण मॉडेल विकसित केले. ध्यान, योग, कथा व गटचर्चा प्रभावी ठरले. वृत्ती व नैतिक मूल्यांच्या वाढीवर लक्ष केंद्रित केले गेले. अमृता चांदगावकर यांनी एकलगत प्रायोगिक अभिकल्प वापरून विद्यार्थ्यांमध्ये शांतता मूल्यांची वाढ तपासली. पूर्व उत्तर चाचणीद्वारे उपक्रमांचा परिणाम अभ्यासला. मुलींच्या तुलनेत मुलांमध्ये कमी वाढ दिसून आली Borkar, U (2009) PET पद्धतीने आठवीच्या विद्यार्थ्यांवर शांतता शिक्षणाचा प्रयोग केला. कथांच्या माध्यमातून मानवी मूल्य शिकवले गेले. टी चाचणीद्वारे प्रभावीपणा सिध्द झाला. Muhamman Seenkumba (2010) उत्तर युगांडामधील शाळामध्ये शांतता शिक्षणाची गरज अधोरेखित केली. 135 शिक्षक व विद्यार्थ्यांवर सर्वेक्षण पद्धतीने माहिती घेतली. शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची आवश्यकता नमूद केली. Heinitz, Blyth F. Stomfe, Aline-M (1999) शांतता शिक्षण व संघर्ष विमोचन लहान वयातच शिकवावे असे सुचवले, नाटक, भाषिक खेळ व शिक्षक प्रशिक्षण महत्वाचे मानले. अमेरिकेतील प्रयोगांवर आधारित विश्लेषण Dey, Sweta (2021) गांधींच्या विचारांवर आधारित शांतता शिक्षणातील घटकांचा अभ्यास, भौतिक, सामाजिक व कलात्मक संबंध हे शिक्षणात अंतर्भूत असावेत. गुणात्मक व परिणामवाचक पद्धतीने संशोधन केले. Oueijan, Harvey N. (2018) शांतता शिक्षण शाळामध्ये असूनही उच्च शिक्षणात कमकुवत आहे. विद्यार्थ्यांनी लवकर शांतता मूल्य शिकल्यास सकारात्मक बदल संभवतो. सर्व अभ्यासक्रमात शांतता शिक्षण समावेशाचे समर्थन केले. Mishra et al (2020) मिझोराममधील शाळामध्ये शांतता शिक्षण पाठ्यक्रमात अंतर्भूत आहे. शिक्षकांनी वर्तनातून मार्गदर्शक तत्व पाळावे असे सूचित केले. अभ्यासक्रम, सह अभ्यासक्रम क्रियाकलाप उपयोगी ठरले. Madhurima Mukherjee (2021) NEP- 2020 अंतर्गत समावेश, समानता व मूल्य शिक्षणावर भर दिला. भारतीय परंपरा व आधुनिक गरजांचा सुंदर समन्वय साधला. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय व संस्कृतीचा समावेश केला. Indrani Ganguly (2018) शांतता शिक्षण म्हणजे केवळ संकल्पना नव्हे. तर जीवनशैली आहे. भाषा व वर्तन यांचा शिक्षणात सकारात्मक संबंध दाखवला. शिक्षकांनी वर्गात शांततेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करावे. Rajasjree Kapure (2016) नाशिकच्या आनंद निकेतन शाळेतील विद्यार्थ्यांचा इंग्रजी शिक्षणावर फोकस केला. हवामान व प्रशिक्षणाचा सकारात्मक परिणाम दिसून आला. शिकण्याच्या सर्जनशील व क्रियाशील पद्धतीचा उपयोग केला. Lokanath Mishra (2021) मिझोराममधील 200 विद्यार्थ्यांवर शांतता शिक्षणाचा परिणाम अभ्यासला. मिश्र पद्धतीने माहिती संकलन व विश्लेषण केले. शांतता शिक्षण अभ्यासक्रमात व अतिरिक्त उपक्रमांमध्ये अंतर्भूत केला. Ketki G. Satpute (2015) शांतता संस्कृतीसाठी, नाविन्यपूर्ण पद्धती वापरून प्रायोगिक अभ्यास केला. फिल्म, कला, मेडिटेशन यांचा प्रभावी वापर प्रायोगिक व नियंत्रण गटात लक्षणीय फरक दिसून आला.

संशोधकाच्या असे निदर्शनास आले की, या संशोधनात प्रायोगिक, वर्णनात्मक, केस स्टडी, सर्वेक्षण, गुणात्मक व परिमाणात्मक मिश्र पद्धती वापरण्यात आल्या आहेत. प्रश्नावल्या, मुलाखती, फोकस गट, टी चाचणी, पूर्व-उत्तर चाचण्या यांचा वापर बहुसंख्य संशोधनामध्ये झाला आहे. संशोधनामध्ये नमुना मर्यादित आहे. (Kapure Chandgavkar) तर काहींचा विस्तार अधिक व्यापक (Mishra

Ezeoba Seenkumba) आहे. शांतता शिक्षणासाठी ठोस मॉडेलसची रचना केली आहे (**Pandey, Borkar Satpute**) स्थानिक संदर्भ व मुल्यांचा समावेश केला (**Dey, Mukherjee**) विद्यार्थ्यांचे सक्रिय सहभाग व प्रत्यक्ष उपक्रमांवर भर दिला. शिक्षकांच्या भूमिकेचा महत्वाचा विचार मांडला. (**Ganguly, Mishra**) काही अभ्यासांत नियंत्रण गटाचा अभाव (**Pandey Chandgavkar**) दीर्घकालीन परिणामांचे मुल्यांकन कमी आहे. उपक्रमांनंतर मुल्याची वाढ टिकते का, यावर फोकस केला गेला नाही. शहरी व ग्रामीण शाळांमधील फरक सामाजिक घटक यांचा विचार तुलनेने कमी आहे. उच्च शिक्षणातील समावेशावर कमकुवत लक्ष. (**Oueijan**) यांनी यावर विशेष भर दिला आहे) सर्व संशोधनातून हे स्पष्ट होते की, शांतता शिक्षण हे केवळ अध्यापन विषय नसून विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णूता, समंजसपणा, संवाद कौशल्ये, मानवी मूल्ये आणि जागतिक समज या बाबी विकसित करणारा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन आहे. पाठ्यक्रमात त्याचा समावेश सहशालेय उपक्रम, शिक्षक प्रशिक्षण आणि धोरणात्मक पातळीवरील समावेश या सर्वांचा संतुलित उपयोग आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती आणि संशोधन अभिकल्प

सदर संशोधनासाठी संशोधक प्रायोगिक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करणार आहे. प्रायोगिक संशोधन पद्धतीमध्ये येणाऱ्या कार्यात्मक अभिकल्पातील एकलगत अभिकल्पाची संशोधनासाठी निवड करण्यात येणार आहे.

माहिती विश्लेषणाचे तंत्र

संशोधकाने वर्णनात्मक सांख्यिकीय तंत्र जसे की केंद्रीय प्रमाण प्रवृत्तीची परिमाणे म्हणून मध्यमान, मध्यांक, बहुलक आणि विचलनशिलतेची परिमाणे जसे, प्रमाण विचलन, विषमता शिखरदोष आणि आलेखाद्वारे चित्रण तसेच अनुमानात्मक संख्याशास्त्र तंत्रासाठी टी परीक्षिका, पेअर टी परीक्षिका (Paired 't' test) याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन शीर्षक

“शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुता या मुलभूत मुल्यांची रुजवणूक”

संशोधनाची चले –

आश्रयी चल—बी. एड. प्रशिक्षणार्थी

स्वाश्रयी चल— शांतता शिक्षण मूल्यांची रुजवणूक आणि उपक्रम

संशोधनातील कार्यात्मक व्याख्या

1) **शांतता शिक्षण** : शांतता शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण की ज्या शिक्षणातून शांततेचा पुरस्कार केला जाईल व तेथे युद्ध, क्रुता, हिंसा, अशांतता, आक्रमकता यांना कुठे स्थापना नसेल. थोडक्यात शांततापूर्ण संस्कृती निर्मितीसाठी ज्ञान, दृष्टीकोन, कौशल्य व मूल्य इत्यादींचा रुजवणुकीसाठी दिले जाणारे शिक्षण.

2) **बी.एड.प्रशिक्षणार्थी** —शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी

3) **उपक्रम** —सध्याच्या अभ्यासासाठी संशोधक बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता निर्माण करण्यासाठी काही नाविन्यपूर्ण उपक्रम वापरतील ज्या मध्ये पुढील उपक्रम समाविष्ट आहेत.

- 1) न्यायाचा तराजू
- 2) समतेच्या संदर्भात मानवाधिकार घोषणापत्र समजून घेणे
- 3) बंधुतेचे मूल्य

संशोधनाचे ध्येय

शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय,समानता आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांची रुजवणूक साधण्यासाठी उपक्रम विकसित करणे.

संशोधनाची उददिष्टे

- 1) बी. एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षण कार्यक्रमाच्या आधी नंतर न्याय, समानता आणि बंधुता या मुलभुत मूल्यांबाबतच्या जाणीवेतील बदलांचा अभ्यास करणे.
- 2) शांतता शिक्षणातील विविध हस्तक्षेपात्मक उपक्रम (जसे की कथा, गटचर्चा, भूमिकानाट्य, ध्यान) बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांवर कसे परिणाम घडवतात हे तपासणे.
- 3) शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये समावेशक वृत्ती, सहानुभूती आणि परस्परसन्मान यांसारख्या सामाजिक व नैतिक गुणांचा विकास कितपत साधला जातो हे तपासणे.

संशोधनाची परिकल्पना

- 1) बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील न्याय या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.
- 2) बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील समानता या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.
- 3) बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील बंधुता या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.

संशोधनाची व्याप्ती आणि परिमर्यादा

या संशोधनात संशोधक मुंबई शहारातील विविध शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांचा विचार करणार आहे. या महाविद्यालयातील मुले आणि मुली अशा दोन्ही लिंगातील शिक्षकप्रशिक्षणार्थ्यांचा अभ्यास केला जाईल.

तसेच ग्रामीण व शहरी पार्श्वभूमी असलेल्या प्रशिक्षणार्थ्यांचा समावेश केला जाईल. इंग्रजी व मराठी माध्यमातील महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थ्यांचे विचार देखील अभ्यासात घेतले जातील. संशोधक शांतता शिक्षणाशी संबंधित न्याय, समानता आणि बंधुता या मूलभूत मूल्यांवर आधारित उपक्रम विकसित करणार आहे. या उपक्रमाद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये सामाजिक भान, संवेदनशीलता आणि मूल्यांची रुजवणूक करण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

संशोधन अभिकल्प पद्धती

शैक्षणिक संशोधन करण्यासाठी विविध पद्धतींचा अवलंब करण्यात येतो. प्रस्तुत संशोधन विषय हा वर्तमान परिस्थितीशी संबंधित आहे म्हणून संशोधन समस्या निराकरणासाठी प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन नमुना निवड :

प्रस्तुत प्रायोगिक संशोधनात बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमधील शांतता शिक्षण विषयक मूल्यांची रुजवणूक आणि उपक्रमाच्या विकसनाची परिणामकारकता अभ्यासावयाची असल्याने संशोधक असंभाव्यतेवर आधारित सहेतूक व प्रासंगिक न्यादर्श निवड पद्धतीचा वापर करणार आहे. मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांची निवड यादृच्छिक नमुना पद्धत वापरून केली जाईल. बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुता मूल्य रुजविण्यासाठी पुढील कृतीशील उपक्रम राबवले.

शोधिते आणि अर्थनिर्वचन**परिकल्पना 1**

1) बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील न्याय या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.

सारणी 1

	N	Mean	SD	Df	T ratio	P value	Significance at 0.05 level
Pre Test	40	19	1.85	39	51.61	1.62E-37	Significant
Post Test	40	38.1	1.17				

विश्लेषणानुसार, शांतता शिक्षणातील न्याय या मूल्यावर बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये लक्षणीय फरक आहे. पूर्व चाचणीमध्ये सरासरी गुण कमी होते, तर उत्तर चाचणीमध्ये गुणांची मोठी वाढ दिसून आली. जी न्यायाची समज वाढवण्याचे आणि भावनात्मक प्रतिक्रिया नियंत्रित करण्याचे प्रमाण आहे. P मूल्य (1.62E-37) अत्यंत कमी आहे. जे या फरकाचे अत्यंत महत्वपूर्ण असल्याचे दर्शवते, आणि हे 0.05 पातळीच्या महत्वाच्या निकषांपेक्षा खूप कमी आहे.

उपक्रम 2 समतेच्या संदर्भात मानवाधिकार घोषणापत्र समजून घेणे. उपक्रमाच्या उद्देश बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांना मानवाधिकारांच्या अधिकारांचे महत्व समजावून देणे आणि चर्चा प्रोत्साहित करणे होता यामुळे त्यांना शांतता समानता आणि न्यायाचे मूलभूत तत्व समजून घेतले आणि जबाबदार नागरिक म्हणून विकसित होण्यास मदत मिळाली.

उपक्रम 1 न्यायाचा तराजू उपक्रमात बी.एड प्रशिक्षणार्थ्यांना क्षमा आणि राग भावनांचे विश्लेषण करून भावनिक प्रतिक्रिया समजून घेण्यास मदत करण्यात आली. यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांची भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता वाढली आणि सामाजिक व नैतिक निर्णय घेण्यात उपयोग झाला.

परिकल्पना

2) बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील समानता या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.

सारणी 2

	N	Mean	SD	Df	T ratio	P value	Significance at 0.05 level
Pre Test	40	18.725	2.26	39	16.67	2.44-18	Significant
Post Test	40	30.75	1.07				

विश्लेषणानुसार समानता या मूल्यावर बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांच्या गुण्यामध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. पूर्व चाचणीमध्ये सरासरी गुण 18.725 होते, तर उत्तर चाचणीमध्ये गुण वाढून 30.75 झाले. जे त्यांच्या समानतेच्या समजाचा वाढलेला पुरावा दर्शवते. P-मूल्य (1-62-37) अत्यंत कमी आहे. ज्यामुळे हा फरक सांख्यिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण ठरतो याचा अर्थ प्रशिक्षण कार्यक्रमाने प्रशिक्षणार्थ्यांच्या समानतेच्या समजाला मोठे महत्व दिले आहे.

उपक्रम 2 “ समतेच्या संदर्भात मानवाधिकार घोषणापत्र समजून घेणे” उपक्रमाचा उद्देश बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांना मानवाधिकारांच्या अधिकारांचे महत्व समजावून देणे आणि प्रोत्साहित करणे होता. यामुळे त्यांनी शांतता, समानता आणि न्यायाचे मूलभूत तत्व समजून घेतले आणि जबाबदार नागरिक म्हणून विकसित होण्यास मदत मिळाली.

परिकल्पना

3) बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये शांतता शिक्षणातील बंधुता या मूल्याच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील गुणांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक नाही.

सारणी 3

	N	Mean	SD	Df	T ratio	P value	Significance at 0.05 level
Pre Test	40	18.175	2.09	39	24.62	2.24-25	Significant
Post Test	40	28.4	1.37				

विश्लेषणानुसार बंधुता या मूल्यावर बी.एड. प्रशिक्षणार्थ्यांच्या गुणांमध्ये लक्षणीय सुधारणा दिसून आली आहे. पूर्व चाचणीमध्ये सरासरी गुण 18.175 होते. तर उत्तर चाचणीमध्ये ते 28.4 पर्यंत वाढले. P-मूल्य (2-24-25) अत्यंत कमी आहे. ज्यामुळे हा फरक सांख्यिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण ठरतो आणि हे दर्शवते की प्रशिक्षण कार्यक्रमाने प्रशिक्षणार्थ्यांच्या बंधुतेच्या समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ केली आहे.

उपक्रम 3 बंधुतेचे मूल्य उपक्रमाचा उद्देश समाजात मूल्यांची देवाण घेवाण वाढवून शांती आणि समानता साधणे आहे. यामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांना सामाजिक जबाबदारीची जाणीव आणि मूल्याधारित शिक्षणाचे महत्व समजले.

चर्चा

तिन्ही उपक्रमांमध्ये (न्याय, समानता आणि बंधुता) बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांच्या गुणांमध्ये लक्षणीय सुधारण दिसून आली आहे. प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या प्रभावामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांचा न्याय, समानता आणि बंधुता या मूल्यांवरील समज वाढला आहे. प्रत्येक उपक्रमाचे P-मूल्य 0.05 च्या महत्वाच्या पातळीच्या खाली आहे. जे सांख्यिकदृष्ट्या या फरकाचे महत्व पुष्टी करते याचा अर्थ प्रशिक्षण कार्यक्रमाने

प्रशिक्षणार्थ्यांना जबाबदार नागरिक म्हणून घडवण्यासाठी योग्य दिशेने मार्गदर्शन केले आहे.

अंतिम निष्कर्ष

शांतता शिक्षणाच्या माध्यमातून बी.एड.प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुता या मूल्यांची रुजवणूक होणे आवश्यक आहे. हे या संशोधनाच्या निष्कर्षावरून स्पष्ट होते. अभ्यासपूर्व चाचणी आणि अभ्यासानंतरच्या चाचणीमधील गुणांच्या तुलनेत झालेला सकारात्मक वाढ, ही या अभ्यासाच्या यशाची पावती आहे. संशोधनातील सहा मूल्यांवर आधारित एककांकी प्रयोगात्मक धोरणाद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या विचारात व वागणुकीत बदल दिसून आले.

न्याय या मूल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये निर्णयक्षमतेचा विकास झाला. समानता या मूल्यामुळे त्यांनी समाजातील विविधतेकडे समभावाने पाहण्याला सुरुवात केली. तर बंधुता या मूल्यामुळे परस्पर संबंध दृढ झाले आणि एकत्रित काम करण्याची तयारी दिसून आली.

या अभ्यासामध्ये आढळून आले की शांतता शिक्षण हा एक प्रभावी मार्ग आहे जो प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये मूल्याधारित दृष्टिकोन निर्माण करतो. शैक्षणिक संस्थांनी शांतता शिक्षणावर आधारित उपक्रम नियमितपणे राबवले पाहिजेत. अशा उपक्रमांच्या माध्यमातून केवळ अध्यापन नव्हे तर मूल्यशिक्षणाची जाणीव प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये विकसित होते आणि त्यामुळे ते भावी शिक्षक म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक परिवर्तन घडवू शकतात.

या संशोधनातून हेही स्पष्ट झाले की मूल्यांचे अधिष्ठान हे केवळ पुस्तकी न राहता प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकवले गेले पाहिजे. विविध उपक्रम, कृती, चर्चा, विचारमंथन यांच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थ्यांमध्ये मूल्यांचा अंतर्भाव शक्य आहे.

या अनुषंगाने अभ्यासातून पुढे येणारे निष्कर्ष मूल्य शिक्षणाच्या भविष्यातील धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त ठरू शकतात. शांतता शिक्षण हे केवळ एका शैक्षणिक उपक्रम न राहता ते समाजपरिवर्तनाचे साधन ठरू शकते हे या अभ्यासातून अधोरेखित होते.

संदर्भसूची

- 1) अमीन आणि खान (2024) "शांतता शिक्षणाच्या उपक्रमांची प्रभावीता: बी.एड. प्रशिक्षणातील नवीनतम विचार"
- 2) सिंह आणि वर्मा: "शांतता शिक्षणाचा अभ्यास: बी.एड. विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांवरील प्रभाव"
- 3) जोशी आणि बन्सल (2021): "शांतता शिक्षणाच्या उपक्रमाची निर्मिती: बी.एड. प्रशिक्षणाच्या संदर्भात"
- 4) दहात (2021): "Spreading Peace Education through Science and Technology"
- 5) Ketki Satpute (2018): "Use of Innovative Strategies for Developing a Cultural of Peace."
- 6) SAGKAL, A.S. TURNIJKLU, A आणि TOTAN.T.(2016): R "शांतता शिक्षणाचे आक्रमकतेवरील परिणाम एक मिश्रित पद्धतीचा अभ्यास"
- 7) Borkar U (2009): "पी ई टी वापरून शाळेतील शांतता शिक्षणाचा व्यवहार करण्यावर प्रायोगिक अभ्यास"
- 8) वासंती (2014): "शांततेसाठी कौटुंबिक सामंजस्य एक अभ्यास"

- 9) Sawant (2014):“Role of Teachers for Peace Education Developing Inner Peace in the Student Teachers through Relaxation sessions”.
- 10) चौहान (2014):“Approaches of Teaching Peace Education at College and University Level”.
- 11) Joshi (2014) : “Peace Education for Human Rights”
- 12) शिखरे डिसले (2014):“माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांच्या शांततेसाठी शिक्षण विषयक दृष्टीकोन”
- 13) Patil (2014) : “A Study of Attitude of Students Learnig Through Distance Mode Towards Peace Education”.
- 14) Mistri (2014):“Attitude and Awareness of Youth Towards Peace : An Analytical Study”.
- 15) देवरे (2014) : “शांतता शिक्षणाच्या जागरूकतेची आणि शिक्षकांच्या दृष्टिकोनातील संबंधाचा अभ्यास.”
- 16) Dr-Usha Rao (2012): Education for Peace Mumbai Himalaya Publishing House.
- 17) प्रा.दीपक चव्हाण व प्रा.संदीप मुळे (2010) : शैक्षणिक संशोधन आराखडा (प्रथम आवृत्ती) नाशिक इनसाईट पब्लिकेशन
- 18) LOKESH KOUL (1997): METHODOLOGY OF EDUCATIONAL RESEARCH VIKAS PUBLISHING HOUSE PVT LTD.
- 19) डॉ.गीता ग.पाटील (1998): शैक्षणिक संख्याशास्त्र (प्रथम आवृत्ती) नागपूर श्री मंगेश प्रकाशन.
- 20) डॉ.सुचेता कोचरगावकर संशोधन मार्गदर्शक मालिका (2000):Use of Satistical Techniques in Research यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक
- 21) डॉ.ह.ना.जगताप (2022) शैक्षणिक संशोधन (प्रथम आवृत्ती) कोल्हापूर : फडके प्रकाशन

GOEIIRJ

भारताच्या शाश्वत आणि आर्थिक विकासात भारतीय संविधानाची भूमिका

संशोधन मार्गदर्शक

संशोधक विद्यार्थी

प्रा. डॉ. किरण अमृत वारके

श्री. सरदार मधुकर ठाकरे

भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु.ओ. नाहटा महाविद्यालय KBCNMU/11/Ph.D./Eco/719/2023

भुसावळ - ४२५५०१

सारांश -

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाला योग्य दिशा देण्यासाठी विविध देशांचा अभ्यास करून भारतीय संविधानाची निर्मिती करण्यात आली. व २६ नोव्हेंबर १९४९ ला स्वीकार करून २६ जानेवारी १९५० रोजी प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्यात आली. भारतीय संविधानामध्ये भारतीय नागरिकांच्या प्रत्येक प्रश्नाचा विचार केला गेलेला आहे. व भविष्यात येणाऱ्या अडचणींवर देखील संविधानात्मक उपाय सुचवलेले आहेत. नागरिकांचे मुलभूत हक्क आणि कर्तव्यांच्या माध्यमातून समाजातील शांतता आणि सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्याचे महत्वाचे कार्य करण्यात आलेले आहे. येणाऱ्या पिढीसाठी काही महत्वाच्या बाबींचे जतन आणि संवर्धन करावे म्हणून भारतीय संविधानातून मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यात शाश्वत विकास आणि आर्थिक विकासाचा देखील अंतर्भाव झालेला आहे.

मुख्य शब्द - भारतीय संविधान, शाश्वत विकास, आर्थिक विकास ई.

प्रस्तावना -

भारतीय संविधान हे भारताचे सर्वोच्च व पवित्र कायदापत्र आहे. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी हे संविधान स्वीकारण्यात आले. आणि २६ जानेवारी १९५० पासून लागू करण्यात आले. यामुळे भारत एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही व प्रजासत्ताक राष्ट्र बनला आहे. संविधान केवळ कायद्याचे संकलन नसून ते भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचा आत्मा आहे. यामध्ये प्रत्येक नागरिकाच्या हक्कांचे संरक्षण असून, न्याय, स्वतंत्र, समता आणि बंधुता या मुल्यांचा पाया घालण्यात आला आहे. संविधान हे देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाचे दिशादर्शक तत्व आहे. देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी यामध्ये केंद्र व राज्य सरकारांना विविध अधिकार आणि जबाबदाऱ्या दिल्या आहेत. यामुळेच संविधानाला 'राष्ट्रनिर्माणाचे अधिष्ठान' असे देखील म्हणतात.

भारताच्या शाश्वत आणि आर्थिक विकासाचा भारतीय संविधानाशी परस्पर संबंध अतिशय महत्वाचा असा दिसून येतो. भारतीय संविधानात सामाजिक न्याय, समानता, आणि आर्थिक विकासासाठीची दिशा ठरविणारे अनेक कलम आणि धोरणात्मक तत्वे आहेत.

1. भारतीय संविधान आणि शाश्वत विकास -

'एखाद्या देशाने, व्यक्तीने, किंवा एखाद्या समाजाने बदलासाठी किंवा विकासासाठी निवडलेली चौकट म्हणजे शाश्वत विकास होय.' 'सामाजिक व आर्थिक प्रगती म्हणजेच साधारणपणे विकास होय' आणि अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अशी प्रगती अत्यंत महत्वाची असते. २०३० पर्यंत आत्यंतिक दारिद्र्यातील कमी उतपन्न असलेल्या लोकांचे प्रमाण शून्य करणे. व त्याचबरोबर २०३० पर्यंत दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या लोकांचे प्रमाण निम्मे करणे. गरीब लोकांना विविध सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय या सारख्या संकटांना तोड देण्यासाठी सक्षम करणे.

२०३० पर्यंत उपासमार असलेल्या लोकांची संख्या शून्य करणे. तसेच कुपोषित बालके, गरोदर

स्त्रिया, किशोरवयीन मुली यांच्या पोषणाच्या गरजा पूर्ण करणे. राष्ट्रीय - आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध धान्यांच्या बियाण्यांची बँक स्थापन करून त्यात जास्तीत जास्त वनस्पती व बियाण्यांची विविधता टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न असेल.

सर्व बालकांना सर्वसमावेशक व दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता करून देण्यात येईल. सर्व स्त्री व पुरुषांना दर्जेदार तांत्रिक, व्यावसायिक व उच्च शिक्षणाच्या न्याय संधी मिळविण्याचा प्रयत्न केला जाईल. त्याचबरोबर लैंगिक समानता राखण्यासाठी राजकीय, आर्थिक, व सार्वजनिक जीवनातील विविध निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा जास्तीतजास्त सहभागासाठी प्रयत्न केले जातील. महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार रोखण्यासाठी विविध प्रयत्न केले जातील. सर्व नागरिकांना स्वच्छ पाणी आणि उर्जेचा पुरवठा केला करून व्यक्तींच्या दरडोई उत्तपन्नात वाढ होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे. समाजातील शांतता टिकवून ठेवण्यासाठी व सर्व प्रकारच्या हिंसा रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे. त्यासाठी शांतता प्रिय अशा संस्थांची उभारणी करणे. गरीबी, उपवासमारी, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी, आरोग्य, उर्जा दर्जेदार शिक्षण हे सर्व भारतीय संविधानात मार्गदर्शक तत्वे व मुलभूत हक्कांमध्ये देण्यात आलेले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेला गती देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य हे भारतीय संविधान करीत आहे.

2. भारतीय संविधान आणि आर्थिक विकास -

कायद्यापुढे समानता -

भारतीय संविधानात समतेचा हक्क देण्यात आलेला आहे. कोणत्याही प्रकारच्या व्यक्तींमध्ये जात, धर्म, लिंग वंश, वर्ण, परंपरा या आधारांवर भेदभाव केला जाणार नाही. व कायद्यापुढे कोणही गरीब किंवा श्रीमंत, कनिष्ठ व श्रेष्ठ असणार नाही. म्हणजेच समाजातील विषमतेची दरी कमी व्हावी यासाठी भारतीय संविधानामध्ये मार्गदर्शन व हक्क नागरिकांना देण्यात आलेला आहे.

सत्तेचे विकेंद्रीकरण -

कोणत्याही प्रकारच्या सत्तेचे विशिष्ट व्यक्ती, व्यक्ती समूह किंवा विशिष्ट समाज यांच्या कडे सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून भारतीय संविधानात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाने लक्ष देण्यात आलेले आहे. जेणेकरून देशातील सर्व नागरिकांना देशाच्या आर्थिक, सामाजिक व इतर कार्यात आपले सहभाग नोंदविता आले पाहिजे.

समान कामासाठी समान वेतन -

प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला करीत असलेल्या कामासाठी योग्य मोबदला मिळावा आणि त्या कामाच्या ठिकाणी स्त्री - पुरुष अस कोणताही भेदभाव केला जाऊ नये म्हणून या बदल मार्गदर्शन संविधानात करण्यात आलेले आहे.

आर्थिक अधिकार -

सर्वप्रकारच्या आर्थिक विधायकांना संसदेची संमती आवश्यक असते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर संसदेचे पूर्ण नियंत्रण असते. खर्च नेमका कोणत्या कामासाठी केला जातो. खर्च केला जात आहे किंवा नाही हे पाहण्याचा अधिकार देखील संसदेला आहे. विविध करांची आकारणी, आणि वसुली, पंचवार्षिक योजनांना मान्यता देणे, अंदाजपत्रक मंजूर करणे, कोणतेही विधायक ते धनविधायक आहे की नाही हे ठरविणे या सर्वांबाबतचे मार्गदर्शन भारतीय संविधानात उपलब्ध आहे.

भारतीय संविधानानुसार कोणतीही व्यक्ती आपला व्यवसाय, धंदा करण्यास मोकळी आहे. त्याच्यावर कोणत्याही प्रकारचे बंधने घातल्यास ते कायद्याने गुन्हा आहे. त्याचबरोबर सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने संसाधनांचे योग्य वाटप व्हावे यासाठी संविधानामधील मार्गदर्शक तत्वानुसार सार्वजनिक कल्याणासाठी विविध धोरणांची आखणी केली जाते. संविधानाने केंद्र आणि राज्य सरकारांना योजना आखण्याचे, कर

लावण्याचे आणि खर्च करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत. या अधिकारान्मुलेच पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य आणि ग्रामीण विकास यावर भर देता येतो.

निष्कर्ष -

1. भारतीय संविधान हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला एक दिशा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य करत आहे.
2. भारतीय संविधानामुळे नागरिकांना आपल्या हक्कांबरोबरच कर्तव्याची जाणीव होऊन, देशात सामाजिक व आर्थिक सुव्यवस्था आणि शांतता टिकवून ठेवता येणे सोयीचे होत आहे.
3. भारताच्या वाट्याला आलेल्या भौगोलिक प्रदेशातील नैसर्गिक संसाधनांचे जतन आणि संवर्धन का ? व कसे करावे याबद्दल मार्गदर्शक सूचना भारतीय संविधानातून प्राप्त होतात.
4. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोनातून जतन आणि संवर्धनाच्या संदर्भात भारतीय संविधानात मार्गदर्शन केलेले आहे.

संदर्भ -

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भारताचे संविधान, पास पुब्लीकेशन, नागपूर २०२४
2. देसले किरण, स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र-२, दिपास्थंभ प्रकाशन जळगाव, २०२१
3. कोळंबे रंजन, भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन, पुणे, २०१८
4. गोडबोले अच्युत, अर्थात, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१०
5. Youtube-ambedakarmedia, <https://www.youtube.com/watch?v=FJtMnWwLSZw>

संघराज्य आणि केंद्र राज्य संबंध

प्रा. श्रीमती. पगार अर्चना रमेश

राज्यशास्त्र विभाग, सिन्नर महाविद्यालय सिन्नर

ता. सिन्नर जि. नाशिक.

गोष्टवारा (Abstract)

देशाची एकात्मता व अखंडत्व टिकून राहण्याच्या दृष्टीने federation ऐवजी union of states या शब्दाचा उल्लेख घटनाकारांनी केलेला दिसतो. आर्थिक सत्तेची सूत्रे केंद्राच्या हाती असल्यामुळे राज्याच्या धोरणावर अप्रत्यक्षपणे केंद्र प्रभाव पाडू शकते. भारतीय संघराज्यात अधिकारांची वाटणी झाल्यावर उरलेले अधिकार केंद्र सरकारला दिलेले आहेत. याचा विचार करता भारतीय राज्यघटनेने केंद्र सरकारकडे जास्त अधिकार केंद्रित केलेले आहेत. संघात्मक राज्यव्यवस्था हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतासाठी खऱ्या अर्थाने नवीन प्रयोग होता. भाषा, धर्म, संस्कृती, जाती यांच्यात विविधता होती. अशा ठिकाणी संघराज्यात्मक शासन पद्धती योग्य असते. केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंध निर्माण झालेला तणाव लक्षात घेऊन संघर्ष सोडवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय परिषद राष्ट्रीय एकता परिषद वित्त आयोग नेमले जातात. तसेच उपाय सुचवले जातात भारतीय राज्यघटनेत अनेक कायदे आहेत. जरी केंद्र राज्यात काही बाबतीवरून संघर्ष होत असला तरी अनेक मूलभूत बाबींवर राष्ट्रीय ऐक्य, अखंडता, देशाची सुरक्षा याबद्दल मात्र नेहमी सहकार्य करताना दिसून येते.

भारतीय संघराज्यांचा अर्थ व स्वरूप

भारतीय संविधानात भारत हे संघराज्य (federation) आहे. अशा आशयाचा उल्लेख नाही उलट भारत हा राज्याचा संघ आहे. India that is Bharat shall be union of states असे शब्दप्रयोग आढळतात राज्याचे हक्कांना बाधा न येता राष्ट्रीय ऐक्य आणि सामर्थ्य यांची संप्राप्ती व्हावी म्हणून केलेले राजकीय संयोजन म्हणजे संघराज्य होय. भारतामध्ये संघराज्य(federation) या शब्दाऐवजी (union) हा शब्दप्रयोग केला, कारण तो शब्द जास्त एकतावादी आहे संविधान सभेत डॉ. आंबेडकर असे म्हणाले जरी भारत हे संघराज्य वाटत असले तरी, हा संघ त्यामध्ये संमिलित झालेल्या प्रदेशांच्या समझोत्याचा परिणाम म्हणून निर्माण झालेला संघ नाही. त्यामुळे या संघातून बाहेर पडण्याचा अधिकार कोणत्याही घटक राज्याला नाही.

परंतु याचा अर्थ भारत एकात्मक राज्य आहे, असाही होत नाही. अमेरिका स्वित्झर्लंड सारखी संघराज्य स्वरूपाच्या काटेकोर मुशीत ओतलेली आहेत कोणत्याही बदलत्या परिस्थितीत ही संघराज्य आपला प्रकार व रूप बदलू शकत नाहीत. तेथे संपूर्ण देशासाठी एक आणि प्रत्येक घटक राज्यासाठी वेगळी राज्यघटना निर्माण केलेली आढळते. परंतु भारतात कोणत्याही घटक राज्यात स्वतःची अशी वेगळी राज्यघटना निर्माण करता येत नाही. संपूर्ण देशासाठी एकच राज्यघटना असते मध्यवर्ती शासनाच्या नियंत्रणाखाली सर्व घटक राज्यांचा कारभार चालतो. भारतीय राज्यघटना परिस्थितीप्रमाणे एकात्मक किंवा संघराज्यात्मक बनू शकते. शांततेच्या काळात भारतीय राज्यघटना स्वरूपात कार्य करते परंतु युद्धजन्य (आणीबाणीच्या) काळात एकात्मक स्वरूपाची राज्यघटना म्हणून कार्य करते. सामान्यता संघराज्याच्या ठिकाणी साचेबंद पणा आणि कायदेशीरपणा या दुर्बलता असतात परंतु भारतीय राज्यघटनेने ऑस्ट्रेलियन राज्यघटनेप्रमाणे भारतीय घटनेने सामायिक यादी निर्माण केलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील सामायिक यादीतील विषयासंबंधी पार्लमॅट

असेच घटक राज्यांच्या विधानसभा कायदे करू शकतात. शांततेच्या काळात भारतीय पार्लमेंटला घटक राज्यांच्या क्षेत्रातील विषय संबंधित कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. संघराज्य म्हंटले की तेथे दोन प्रकारची न्यायमंडळे ,दोन प्रकारचे कायदे ,दोन प्रकारची नोकर यंत्रणा असते. अमेरिका, स्विट्झर्लंड, कॅनडा या देशात अशा प्रकारची संघराज्यात्मक शासकीय यंत्रणा असलेली दिसते. परंतु भारतात अशा प्रकारची दुहेरी शासकीय यंत्रणा नाही. भारतामधील घटक राज्यांनी आपापसात करार करून संघराज्य निर्माण केलेले नाही. भारताचे घटकराज्य हे केंद्रोत्सारी प्रवृत्ती मधून बनलेले आहे. भारताच्या राज्यघटनेत 'युनियन' हा शब्द वापरण्यात आला असून भारतातील घटक राज्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार नाही. प्रशासन आणि न्यायालय यांची दुहेरी यंत्रणा असणे, हे संघराज्याचे वैशिष्ट्य असते. भारतीय संघराज्य पद्धतीत या यंत्रणेचे आपणास मिश्रण दिसते. भारतामध्ये एकच निर्वाचन आयोग आहे. भारताचा महालेखापाल हा संघराज्यावर आणि घटक राज्यावर आर्थिक नियंत्रण ठेवतो.

सर्वसाधारण परिस्थिती असली तरी भारतीय राज्यघटनेने भारताच्या संघ सरकारला विशेष अधिकार दिलेले आहेत. भारतीय राज्यघटनेतील कलम क्रमांक २४९ मधील मजकूरानुसार संघ सरकार राज्य सरकारच्या ताब्यातील (राज्य सूचीतील) विषय काढून आपल्याकडे घेऊ शकते. परंतु हा विषय राष्ट्रहितासाठी उपयोगी आहे. म्हणून भारतीय संसदेने दोन तृतीयांश बहुमताने ठराव मंजूर केला पाहिजे. यानंतर अशा विषयावर कायदा करून राबवण्याचा अधिकार संसदेला मिळतो.

घटक राज्यांच्या घटनात्मक प्रमुख राज्यपाल असून त्यांची नेमणूक राष्ट्रपती कडून केली जाते. आणीबाणी संकट काळात अशावेळी राज्यपालाला केंद्राच्या आदेशांचे पालन करावे लागते. जोपर्यंत राष्ट्रपतींची मर्जी असते, तोपर्यंतच राज्यपाल त्याच्या पदावर राहू शकतो. म्हणजे केंद्र सरकार हे घटक राज्यावर राज्यपालाच्या माध्यमातून प्रशासनातील नियंत्रण ठेवू शकते. तसे पाहता ही सोयी संघराज्य व्यवस्थेला बाधक आहे.

भारतीय संघराज्याचे अधिकार विभाजनाचे वैशिष्ट्य वेगळे दिसते. अधिकारांची वाटणी झाल्यावर असलेले सर्व अधिकार केंद्र सरकारला दिलेले आहेत. समवर्ती सूची मधील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार असा दोघांना पण आहे. परंतु घटक राज्य सरकारने केलेला कायदा हा केंद्र सरकारने केलेल्या कायदेशीर विसंगत अथवा विरुद्ध असेल तर राज्य सरकारचा कायदा संपुष्टात येतो, आणि केंद्र सरकारचा कायदा राबवला जातो. राज्य सूचीतील विषयांवर कायदा करण्याचा अधिकार घटक राज्यांना असला तरी पण केंद्र सरकार त्यामध्ये हस्तक्षेप करू शकतो. याचा विचार करता भारतीय राज्यघटनेने केंद्र सरकारकडे जास्त अधिकार केंद्रित केलेले आहे असे म्हणता येते.

संसदेच्या दुसऱ्या सभागृहात घटक राज्यांना सारखे प्रतिनिधित्व मिळण्याची सोय संघात्मक पद्धतीत असते. पण भारताच्या राज्यसभेत सर्व घटक राज्यांना समान प्रतिनिधित्व नाही. उदा. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, स्विझर्लंड इत्यादी देशातील संघराज्यामध्ये घटक राज्यांना समान प्रतिनिधित्व आहे. असे असले तरी भारतीय घटनेने संघराज्यात्मक पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे.

केंद्र - राज्य संबंध

आजच्यासारखे संघात्मक राज्य व्यवस्थेची स्वरूप ब्रिटिश राजवटीत विकसित झालेले नव्हते. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारमधील परस्पर सामंजस्येच्या पद्धती व प्रथा विकसित झालेल्या नाहीत. या परिस्थितीची जाणीव संविधान निर्मिती वेळी होती. संघात्मक राज्यव्यवस्था हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतासाठी खऱ्या अर्थाने नवीन प्रयोग होता. हा प्रयोग यशस्वी होण्यासाठी केंद्र राज्य सरकारमध्ये सामंजस्य निर्माण होणे आवश्यक होते. म्हणून संविधान निर्मात्यांनी केंद्र - राज्य संबंधाच्या तरतुदी संविधानात केल्या आहेत. केंद्र व राज्यातील संबंधाची पुनर्रचना करून त्यात समतोल निर्माण केला पाहिजे.

अशी मागणी केवळ प्रादेशिक नेत्यांकडूनच केली जाते. असे नसून अनेक राष्ट्रीय पक्ष व नेतेही ती करताना दिसून येतात. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संबंधात निर्माण झालेला त्यांना लक्षात घेऊन केंद्राने १९६७ मध्ये नेमलेल्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने असे मत दिले होते, की केंद्र शासनाचे घटक राज्याच्या संदर्भातील वर्तन घटनेशी विसंगत नसले तरी त्याला बगल देणारे आहे. तामिळनाडू सरकारने १९६९ मध्ये केंद्र राज्य संबंधाचा अभ्यास करून सुधारणा सुचवण्यासाठी नेमलेल्या राजमंदार समितीने केलेल्या शिफारशीत केंद्र राज्य संबंधांनी संपूर्ण पुनर्रचना करावी असे म्हटले होते. केंद्र व राज्य यांच्यातील संबंधांमध्ये बदल घडून आणण्यासाठी काही घटनात्मक बाबी तर काही व्यवहारिक बाबी कारणीभूत ठरलेले आहेत.

1. भारताच्या राज्यघटनेमध्ये जी सत्तेची विभागणी करण्यात आली आहे ती सर्वच क्षेत्रात केंद्र सरकारला झुकते माप देणारी आहे.
2. निरनिराळ्या राज्यातील आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाच्या क्षेत्रातील असंतुलन केंद्र राज्य यांच्यातील संबंधाच्या स्वरूपात बदल घडवून आणण्यास कारणीभूत ठरले.
3. केंद्र सरकार वर घटक राज्य यांच्यातील आर्थिक संबंधांमध्ये असे दिसून येते की देशाची जवळजवळ संपूर्ण आर्थिक सत्ता केंद्राकडेच एकवटलेली आहे. अधिक उत्पन्न देणाऱ्या बाबी केंद्र सरकारकडे तर अधिक खर्चाच्या बाबी राज्याच्या अधिन ठेवण्यात आलेले आहेत.
4. केंद्र राज्य संबंधातील तणाव वाढवण्यासाठी अनेकदा राज्यपालच जबाबदार ठरल्याचे चित्र अनेक राज्यात घडलेल्या उदाहरणांवरून दिसून येते.

केंद्र -राज्य संबंध सुधारण्याच्या उपाययोजना

1. राज्यसभेवर घटक राज्यांना समान प्रतिनिधित्व देण्यात यावे
2. राज्याच्या परवानगीशिवाय त्या राज्यात केंद्रांनी हस्तक्षेप करू नये
3. शिक्षण आणि समाज कल्याणचा खर्च केंद्र सरकारने करावा
4. केंद्र सूचीतील आणि समवर्ती सूचीतील काही विषयांचा समावेश राज्य सूचित करावा
5. वित्त आयोग ही एक कायमस्वरूपी समिती बनवावी व राज्यांना करार अधिक वाटा मिळेल याची व्यवस्था केली जावी.
6. राज्यपालांची घटक राज्यात नेमणूक करताना राज्य मंत्रिमंडळाशी चर्चा करावी राज्यपालाचे हक्क कमी करून निवृत्तीनंतर इतरत्र कोठेही त्यांची नेमणूक करू नये.

संदर्भसूची

1. भारतीय प्रशासन आणि राजकारण- डॉ. वा.भा. पाटील .
2. भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार- वि.मा.बाचल.
3. भारतीय संविधान- शीलवंत सिंह.

भारतीय संविधानातील अनुच्छेदांचा शिक्षण क्षेत्रातील उपयोग

मार्गदर्शक

डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)

(प्राचार्य)

साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनी सर्व समावेशक

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा

संशोधक

श्री. सुरज वामन नगराळे

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र

विद्यापीठ जळगाव (महाराष्ट्र)

ता.रावेर जि.जळगाव (महाराष्ट्र)

1. प्रस्तावना:- (Introduction)

भारतीय संविधान हे देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक विकासासाठी एक मजबूत पाया प्रदान करते. शिक्षण हा विकासाचा मुख्य घटक असून, संविधानात शिक्षणासंबंधी विविध तरतुदी समाविष्ट केल्या आहेत. या संशोधनाचा उद्देश संविधानातील शिक्षणविषयक अनुच्छेदांचे सखोल विश्लेषण करणे आणि त्यांचा शिक्षण क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे आहे. भारतीय संविधान हे देशातील शिक्षणासाठी एक दिशादर्शक तत्व प्रदान करते. शिक्षण हा प्रत्येक नागरिकाचा मूलभूत हक्क असून, विविध अनुच्छेदांद्वारे याची हमी दिली आहे. या प्रस्तावाचा हेतू म्हणजे संविधानातील शिक्षणविषयक तरतुदींचा अभ्यास करून त्यांच्या अंमलबजावणीचा आणि प्रभावाचा सखोल अभ्यास करणे.

2. उद्दिष्टे (Objectives):

भारतीय संविधानातील शिक्षणाशी संबंधित अनुच्छेदांचे विश्लेषण करणे.

शिक्षणविषयक न्यायालयीन निर्णयांचा अभ्यास.

शिक्षण धोरणांवरील संविधानिक प्रभाव समजून घेणे.

संविधानिक तरतुदींच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी समजणे.

3. संविधानातील शिक्षणविषयक प्रमुख अनुच्छेद:-

(Key Constitutional Articles related to Education)

3.1 अनुच्छेद 21 A शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार:-

(Right to Education)

2002 मधील 86 व्या संविधान संशोधनाद्वारे, अनुच्छेद 21A अंतर्गत 6 ते 14वयोगटातील मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार प्रदान करण्यात आला. या तरतुदीमुळे शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार म्हणून स्वीकार झाला आणि शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, 2009 (RTE Act-2009) लागू करण्यात आला.

3.2 अनुच्छेद 45 बालकांचे शिक्षण:-

(Provision for Early Childhood Care and Education)

राज्याचे धोरणात्मक तत्वांमध्ये समाविष्ट असलेल्या या अनुच्छेदानुसार, 6वर्षांपर्यंतच्या बालकांसाठी बालसंगोपन आणि शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. यामुळे बालकांच्या आरोग्य आणि शिक्षणाच्या प्राथमिक गरजांकडे लक्ष दिले जाते.

3.3 अनुच्छेद 46 - अनुसूचित जाती-जमाती आणि दुर्बल घटकांचे शिक्षण:- (Promotion of Educational Interests of Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and Other Weaker Sections)

या अनुच्छेदानुसार, राज्याने अनुसूचित जाती, जमाती आणि इतर सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या

शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांचे संरक्षण करावे आणि त्यांची उन्नती करावी.

3.4 अनुच्छेद 29 आणि 30 - सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कः (Cultural and Educational Rights)

अनुच्छेद 29 :- कोणत्याही गटाला स्वतःची भाषा, लिपी किंवा संस्कृती जपण्याचा अधिकार आहे.

अनुच्छेद 30 :- धार्मिक किंवा भाषिक अल्पसंख्याकांना स्वतःच्या पसंतीच्या शिक्षण संस्थांची स्थापना आणि व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार आहे.

3.5 अनुच्छेद 19 (1) (g) - व्यवसाय, व्यापार आणि उद्योगाचा अधिकारः

(Right to Practice Any Profession, or to Carry on Any Occupation, Trade or Business)

या अनुच्छेदानुसार, प्रत्येक नागरिकाला कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा उद्योग करण्याचा अधिकार आहे, ज्यामध्ये शिक्षण संस्था स्थापन करणे आणि चालवणे यांचा समावेश आहे.

4. शिक्षण क्षेत्रावर न्यायालयीन निर्णयांचा प्रभावः (Impact of Judicial Decisions on Education)

4.1 Mohini Jain v. State of Karnataka (1992)

या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने शिक्षण हा मूलभूत अधिकार असल्याचे घोषित केले आणि शिक्षणाच्या खाजगीकरणावर मर्यादा घालण्याचा प्रयत्न केला.

4.2 Unni Krishnan v. State of Andhra Pradesh (1993)

या निर्णयात न्यायालयाने 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार असल्याचे स्पष्ट केले आणि उच्च शिक्षणासाठी राज्याच्या जबाबदारीची व्याख्या केली.

4.3 TMA Pai Foundation v. State of Karnataka (2002)

या खटल्यात न्यायालयाने खाजगी आणि अल्पसंख्याक शिक्षण संस्थांच्या स्वायत्ततेबद्दल महत्त्वाचे निर्णय दिले, ज्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील स्वायत्तता आणि नियंत्रण यांच्यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्न झाला.

5. शिक्षण धोरणांवर संविधानिक तरतुदींचा प्रभावः (Impact of Constitutional Provisions on Educational Policies)

5.1 राष्ट्रीय शिक्षण धोरणेः (National Education Policies)

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986 आणि 2020 मध्ये संविधानातील शिक्षणविषयक तरतुदींचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. विशेषतः, NEP 2020 मध्ये सर्वसमावेशक आणि समतोल शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे, ज्यामुळे संविधानातील समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वांना प्रोत्साहन मिळते.

5.2 शिक्षणासाठी सरकारी योजनाः (Government Schemes for Education)

सर्व शिक्षा अभियान (SSA) : 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षण अभियान (RMSA) : माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी.

मध्याह्न भोजन योजना (Mid - Day Meal Scheme): विद्यार्थ्यांच्या पोषणात सुधारणा आणि शाळेत उपस्थिती वाढवण्यासाठी.

6. शिक्षणातील आव्हाने आणि संविधानिक उपायः (Challenges in Education and Constitutional Remedies)

6.1 शिक्षणातील असमानताः (Inequality in Education)

ग्रामीण आणि शहरी भागातील शिक्षणाच्या सुविधांमध्ये असमानता आहे. संविधानातील अनुच्छेद 21A आणि 46 यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे ही असमानता कमी करता येऊ शकते.

6.2 महिला शिक्षण:- (Women's Education)

स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रोत्साहन आणि सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी संविधानातील तरतुदींचा उपयोग होऊ शकतो, ज्यामुळे लिंग समानता साध्य करता येईल.

6.3 सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे शिक्षण:- (Education of Socially Disadvantaged Sections)

अनुच्छेद 46 अंतर्गत अनुसूचित जाती-जमाती च्या व सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण.

7. अपेक्षित निष्कर्ष (Expected Outcome) :

संविधानातील तरतुदींचे शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रत्यक्ष उपयोग स्पष्ट होतील -
भारतीय संविधानातील अनुच्छेदांचा शिक्षण क्षेत्रात वापर केल्यामुळे शिक्षणाचे उद्दिष्ट अधिक व्यापक, समतामुलक आणि लोकशाही मुल्यांवर आधारित होते.

धोरणकर्त्यासाठी उपयुक्त शिफारसी मिळतील -

या अनुच्छेदांचा अभ्यास व उपयोग शिक्षण संस्था, शिक्षक आणि शैक्षणिक धोरणकर्त्यांना सामाजित न्याय, समता, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही यासारख्या मूल्यांची रुजवणूक करण्यास मदत होईल.

शिक्षण हक्काचे व्यापक आणि व्यावहारिक स्वरूप स्पष्ट होईल-

अनुच्छेदांचा उपयोग केल्यास भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा पाया अधिक सक्षम आणि सर्वसमावेशक होईल. संविधानातील या तरतुदी केवळ कायदेशीर चौकटीपुरत्या मर्यादित न राहता त्या शैक्षणिक व्यवहारात प्रभावीपणे अमलात आणल्या गेल्यास खऱ्या अर्थाने गुणवत्तापूर्ण, समान आणि मुल्याधीष्टीत शिक्षणप्रणाली साकारता येईल.

संदर्भ (References) :

- 1) भारतीय संविधान (Government of India)
- 2) शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, 2009
- 3) न्यायालयीन निर्णय: Mohini Jain, Unni Krishnan, TMA Pai
- 4) Journal of Indian Education (August 2007):-From NCERT webpage.
- 5) Higher Education in India:- Issues, Concerns and New Directions. From -UGC webpage

भारतीय संविधान आणि समावेशित शिक्षण**श्री. स्वप्नील प्रकाश महाजन (संशोधक विद्यार्थी)****डॉ. अर्चना पुंडलिकराव भोसले (संशोधन मार्गदर्शक)****ओम साई कॉलेज ऑफ एज्युकेशन शिरसोली, जळगाव****गोष्टवारा:**

समावेशित शिक्षण भारतीय समाजातील विविधतेला महत्त्व देतो आणि सर्व विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी प्रदान करते. ते सामाजिक एकता, सहानुभूती आणि समानतेला प्रोत्साहन देते. भारतीय संविधान आणि विविध कायदे, जसे शिक्षणाचा हक्क २००९, आणि अपंग व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६, समावेशक शिक्षणाच्या अधिकाराला पायाभूत आधार देतात. समावेशित शिक्षणामुळे अपंग आणि वंचित गटातील मुलांना न्याय, संधी आणि पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळते. तथापि, पायाभूत सुविधा, संसाधनांची कमतरता आणि सामाजिक भेदभाव यामुळे या धोरणांच्या अंमलबजावणीस काही आव्हाने आहेत.

प्रास्ताविक:

समावेशित शिक्षण हा एक असा दृष्टिकोन आहे जो भारतीय समाजव्यवस्थेतील विविधतेला महत्त्व देतो आणि सर्व विद्यार्थ्यांच्या पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा व्यंगत्वाकडे दुर्लक्ष करून त्यांच्या सामूहिक सहभागाला प्रोत्साहन देतो. समावेशित शिक्षण हे असे शैक्षणिक वातावरण तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित करते जे स्वागतार्ह, सहाय्यक आणि अडथळ्यांपासून मुक्त असेल, जिथे प्रत्येक विद्यार्थी एकत्र शिकू शकेल आणि वाढू शकेल. समावेशित शिक्षण म्हणजे केवळ शालेय शिक्षणाची सुविधा देणे नसून सर्व विद्यार्थ्यांना आदर, मूल्य आणि त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करण्यासाठी सक्षम वाटणे देखील सुनिश्चित करणे आहे. भारतात, समावेशक शिक्षण हा शिक्षण हक्क (RTE) कायदा, २००९ चा एक महत्त्वाचा भाग आहे, ज्यामध्ये सर्व शाळांनी विशेष गरजा असलेल्या मुलांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

आजच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये समावेशित शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट आहे. ते सामाजिक एकता वाढविण्यास, असमानता कमी करण्यास आणि सहानुभूती आणि समजुतीची संस्कृती निर्माण करण्यास मदत करते. समावेशित शिक्षणामुळे गंभीर विचारसरणी, समस्या सोडवणे आणि संवाद यासारखी महत्त्वाची कौशल्ये देखील विकसित होतात, जी आधुनिक जगात यशासाठी आवश्यक आहेत. भारतात, केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळाने (CBSE) समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणे सादर केली आहेत, जसे की "समावेशक शिक्षण धोरण", जे दिव्यांग मुलांसाठी समान संधी सुनिश्चित करते. याव्यतिरिक्त, २००१ मध्ये सुरू झालेल्या "सर्व शिक्षा अभियान" (SSA) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट सर्व मुलांना, ज्यामध्ये अपंगत्व असलेल्या मुलांनाही समाविष्ट आहे, प्रवेशयोग्यता, निष्पक्षता आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारून समावेशक शिक्षण प्रदान करणे आहे. समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन, भारत एक अधिक समान आणि न्याय्य समाज निर्माण करू शकतो जिथे प्रत्येकाला त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळेल.

भारतीय संविधान शिक्षणासाठी एक मजबूत पाया प्रदान करते, जे समानता, अधिकार आणि सामाजिक न्याय यावर लक्ष केंद्रित करते. कलम १४ कायद्यासमोर समानता सुनिश्चित करते, सर्व नागरिकांना, त्यांची पार्श्वभूमी काहीही असो, समान शैक्षणिक संधींचा अधिकार देते. कलम १५(१) धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानावर आधारित भेदभाव रोखते, शैक्षणिक संस्था उपेक्षित गटातील विद्यार्थ्यांना

अन्याय्य वागणूक देऊ नये याची खात्री करते. संविधान भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराची देखील हमी देते (कलम १९(१)(अ)), ज्यामध्ये ज्ञान आणि शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे.

संविधान शिक्षणाच्या अधिकाराला मूलभूत अधिकार म्हणून देखील मान्यता देते. २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे जोडलेल्या कलम २१-अ मध्ये ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण सुनिश्चित केले आहे. या अधिकाराला २००९ च्या बालकांच्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायद्याद्वारे आणखी पाठिंबा मिळतो, जो सर्व शाळांना, विशेषतः वंचित गटातील मुलांना मोफत शिक्षण प्रदान करण्याचे आदेश देतो. आरटीई कायदा सर्वसमावेशक शिक्षणाचे महत्त्व देखील अधोरेखित करतो, शाळांनी अपंग मुलांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि आधार प्रदान करणे आवश्यक आहे.

भारतीय संविधानाचा सामाजिक न्यायावर असलेला भर त्याच्या शिक्षणाशी संबंधित तरतुदींमध्ये देखील दिसून येतो. अनुच्छेद ४६ राज्याला अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसह समाजातील कमकुवत घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक कल्याणासाठी काम करण्याचे निर्देश देते. संविधानात केंद्रीय विद्यापीठे आणि राष्ट्रीय महत्त्वाची संस्था निर्माण करण्याचे आवाहन केले आहे ज्यांचे उद्दिष्ट शिक्षणाद्वारे सामाजिक न्याय आणि समानता वाढवणे आहे. समानता, अधिकार आणि सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देऊन, भारतीय संविधान सर्व नागरिकांसाठी समावेशक आणि समान शिक्षणासाठी एक मजबूत चौकट स्थापित करते.

समावेशक शिक्षणासाठी संवैधानिक तरतुदी

भारतीय संविधान सर्वसमावेशक शिक्षणासाठी एक मजबूत चौकट प्रदान करते, ज्यामध्ये समानता, अधिकार आणि सामाजिक न्यायाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. संविधानाच्या कलम १४ मध्ये कायद्यासमोर समानतेची हमी दिली आहे, सर्व नागरिकांना, त्यांची पार्श्वभूमी काहीही असो, समान शैक्षणिक संधी मिळतील याची खात्री दिली आहे (भारतीय संविधान, १९५०). कलम १५(१) धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करते, शैक्षणिक संस्था उपेक्षित समुदायातील विद्यार्थ्यांशी भेदभाव करत नाहीत याची खात्री करते (भारतीय संविधान, १९५०). शिवाय, ८६ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे समाविष्ट केलेला कलम २१-अ, ६-१४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार हमी देतो (भारतीय संविधान, १९५०). या संविधानिक तरतुदी भारतात समावेशक शिक्षणासाठी एक मजबूत पाया प्रदान करतात, सर्व नागरिकांसाठी शिक्षणाच्या समान प्रवेशाच्या महत्त्वावर भर देतात.

भारतातील समावेशक शिक्षण: धोरणे आणि उपक्रम

अलिकडच्या वर्षात भारतातील समावेशक शिक्षणाला लक्षणीय गती मिळाली आहे, सरकारने समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक धोरणे आणि उपक्रम सुरू केले आहेत. बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९, हा एक ऐतिहासिक कायदा आहे ज्याचा उद्देश ६-१४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे आहे (RTE कायदा, २००९). RTE कायदा समावेशक शिक्षणाचे महत्त्व देखील अधोरेखित करतो, शाळांना अपंग मुलांना आधार देण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि संसाधने प्रदान करणे आवश्यक आहे (RTE कायदा, २००९). सरकारने सर्व शिक्षा अभियान (SSA) आणि राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) सारखे अनेक उपक्रम देखील सुरू केले आहेत, जेणेकरून सर्वसमावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळेल आणि उपेक्षित समुदायांसाठी शैक्षणिक परिणाम सुधारतील (SSA, २०२०; RMSA, २०२०). हे उपक्रम भारतात समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि सर्व नागरिकांना समान शैक्षणिक संधी मिळतील याची खात्री करण्यासाठी सरकारची वचनबद्धता

दर्शवितात.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० मध्ये समावेशक शिक्षणावर लक्षणीय भर देण्यात आला आहे, हे ओळखून की प्रत्येक मुलाला, त्यांची पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा अपंगत्व काहीही असो, दर्जेदार शिक्षणाचा अधिकार आहे. हे धोरण सर्व विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करणारे समावेशक शिक्षण वातावरण निर्माण करण्याच्या महत्त्वावर भर देते, ज्यामध्ये अपंगत्व असलेले, सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थी आणि उपेक्षित समुदायातील विद्यार्थी यांचा समावेश आहे (NEP, २०२०). हे ध्येय साध्य करण्यासाठी, धोरण सर्व शाळांमध्ये समावेशक शिक्षण कक्ष स्थापन करण्याची शिफारस करते, जे विविध गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना ओळखण्यासाठी आणि त्यांना पाठिंबा देण्यासाठी जबाबदार असतील. याव्यतिरिक्त, धोरण विशेष शिक्षकांची भरती आणि समावेशक शिक्षणात त्यांचे कौशल्य विकसित करण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची तरतूद करण्याचे समर्थन करते (NEP, २०२०). सर्व विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संधींमध्ये समान प्रवेश मिळावा यासाठी रॅम्प, लिफ्ट आणि सुलभ शौचालयांसह सुलभ पायाभूत सुविधांच्या महत्त्वावर देखील धोरण भर देते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक नाविन्यपूर्ण धोरणे प्रस्तावित आहेत, ज्यामध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना आधार देण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर आणि भारतीय समाजातील विविधता प्रतिबिंबित करणारे समावेशक अभ्यासक्रम विकसित करणे समाविष्ट आहे. धोरणात दृष्टीदोष असलेल्या विद्यार्थ्यांना आधार देण्यासाठी स्क्रीन रीडर आणि ब्रेल डिस्प्ले सारख्या सहाय्यक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची आणि विविध शिक्षण गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना आधार देण्यासाठी ई-पुस्तके आणि ऑडिओ पुस्तके सारख्या डिजिटल संसाधनांचा विकास करण्याची शिफारस केली आहे (NEP, 2020). शिवाय, धोरण विविधता, समानता आणि समावेशनाला प्रोत्साहन देणारा आणि विद्यार्थ्यांना विविध संस्कृती, भाषा आणि दृष्टिकोनांबद्दल जाणून घेण्यासाठी संधी प्रदान करणारा समावेशक अभ्यासक्रम विकसित करण्याचा पुरस्कार करते. समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन, NEP 2020 चे उद्दिष्ट विविधतेला महत्त्व देणारी आणि सर्व विद्यार्थ्यांच्या कल्याण आणि यशाला प्रोत्साहन देणारी अधिक समतापूर्ण आणि न्याय्य शिक्षण प्रणाली तयार करणे आहे.

भारतातील अपंग मुलांसाठी समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अपंग व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६ (RPWD कायदा) हा एक महत्त्वाचा कायदा आहे. हा कायदा शिक्षणाचा अधिकार अपंग व्यक्तींचा मूलभूत अधिकार म्हणून ओळखतो आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाची तरतूद अशा प्रकारे करणे बंधनकारक करतो जे सुलभ, न्याय्य आणि चांगल्या दर्जाचे असेल (RPWD कायदा, २०१६). या कायद्यानुसार सर्व शैक्षणिक संस्थांनी अपंग विद्यार्थ्यांना वाजवी निवास व्यवस्था आणि समर्थन सेवा प्रदान करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये सुलभ पायाभूत सुविधा, सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षित विशेष शिक्षकांचा समावेश आहे. शिवाय, हा कायदा बालपणाच्या सुरुवातीच्या काळात समावेशक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करतो, हे ओळखून की लवकर हस्तक्षेप आणि समर्थन अपंग मुलांच्या दीर्घकालीन परिणामांवर लक्षणीय परिणाम करू शकते. समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन, RPWD कायदा अपंग मुलांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यास आणि समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्यास सक्षम करण्याचा उद्देश ठेवतो.

RPWD कायदा भारतीय संविधानात समाविष्ट असलेल्या समानता, न्याय आणि प्रतिष्ठेच्या संवैधानिक मूल्यांशी जवळून जुळलेला आहे. संविधानाच्या कलम १४ मध्ये कायद्यासमोर समानतेची हमी दिली आहे, तर कलम २१ मध्ये जीवन आणि सन्मानाच्या अधिकाराची हमी दिली आहे. RPWD कायदा अपंग व्यक्तींना शिक्षण, रोजगार आणि इतर संधींमध्ये समान प्रवेश मिळण्याच्या अधिकारांना मान्यता देऊन या संवैधानिक तरतुदींना प्रभावी बनवतो. हा कायदा २००७ मध्ये भारताने मंजूर केलेल्या संयुक्त

राष्ट्रांच्या अपंग व्यक्तींच्या हक्कांवरील अधिवेशन (UNCRPD) शी देखील सुसंगत आहे. आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क मानके आणि संवैधानिक मूल्यांशी सुसंगत राहून, RPWD कायदा अपंग व्यक्तींचे हक्क आणि प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी भारताची वचनबद्धता दर्शवितो. एकूणच, RPWD कायद्यामध्ये भारतातील लाखो अपंग मुलांचे जीवन बदलण्याची क्षमता आहे, ज्यामुळे त्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळू शकेल आणि समाजात पूर्णपणे सहभागी होता येईल.

भारतातील समावेशक शिक्षणासमोरील आव्हाने:

दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता

भारतातील उपेक्षित गटातील मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता हे एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९ असूनही, ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची हमी देणारा, उपेक्षित समुदायातील अनेक मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळविण्यात अजूनही अडचणी येत आहेत. उदाहरणार्थ, अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) मधील मुलांना शैक्षणिक संर्धीमध्ये लक्षणीय असमानतेचा सामना करावा लागतो, अनेकांना कमी निधी आणि कमी कर्मचाऱ्यांच्या शाळांमध्ये शिक्षण मिळते जिथे मूलभूत पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांचा अभाव असतो. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोगाच्या (NCSC) अहवालानुसार, २०१९ मध्ये, ग्रामीण भागातील फक्त २२% अनुसूचित जाती आणि १८% अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना योग्य पायाभूत सुविधा आणि संसाधने असलेल्या शाळांमध्ये प्रवेश होता (NCSC, २०१९). त्याचप्रमाणे, ग्रामीण भागातील आणि उपेक्षित समुदायातील मुलींना शिक्षण मिळविण्यात लक्षणीय अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागते, गरिबी, स्वच्छता सुविधांचा अभाव आणि मुलीपेक्षा मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य देणाऱ्या सामाजिक दृष्टिकोनामुळे अनेकांना शाळा सोडावी लागते. उदाहरणार्थ, राजस्थान राज्यात, ग्रामीण भागात मुलींचा शाळा सोडण्याचे प्रमाण ४५% इतके आहे, तर मुलांचा हा दर २५% आहे (राजस्थान सरकार, २०२०).

पायाभूत सुविधा आणि संसाधने

भारताच्या अनेक प्रदेशांमध्ये समावेशक शिक्षण लागू करण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांच्या मर्यादा हे महत्त्वाचे आव्हान आहे. अनेक शाळांमध्ये, विशेषतः ग्रामीण आणि उपेक्षित भागात, वर्गखोल्या, शौचालये आणि पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे, ज्यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूल शिक्षण वातावरण प्रदान करणे कठीण होते. उदाहरणार्थ, जिल्हा शिक्षण प्रणाली (DISE) च्या अहवालानुसार, २०१९ मध्ये, ग्रामीण भारतातील ४०% पेक्षा जास्त शाळांमध्ये कार्यरत शौचालये नव्हती आणि २०% पेक्षा जास्त शाळांमध्ये पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधांचा अभाव होता (DISE, २०१९). शिवाय, अनेक शाळांमध्ये उच्च दर्जाचे शिक्षण देण्यासाठी आवश्यक असलेली पाठ्यपुस्तके, शैक्षणिक साहित्य आणि तंत्रज्ञान यासारख्या संसाधनांचा अभाव आहे. उदाहरणार्थ, बिहार राज्यात, ५०% पेक्षा जास्त शाळांमध्ये संगणक आणि इंटरनेट सुविधा नाहीत, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना डिजिटल संसाधने आणि ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्मवर प्रवेश करणे कठीण होते (बिहार सरकार, २०२०).

सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे

सामाजिक दृष्टिकोन, कलंक आणि सांस्कृतिक अडथळे हे भारतातील समावेशक शिक्षणासाठी, विशेषतः अपंग आणि निम्न-जातीय पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी, महत्त्वपूर्ण आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ, अनेक अपंग लोकांना कलंक आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांना शिक्षण घेण्यापासून आणि समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून रोखता येते. नॅशनल सेंटर फॉर प्रमोशन ऑफ एम्प्लॉयमेंट फॉर डिसेबल्ड पीपल (NCPEDP) च्या अहवालानुसार, २०१९ मध्ये, भारतातील ७०% पेक्षा जास्त अपंग लोकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात भेदभाव आणि कलंकाचा सामना करावा लागत असल्याचे नोंदवले गेले

(NCPEDP, २०१९). त्याचप्रमाणे, निम्न-जातीय पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना अनेकदा सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मसन्मानावर आणि शैक्षणिक कामगिरीवर परिणाम होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेश राज्यात, एका अभ्यासात असे आढळून आले की ५०% पेक्षा जास्त दलित विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शाळांमध्ये जाती-आधारित भेदभावाचा सामना केल्याचे नोंदवले (उत्तर प्रदेश सरकार, २०१८).

निष्कर्ष:

भारतातील समावेशक शिक्षणावरील चर्चेतून सर्वांसाठी समान शिक्षण उपलब्ध करून देण्यात झालेल्या महत्त्वपूर्ण प्रगतीवर प्रकाश टाकला जातो, मग ती पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा अपंगत्व काहीही असो. शिक्षण हक्क (RTE) कायदा, २००९ आणि अपंग व्यक्तींचे हक्क कायदा, २०१६ हे सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण मिळवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० ने सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण मिळवण्यासाठी समावेशक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. तथापि, या प्रयत्नांना न जुमानता, शैक्षणिक संधींमधील असमानता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि संसाधने आणि उपेक्षित गटांच्या समावेशात अडथळा आणणारे सामाजिक दृष्टिकोन आणि कलंक यासह महत्त्वपूर्ण आव्हाने कायम आहेत.

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, समावेशक शिक्षणाबद्दल जागरूकता आणि संवेदनशीलता वाढवणे, सामाजिक दृष्टिकोन आणि कलंकांना आव्हान देणे आणि समावेशक शिक्षणाला समर्थन देणाऱ्या पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांमध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. शेवटी, समावेशक शिक्षण सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी हक्कांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि समावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याच्या भारताच्या प्रयत्नांमध्ये लाखो मुले आणि प्रौढांचे जीवन बदलण्याची क्षमता आहे, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचता येते आणि समाजात पूर्णपणे सहभागी होता येते.

1. अय्यर, लेनिन. (२०२०) भारतीय संविधानातील शालेय शिक्षण. कॉन्फरन्स पेपर
2. गोयल, राजेश (२०१४). भारतीय संविधानानुसार शिक्षणाचा अधिकार. SSRN, पृष्ठ ११ ते १३. <https://papers.ssrn.com/sol3>.
3. गायकवाड, वि. ए. (२०२०). भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क. विद्यावार्ता, स्पेशल इशू ०५, फेब्रुवारी २०२०, पृष्ठ १४२,१४३.
4. बागडे, रक्षित आणि वासनिक, किशोर.(२०२२). भारतीय संविधान आणि सर्वसमावेशकता. (प्र. आ.) National Press Media Pvt. Ltd. Chennai.
5. Bihar Government. (2020). Bihar School Education Board Report.
6. DISE. (2019). District Information System for Education Report.
7. NCPEDP. (2019). National Centre for Promotion of Employment for Disabled People Report.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: परिच्छेद ६, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार. पृष्ठ ३२ ते ३७.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि विविध अध्ययन अध्यापन पद्धतींचा स्वीकार : एक विचारमंथन

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. वैशाली आर. सोनवणे

अभय युवा कल्याण केंद्रसंचालित , शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, धुळे.

आणि

सहमार्गदर्शक

प्रा. डॉ. प्रतिभा डी. सुर्यवंशी

जनता शिक्षण मंडळ संचालित, साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनीसर्वसमावेशकशिक्षणशास्त्र महाविद्यालय

खिरोदा, जळगाव

आणि

संशोधक

श्रीमती विद्या शंकर साळी

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव.

सारांश:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) ही भारताच्या शैक्षणिक इतिहासातील एक महत्वाची पायरी आहे. हे धोरण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणारे, शिक्षक केंद्रित न राहता विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण प्रणालीकडे वाटचाल करणारे आहे. या धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर विविध अध्ययन-अध्यापन पद्धतींचा स्वीकार ही काळाची गरज आहे. या लेखात NEP 2020 च्या मूलभूत तत्वांचा आणि विविध अध्यापन पद्धतींच्या उपयोगाचा सखोल विचार केला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. या धोरणाद्वारे शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांमध्ये अमूलाग्र सुधारणा सुचवण्यात आल्या असून, शिक्षण अधिक समावेशक, लवचिक, कौशल्याधिष्ठित, विद्यार्थी केंद्रित बनवण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. 5+3+3+4 या नव्या शैक्षणिकरचनेद्वारे शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यात सुसंगती आणि विकासात्मक दृष्टीकोन अंगीकारण्यात आला आहे.

या धोरणात मातृभाषेतून शिक्षण, समग्र मूल्यांकन, बहुविषयक शिक्षण, डिजिटल शिक्षण, कौशल्य विकास आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांसारख्या विविध बाबींवर भर देण्यात आला आहे. परंतु या धोरणाची यशस्वी अंमलबजावणी फक्त धोरणात्मक सूचनांवर अवलंबून नसून, अध्यापनाच्या नव्या पद्धतींच्या प्रभावी स्वीकारावर अवलंबून आहे.

अध्यापनाच्या पारंपारिक पद्धती विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलता, विश्लेषणात्मक विचारशक्ती आणि सहभागी शिकण्याच्या प्रक्रियेला मर्यादा घालतात. याउलट नव्या पद्धती-जसे की प्रकल्पाधारित शिक्षण, संवादात्मक अध्यापन, समस्याधारित शिक्षण, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग, आणि मिश्रित शिक्षण विद्यार्थ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून शिकवण्यावर भर देतात. या पार्श्वभूमीवर या लेखात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे, तसेच विविध अध्ययन-अध्यापन पद्धतींचा स्वीकार शिक्षण क्षेत्रात किती गरजेचा आहे यावर विचारमंथन करण्यात आले आहे. संशोधनाच्या माध्यमातून या नव्या पद्धतींची उपयुक्तता, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शिक्षणव्यवस्थेतील सर्व घटक - विद्यार्थी, शिक्षक, पालक आणि धोरणकर्त्यांना याचा लाभ होईल, असे संशोधनाचे निष्कर्ष सूचित करतात.

प्रस्तावना:

शिक्षण हे केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन नसून व्यक्तीमत्त्व विकासाचे सशक्त माध्यम आहे. भारताचे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे अशा शिक्षण प्रणालीची उभारणी करण्याचा प्रयत्न करते जी कौशल्याधिष्ठीत, समावेशक, आणि तंत्रज्ञानाशी सुसंगत आहे. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी नव्या अध्यापन पद्धतीचा स्वीकार करणे आवश्यक बनले आहे.

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकासाचा मूलभूत पाया असतो. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि समाजातील जबाबदाऱ्या समजून घेण्याची क्षमता निर्माण होते. भारतातील बदलत्या सामाजिक आणि तांत्रिक गरजांच्या अनुषंगाने शिक्षण प्रणालीत अमूलाग्र बदल करणे अत्यावश्यक झाले होते. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे धोरण तयार करण्यात आले, जे केवळ शिक्षणाच्या पद्धतीत नवचैतन्य निर्माण करत नाही, तर भारताच्या उदात्त शैक्षणिक परंपरेला आधुनिकतेच्या चौकटीत बसवण्याचा प्रयत्न करते.

NEP 2020 हे धोरण बालपणातील शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत व्यापक सुधारणा सुचवते. यामध्ये विद्यार्थी केंद्रित, अनुभवाधिष्ठीत, कौशल्याधारित आणि बहुभाषिकशिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. मातृभाषेतून शिक्षण, लवचिक अभ्यासक्रम, मुल्याधारित शिक्षण, डिजिटल शिक्षणाचे प्रोत्साहन, आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांसारख्या मुद्द्यांना या धोरणात महत्त्व देण्यात आले आहे.

या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी केवळ धोरणात्मक दिशानिर्देश पुरेसे नाहीत, तर अध्यापनाच्या पद्धतीत बदल आवश्यक आहेत. यासाठी विविध नव्या अध्ययन-अध्यापन पद्धती - जसे की प्रकल्पाधारित शिक्षण, संवादात्मक अध्यापन, समस्या-आधारित शिक्षण, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग - यांचा स्वीकार करणे काळाची गरज बनली आहे. या लेखाच्या माध्यमातून आपण NEP 2020 च्या मूळ विचारांचा आणि विविध अध्ययन-अध्यापन पद्धतींच्या प्रभावीतेचा अभ्यास करून त्यांच्यामधील सुसंगती शोधण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. शिक्षणव्यवस्थेतील भविष्यातील दिशा समजून घेण्यासाठी आणि शैक्षणिक धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी हे विचारमंथन उपयुक्त ठरेल.

मुख्य संबंध:

रचनात्मक पद्धत, मातृभाषेतून शिक्षण, कौशल्याधारित शिक्षण, समावेशकता, डिजिटल शिक्षण, प्रकल्पाधारित शिक्षण, संवादात्मक अध्यापन, खेळ आधारित शिक्षण, मिश्रित शिक्षण

संशोधनाची गरज:

NEP 2020 मधील सूचनांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना विविध अडचणी येतात. अध्यापनाच्या पारंपारिक पद्धती अजूनही बऱ्याच ठिकाणी प्रचलित आहेत. विविध पद्धतींचा प्रभावी वापर कोणत्या प्रकारे करता येईल हे समजून घेण्यासाठी संशोधनाची आवश्यकता आहे.

1. **शैक्षणिक धोरण व प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील अंतर समजून घेणे:** NEP 2020 मधील उद्देश्ये आणि शिक्षण संस्थांमध्ये प्रत्यक्षात होणारी अंमलबजावणी यामधील तफावत अभ्यासणे आवश्यक आहे.
2. **अध्यापन पद्धतींचा प्रभाव तपासणे:** विविध नव्या अध्यापन पद्धती - जसे की प्रकल्पाधारित शिक्षण, संवादात्मक शिक्षण, डिजिटल अध्यापनांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणारा परिणाम मोजणे महत्त्वाचे आहे.
3. **शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि सजगता:** नव्या पद्धती स्वीकारताना शिक्षकांची प्रशिक्षणे आणि त्यांची मानसिकता या बाबींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
4. **विद्यार्थ्यांच्या विविधतेचा अभ्यास:** विद्यार्थी विविध पार्श्वभूमी, भाषा, व योग्यता असलेले असतात.

अशा विविधतेनुसार अध्ययन पद्धती कितपत परिणामकारक आहेत हे समजणे गरजेचे आहे.

5. **तंत्रज्ञानाच्या भूमिकेचे मूल्यमापन:** ऑनलाइन आणिमिश्रित शिक्षण (blended learning) यांच्या वापरामुळे होणारे बदल व अडचणी यांचा सखोल अभ्यास आवश्यक आहे.
6. **ग्रामीण व शहरी भागांतील शैक्षणिक अंतर:** NEP 2020 चा प्रभाव ग्रामीण व शहरी शाळांमध्ये समान आहे का? यावरील संशोधनातून धोरणामधील गरजांनुसार सुधारणा करता येतील.
7. **विद्यार्थ्यांच्या सहभागाचे मूल्यांकन:** विविध अध्यापन पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक सहभाग आणि सक्रीयता कितपत वाढते, याचे निरीक्षण व विश्लेषण करणे उपयुक्त ठरेल.

महत्त्व:

या विषयावर संशोधन केल्याने शिक्षकांना विविध अध्यापन पद्धती प्रभावीपणे वापरण्यास मदत होईल. तसेच धोरणाचा खरा उद्देश प्रत्यक्ष शिक्षणात कसा उतरतो आहे याचे मूल्यांकनही करता येईल. यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारेल आणि विद्यार्थी केंद्रीत शिक्षण यशस्वी होईल.

1. **शिक्षण धोरणाची परिणामकारकता मोजणे:** NEP 2020 चा प्रत्यक्ष शिक्षण व्यवस्थेवर होणारा प्रभाव संशोधनातून स्पष्ट करता येतो, जे धोरण सुधारण्यासाठी उपयुक्त ठरते.
2. **नवीन अध्यापन पद्धतींची उपयुक्तता तपासणे:** विविध अध्ययन-अध्यापन तंत्रांचा प्रभाव व मर्यादा समजून घेण्यासाठी संशोधन अत्यंत गरजेचे आहे.
3. **शिक्षक व शाळा व्यवस्थापनासाठी मार्गदर्शन :** संशोधनाच्या आधारे तयार झालेली माहिती शिक्षक व शाळांना अध्यापन सुधारण्यासाठी स्पष्ट दिशा प्रदान करू शकते.
4. **शिक्षणातील नवोपक्रमांचा चालना देणे:** स्थानिक किंवा प्रयोगशील उपक्रमांचे संशोधन हे इतर शाळांसाठी प्रेरणादायी ठरते व नवोपक्रमांचा प्रसार होतो.
5. **विद्यार्थी केंद्रीत शिक्षणासाठी मदत:** विद्यार्थ्यांच्या गरजा, आवडीनिवडी आणि शिकण्याच्या पद्धती लक्षात घेऊन अध्यापनाचे नियोजन करण्यासाठी संशोधन मदत करते.
6. **शिक्षणातील सामाजिक समावेशकता वाढवणे:** विविध सामाजिक, आर्थिक, भाषिक पाश्र्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण कितपत न्याय्य आहे, हे जाणून घेण्यासाठी संशोधन उपयुक्त ठरते.
7. **राजकीय व धोरणात्मक निर्णयांसाठी आधार:** शिक्षणवषयक निर्णय घेताना संशोधनातून मिळालेली आकडेवारी व निष्कर्ष हे ठोस आधार म्हणून वापरले जाऊ शकतात.
8. **शिक्षणात गुणवत्ता सुधारणा:** अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, मूल्यांकन प्रक्रीया यामध्ये आवश्यक बदल सुचवण्यासाठी संशोधन अत्यावश्यक ठरते.

उद्दिष्टे

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील प्रमुख बाबींचा अभ्यास करणे.
2. विविध अध्ययन-अध्यापन पद्धती ओळखणे व त्यांचा उपयोग तपासणे.
3. शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातून या पद्धतींची उपयुक्तता समजून घेणे.
4. अध्यापनातील बदल व नवविचारांचा आढावा घेणे.
5. NEP 2020 च्या अंमलबजावणीतील अडथळ्यांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती व माहिती संकलनाची साधने:

संशोधन पद्धत: गुणात्मक (Qualitative) व काही प्रमाणात मात्रात्मक (Quantitative).

माहिती संकलनाची साधने: मुलाखती (शिक्षक व विद्यार्थी)

प्रश्नावली

प्रत्यक्ष निरीक्षण

शैक्षणिक दस्तऐवजांचे विश्लेषण

केस स्टडी

निष्कर्ष:

NEP 2020 ही शिक्षण क्षेत्रात क्रांतिकारक संकल्पना घेऊन आली आहे. पण तिच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी पारंपरिक अध्यापन पद्धतीमधून बाहेर पडणे गरजेचे आहे. विविध अध्ययन व अध्यापन पद्धतींचा स्वीकार हा विचार शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण व उपयुक्त बनवतो. शिक्षकांची भूमिका मार्गदर्शक व प्रेरणादायक बनवणे हे यशस्वी परिवर्तनासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. भारत सरकार - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (शैक्षणिक मंत्रालय)
2. रमेश, पी. (2021). भारतातील शिक्षणातील नवप्रवर्तन.
3. शर्मा, ए. (2020). अध्यापन पद्धतींचा अभ्यास.
4. UNESCO (2020). Education in the 21st Century.
5. विविध शैक्षणिक संशोधन मासिके व जर्नल्स
6. Government of India. (2021). Implementation plan of NEP 2020. Ministry of Education, New Delhi.
7. Joshi, D. (2021). New education policy and pedagogical shifts in India. Oxford University Press.
8. Kumar, R. (2019). Constructivist approaches to teaching and learning. Orient Blackswan.
9. Mishra, S. (2021). Digital pedagogy in Indian classrooms. Sage Publications.
10. National Council of Educational Research and Training. (2005). National curriculum framework. NCERT.
11. National Council of Educational Research and Training. (2021). Teacher training modules under NEP 2020. NCERT.
12. Radhakrishnan, S. (1949). University Education Commission Report (1948-49). Ministry of Education, Government of India.
13. Singh, R., & Patel, K. (2022). Multidisciplinary approaches in NEP 2020. Rawat Publications.
- UNESCO. (2020). Education in the 21st century: Learning to learn. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
14. Yashpal Committee. (1993). Learning without burden. Ministry of Human Resource Development, Government of India.

भारतीय संविधान आणि शिक्षकांचे उत्तरदायित्व

मार्गदर्शक

डॉ. वैशाली आर. सोनवणे

प्राचार्य,

अभय युवा कल्याण केंद्र संचलित, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय धुळे ता.जि. धुळे

आणि

सह-मार्गदर्शक

डॉ. लता एस. मोरे

प्राचार्य,

साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनी समावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा जि. जळगाव

आणि

संशोधक

विशाल बळीराम सिरसाट

क.ब.चौ.उ.म.वि., जळगाव

प्राथमिक शिक्षक

ZPCPS Keligavhan Badnapur Tal, Dist-Jalna.

सारांश :

भारतीय संविधान हे आपल्या देशाचे सर्वोच्च आणि मूलभूत कायदाचित्र आहे. हे संविधान केवळ कायदेशीर चौकट न ठरता, समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत तत्त्वे, अधिकार आणि कर्तव्ये यांचे मार्गदर्शन करते. यात लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांचा समावेश आहे. या मूल्यांचा प्रचार आणि प्रसार समाजात प्रभावीपणे होण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षक हा समाजाचा शिल्पकार मानला जातो. विद्यार्थ्यांच्या मनावर सर्वात पहिला आणि खोल प्रभाव टाकणारा घटक म्हणजे शिक्षक. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१अ अंतर्गत ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. या अधिकाराची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यासाठी शिक्षकांची सजगता आणि कार्यक्षमता गरजेची आहे. शिक्षकांचे संविधानाशी असलेले उत्तरदायित्व केवळ पुस्तकापुरते मर्यादित नसते. त्यांना विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्ये रुजवायची असतात. यामध्ये सामाजिक समता, धर्मनिरपेक्षता, सहिष्णुता, पर्यावरण संवर्धन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि राष्ट्रभक्ती यांचा समावेश होतो. शिक्षक विद्यार्थ्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान देत नाहीत, तर त्यांना जबाबदार आणि सजग नागरिक बनवतात. शिक्षक हे समाजातील परिवर्तनाचे वाहक असतात. ग्रामीण आणि मागास भागांत तर त्यांचे योगदान अधिक महत्त्वाचे ठरते. ते केवळ विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित राहत नाहीत, तर समाजप्रबोधन, साक्षरता मोहीम आणि सामाजिक एकोपा निर्माण करण्यासाठीही कार्यरत असतात.

एकंदरीत, भारतीय संविधानातील मूल्ये आचरणात आणण्यासाठी आणि भावी पिढीला योग्य दिशा देण्यासाठी शिक्षकांचे उत्तरदायित्व फार मोठे आहे. ते केवळ ज्ञानदाते नसून राष्ट्रघडणीतील महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत. त्यामुळे शिक्षकांनी आपली भूमिका जाणून जबाबदारीने वागणे हे काळाची गरज आहे.

मुख्य संबोध : भारतीय संविधान, शिक्षक, उत्तरदायित्व, मूलभूत अधिकार, मूलभूत कर्तव्ये, अनुच्छेद २१अ, शैक्षणिक मूल्ये, सामाजिक समता, लोकशाही, बंधुता, सहिष्णुता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, राष्ट्रभक्ती, शिक्षणाचा हक्क, शाळा व्यवस्थापन, मूल्याधारित शिक्षण, संविधानिक मूल्ये व सामाजिक जबाबदारी.

प्रस्तावना:

भारतीय संविधान हे आपल्या देशाचे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान आहे. हे संविधान केवळ कायद्यांचे संकलन नसून, लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यांसारख्या उच्च मूल्यांवर आधारित आहे. या मूल्यांची खरी रुजवणूक समाजामध्ये होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे - आणि त्या शिक्षणाचे प्रमुख वाहक म्हणजे **शिक्षक**. शिक्षक हे केवळ ज्ञानदान करणारे व्यक्ती नसून, समाजात जबाबदार, सजग आणि संविधाननिष्ठ नागरिक घडवण्याचे काम करतात. म्हणूनच, भारतीय संविधानाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यात शिक्षकांची भूमिका केवळ महत्त्वाची नाही, तर अनिवार्य आहे. या लेखामध्ये आपण भारतीय संविधानातील शिक्षणविषयक तरतुदी, शिक्षकांचे सामाजिक व शैक्षणिक उत्तरदायित्व, आणि त्यांनी संविधानिक मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी निभावलेली भूमिका यांचा सविस्तर आढावा घेणार आहोत.

विषय प्रवेश:**1. भारतीय संविधानाचे मूलभूत तत्त्वे :**

लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय ही संविधानाची पाया असलेली मूल्ये आहेत. ही मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवण्याचे कार्य शिक्षक करतात. भारतीय संविधानाने देशात प्रतिनिधी लोकशाहीची स्थापना केली आहे.

या पद्धतीत नागरिक निवडणुकांद्वारे आपले प्रतिनिधी निवडतात आणि ते प्रतिनिधी शासन चालवतात. लोकशाहीत जनतेला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संघटन स्वातंत्र्य, आणि सरकारवर टीका करण्याचा हक्क असतो. लोकशाहीमुळे पारदर्शकता, जबाबदारी, आणि उत्तरदायित्वाची भावना निर्माण होते. भारतातील प्रत्येक नागरिक कायद्यापुढे समान आहे. कोणालाही धर्म, जात, लिंग, वंश किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर दुजाभाव केला जाऊ शकत नाही. संविधानात अनुच्छेद १४ ते १८ मध्ये समानतेचे अधिकार दिले आहेत. उदाहरणार्थ, अस्पृश्यतेवर बंदी, समान संधीचा अधिकार, इत्यादी.

प्रत्येक नागरिकाला विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, उपासना आणि संघटनेचे स्वातंत्र्य आहे. ही स्वातंत्र्ये व्यक्तीला त्याचा जीवनशैलीनुसार जगण्याचा अधिकार देतात. अनुच्छेद १९ ते २२ या स्वातंत्र्याच्या अधिकारांवर आधारित आहेत. हे स्वातंत्र्य मर्यादित असून ते इतरांच्या हक्कांना हानी पोहोचवणार नसेल तरच मान्य असते. बंधुता म्हणजे सर्व नागरिकांमध्ये आपुलकी, सहकार्य, आणि स्नेहभाव टिकवणे. भारत विविधतेने भरलेला देश आहे - भाषा, धर्म, जात यामध्ये फरक असूनही एकतेची भावना निर्माण करणे हे संविधानाचे उद्दिष्ट आहे. बंधुतेमुळे समाजात शांतता व सामाजिक समरसता निर्माण होते.

भारतीय राज्य कोणत्याही धर्माचा प्रचार करत नाही किंवा विरोध करत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या धर्माचे पालन करण्याची, उपासना करण्याची, व प्रचार करण्याची मुभा आहे (अनुच्छेद २५-२८). धर्मनिरपेक्षता मुळे सर्व धर्माबाबत समान वागणूक दिली जाते. भारत एक सार्वभौम राष्ट्र आहे, म्हणजेच भारत स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतो. कोणत्याही बाह्य देशाची किंवा संस्थेची अनुमती किंवा हस्तक्षेप आवश्यक नाही. या तत्त्वामुळे भारत स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून कार्य करतो. भारतीय राज्यव्यवस्थेचा पाया म्हणजे कायदा. कोणीही कायद्याच्या वर नाही - सर्वसामान्य नागरिक असो किंवा पंतप्रधान. कायद्याचे राज्य लोकशाहीला बळकट करते व मनमानी वर्तनाला आळा घालते.

अनुच्छेद २१अ - शिक्षणाचा मूलभूत हक्क :

भारतीय संविधानात अनुच्छेद २१अ (Article 21A) हा ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा मूलभूत हक्क म्हणून ओळखला जातो. हा हक्क ८६व्या घटनादुरुस्तीद्वारे २००२ मध्ये संविधानात समाविष्ट करण्यात आला आणि १ एप्रिल २०१० पासून लागू झाला. "राज्याने ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक मुलाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून द्यावे, हे त्याचे कर्तव्य असेल."

या अधिकारानुसार:

- शिक्षण मोफत म्हणजे - विद्यार्थ्यांकडून कोणतेही शुल्क, फी, किंवा खर्च घेतला जाणार नाही.
- शिक्षण सक्तीचे म्हणजे - पालकांनी आपल्या मुलाला शाळेत पाठवणे आवश्यक आहे, अन्यथा कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

या अनुच्छेदाच्या अंमलबजावणीसाठी "मुफ्त व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायदा, २००९" (RTE Act) लागू करण्यात आला.

या कायद्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे:

1. प्रत्येक मुलाला जवळच्या शाळेत प्रवेश
2. खासगी शाळांमध्ये २५% जागा गरीब व दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांसाठी राखीव
3. शाळांचे दर्जात्मक निकष ठरवलेले - शिक्षक प्रमाण, वर्ग खोल्या, शिक्षणाचे माध्यम, इ.
4. कोणत्याही मुलाला शिक्षणाच्या दरम्यान शाळेबाहेर काढले जाणार नाही.

अनुच्छेद २१अ हा केवळ शिक्षणाचा हक्क नाही, तर समान संधी, सामाजिक न्याय, आणि उज्ज्वल भविष्यासाठीचा मूलाधार आहे. या हक्काची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यामध्ये शिक्षकांची भूमिका सर्वात महत्त्वाची आहे.

शिक्षक: राष्ट्रघडणीचे शिल्पकार:

शिक्षक हा केवळ ज्ञान देणारा नसतो, तर समाज आणि राष्ट्र घडवणारा शिल्पकार असतो. विद्यार्थी हे देशाचे भविष्य असतात, आणि त्या भविष्याचा पाया घालणारे म्हणजे शिक्षक. म्हणूनच शिक्षकाला "राष्ट्रघडणीचे शिल्पकार" असे गौरवाने संबोधले जाते.

शिक्षक विद्यार्थ्यांना योग्य ते संस्कार, सद्गुण, प्रामाणिकपणा, शिस्त, आणि सहकार्य शिकवतात. अशा विद्यार्थ्यांतून जबाबदार नागरिक घडतात, जे समाजात सकारात्मक बदल घडवू शकतात. शिक्षक केवळ पुस्तकातील माहिती देत नाहीत, तर प्रश्न विचारण्याची सवय, तर्कशुद्ध विचार, आणि सृजनशीलता विकसित करतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे आत्मविश्वास वाढतो.

भारतीय संविधानात सांगितलेल्या समता, बंधुता, सहिष्णुता, आणि धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वांची शिकवण शिक्षक देतात. यामुळे विद्यार्थी सामाजिकदृष्ट्या जागरूक आणि जबाबदार नागरिक बनतात. ग्रामीण भागात शिक्षक हे समाजाचे नेतृत्व करतात. शिक्षणाबरोबरच ते साक्षरता, आरोग्य, स्वच्छता, मतदार जनजागृती यासाठी काम करतात. त्यामुळे समाजाचा सर्वांगीण विकास घडतो. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये देशप्रेम, सेवाभाव, आणि देशासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा निर्माण करतात. हे विद्यार्थी पुढे जाऊन चांगले सैनिक, अधिकारी, संशोधक, आणि उद्योजक बनतात.

शिक्षक हे राष्ट्राच्या भवितव्याचे शिल्पकार आहेत. त्यांच्या विचारांची आणि शिक्षणाची छाप विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यावर कायम राहते. म्हणूनच शिक्षक हा समाजाचा आधारस्तंभ असून त्याचे योगदान अमूल्य आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकाचा सन्मान आणि योग्य प्रोत्साहन अत्यावश्यक आहे.

संविधानिक मूल्यांची रुजवणूक:

संविधानिक समतेचा मूलभूत संदेश म्हणजे सर्व नागरिक कायद्यापुढे समान आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांना भेदभावशिवाय वागवतात आणि प्रत्येकाला समान संधी देतात. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये भेदभावविरोधी मानसिकता तयार होते. शिक्षक शाळांमध्ये समान शिक्षणाच्या संधी निर्माण करतात, विशेषतः मागास आणि दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांसाठी. संविधानाने बंधुतेचा विचार केला आहे, ज्याचा अर्थ सर्व भारतीय नागरिकांमध्ये भाईचारा आणि एकता असायला हवी. शिक्षक विद्यार्थ्यांना एकत्र राहण्याची, विविधतेला मान्यता देण्याची आणि एकमेकांसाठी प्रेम आणि आदर दाखवण्याची शिकवण देतात. ते

विद्यार्थ्यांना सामाजिक समता आणि ऐक्याचा आदर्श देतात.

भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्षतेवर आधारित आहे, म्हणजेच राज्य कोणत्याही धर्माचे पक्षपाती नाही. शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रत्येक धर्माचा आदर करणे आणि धार्मिक सहिष्णुता शिकवतात. त्यांचे उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांना त्यांचे धार्मिक हक्क आणि परंपरांचा आदर करायला शिकवणे आहे. संविधानात सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय न्याय याची शिफारस केली आहे. शिक्षक विद्यार्थ्यांना समानतेच्या आधारे न्यायाचे महत्त्व शिकवतात. ते विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अधिकारांबद्दल जागरूक करतात आणि त्यांना न्याय, कायदा आणि संविधानाच्या तत्वांचा आदर करायला शिकवतात.

भारतीय संविधान लोकशाहीवर आधारित आहे. शिक्षक विद्यार्थ्यांना लोकशाहीचे महत्त्व शिकवतात आणि त्यांना सर्वांसाठी समान अधिकार, मतदानाचा हक्क, आणि सरकारच्या कार्यप्रणाली बद्दल माहिती देतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांना सुसंस्कृत, जागरूक नागरिक बनवतात जे आपल्या हक्कांचा आणि कर्तव्यांचा आदर करतात.

शिक्षक शाळेतील वर्तणुकीसाठी आदर्श ठरतात. ते विद्यार्थ्यांना समानतेचा आणि परस्पर आदराचा संदेश देतात. शाळेतील विविध कार्यक्रम, स्पर्धा, आणि कार्यशाळांमध्ये समान संधी देऊन समतेची रुजवणूक केली जाते. शिक्षक विविध सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आणि खेळाच्या उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांना विविधतेचा आदर करायला शिकवतात. शाळेतील विविध पद्धती आणि कार्यक्रम विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक ऐक्य प्रस्थापित करतात. शिक्षक संविधानिक हक्क, कर्तव्ये, आणि नागरिकाची भूमिका याबद्दल विद्यार्थ्यांना शिक्षित करतात. विविध कायद्यांचे पालन आणि मानवी हक्क याबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण केली जाते.

मूलभूत कर्तव्यांची शिकवण:

भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत कर्तव्ये दिली आहेत, ज्यांचे पालन करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य आहे. हे कर्तव्ये समाजाच्या कल्याणासाठी महत्त्वाची आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांना स्वतंत्रता, समता, बंधुता, आणि न्याय याच्या मूल्यांचे महत्त्व शिकवतात. तसेच, विद्यार्थ्यांना संविधानाचे आदर, पर्यावरणाची रक्षा, सामाजिक न्याय, आणि संविधानिक अधिकार यांची माहिती दिली जाते. शिक्षक धार्मिक सहिष्णुता, विविधतेचा आदर, आणि कायदेशीर दायित्वांचा आदर्श विद्यार्थ्यांना दाखवतात. यामुळे, विद्यार्थी समाजातील जबाबदारी समजून सुसंस्कृत आणि जबाबदार नागरिक बनतात.

समाजप्रबोधन व सामाजिक नेतृत्व:

शिक्षक समाजप्रबोधनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध समस्यांविषयी जागरूक करतात आणि त्यांना या समस्यांवर उपाय सुचवण्याची प्रेरणा देतात. शिक्षक साक्षरता, आरोग्य, स्वच्छता, आणि धार्मिक सहिष्णुता यांसारख्या विषयांवर समाजात जनजागृती निर्माण करतात. शिक्षक हे एक सामाजिक नेता म्हणून विद्यार्थ्यांना चांगले नागरिक घडवतात, जे समाजाच्या प्रगतीसाठी काम करतात. ते समाजातील असमानता, भेदभाव, आणि विविधतेचा आदर यावर मार्गदर्शन देतात, ज्यामुळे सामाजिक समरसता आणि एकता वृद्धिंगत होते. यामुळे शिक्षक समाजात सकारात्मक बदल घडवण्यासाठी नेतृत्व करतात.

प्रशासकीय आणि शैक्षणिक जबाबदाऱ्या:

शिक्षकांची शैक्षणिक जबाबदारी विद्यार्थ्यांना योग्य शिक्षण देणे, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडवणे, आणि त्यांना समाजाचे जबाबदार नागरिक बनवणे आहे. तसेच, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या शालेय प्रगतीवर लक्ष ठेवून त्यांना मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय जबाबदारीमध्ये शालेतील नियमांचे पालन, वर्ग व्यवस्थापन, आणि शालेय कार्यक्रमांचे आयोजन येते. शिक्षकांना शाळेच्या शिस्तीचे पालन सुनिश्चित करणे,

विद्यार्थ्यांचा उपस्थिती रेकॉर्ड ठेवणे, आणि शालेय कामकाज व्यवस्थित चालवणे आवश्यक असते. शैक्षणिक आणि प्रशासकीय जबाबदाऱ्या एकत्रितपणे शिक्षकाच्या कार्यक्षेत्राचा भाग असतात, ज्यामुळे शाळेतील शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते.

निष्कर्ष:

1. शिक्षक हा संविधानातील मूल्यांचा पहिला प्रसारक असतो. राष्ट्रनिर्मितीसाठी शिक्षकांचे उत्तरदायित्व हे केवळ शैक्षणिक न राहता सामाजिक आणि राष्ट्रीय स्तरावरही अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
2. शिक्षक हे राष्ट्राच्या भविष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या कामामुळे देशात चांगले नागरिक, प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्व, आणि जबाबदार समाजाची निर्मिती होते.
3. संविधानिक मूल्यांची शिकवण विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक समता, न्याय, आणि सहिष्णुता यांची भावना निर्माण करते.
4. शिक्षक केवळ शाळेतील ज्ञान देत नाहीत, तर विद्यार्थ्यांना जीवनातील महत्त्वाच्या मूल्यांची शिकवण देखील देतात.
5. समाजप्रबोधन व सामाजिक नेतृत्व शिक्षकांच्या हातात आहे, कारण ते विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन करतात आणि सामाजिक मुद्द्यांबद्दल जागरूक करतात.
6. शिक्षकांची शैक्षणिक आणि प्रशासकीय जबाबदारी एकमेकांशी निगडित आहे. दोन्ही क्षेत्रात उत्तम कार्य करणारे शिक्षक शाळेच्या गुणवत्तेसाठी महत्त्वाचे असतात.
7. शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या वाढीसाठी शिक्षकांचे योगदान अनिवार्य आहे, आणि त्यांना योग्य प्रोत्साहन व सन्मान मिळणे आवश्यक आहे.
8. भारतीय संविधानातील मूलभूत तत्त्वांची रुजवणूक आणि शिक्षकांची भूमिका समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. <https://www.education-india.com>
2. <https://www.education-maharashtra.com>
3. Mishra, P. (2019). The Indian Constitution and Educational Institutions. Education and Society, 5, 45-50.
4. Singh, R. (2020). The Indian Constitution and the Role of Teachers. Delhi: Indian Literature Publications.
5. जाधव, आर. (2022). शिक्षण आणि संविधान. शिक्षक व समाज (12), 90-95.
6. पाटील, एस. (2018). भारतीय संविधान आणि शिक्षण. पुणे: ज्ञानवर्धन प्रकाशन.
7. मिश्रा, प. (2019). भारतीय संविधान और शैक्षिक संस्थाएँ. शिक्षा एवं समाज (5), 45-50.
8. राऊत, एम. (2023). संविधानिक मूल्यांची शिकवण आणि शिक्षकांची भूमिका. (17 एप्रिल, 2025).
9. राज, एस. (2021). भारतीय संविधान का महत्व और शिक्षक. (18 अप्रैल, 2025).
10. सिंह, र. (2020). भारतीय संविधान और शिक्षकों की भूमिका. दिल्ली: भारतीय साहित्य प्रकाशन.
11. Raj, S. (2021). The Importance of the Indian Constitution and Teachers. <https://www.education-india.com> (Retrieved April 18, 2025).

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेत योगदान : एक अध्ययन

प्रा. विशाल रवींद्र गवळी

प्रा. मोहनिश राजन साने

प्रा. डॉ. भूपेंद्र रामदास मालपुरे

D. M. Bari College, Dhule

D. M. Bari College, Dhule

D. M. Bari College, Dhule

प्रस्तावना

संविधान दिन किंवा राष्ट्रीय विधी दिन म्हणून दरवर्षी 26 नोव्हेंबर हा दिवस देशभरात साजरा केला जातो. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली 26 नोव्हेंबर 1949 भारतीय संविधानाचा अंतिम मसुदा संविधान सभे कडून स्वीकारण्यात आला होता. भारतीय संविधान निर्मितीचे प्रक्रियेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहुमूल्य योगदान लाभले आहे म्हणूनच त्यांना भारतरत्न भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार महाना दृष्टीने ते युगपुरुष समाजातील वंचित घटकांना न्याय मिळवून देणारा महान नेता अशा अनेक बहुमूल्य उपाध्या देण्यात आल्या आहेत. अशा महापुरुषाचे भारतीय संविधान निर्मितीतील योगदानावर निश्चित संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून अध्ययन होणे आवश्यक आहे त्याचे महत्त्व अधोरेखित करणारा हा संशोधनात्मक लेख आहे.

Key Words : संविधान निर्मिती, आंबेडकरांचे योगदान, राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये

विषयाची निवड

1939 ते 1945 या दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळानंतर जागतिक राजकारणात विचारसरणीचा प्रभाव अधिक प्रबळ झाला होता. अनेक नवनिर्वाचित राष्ट्रीय राष्ट्रवादातून स्वतंत्र झाली होती. विचारसरणीच्या प्रभावामुळे या काळात अनेक राष्ट्रांच्या घटना निर्मितीवर त्याचा प्रभाव पडणे शक्य होते. भारतातील सामाजिक आर्थिक परिस्थिती पाहता यावेळी कोणत्या संकल्पनांचा स्वीकार भारतीय संविधानात करावा अशा अनेक समस्या भारतीय घटनाकारानसमोर समोर होत्या. यामुळे एकूण 60 पेक्षा जास्त संविधानांचे अध्ययन केले. तत्कालीन अनेक संविधानातील काही मूलभूत संकल्पना कशा भारतासाठी भविष्याच्या दृष्टिकोनातून योग्य असतील याची अगदी अचूक दृष्टिकोन ठेवून आंबेडकरांनी उत्कृष्ट असे संविधान निर्माण केले. घटनाकारांच्या व आंबेडकरांच्या हातात परिश्रमाचे अध्ययन करणे हा या संशोधनात्मक लेखाचा मुख्य असल्याने या संशोधन लेखातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे घटना निर्मितीतील योगदान मांडण्याचा एक प्रयत्न केला आहे.

अभ्यासाचा उद्देश

- 1) भारतीय संविधान व इतर देशाच्या संविधानाचे अध्ययन करणे.
- 2) भारतीय राज्यघटना निर्मिती प्रक्रिया व आंबेडकरांचे योगदानाचे अध्ययन करणे.
- 3) भारतीय संविधान निर्मितीत आंबेडकरांचा भविष्यकालीन दृष्टिकोन तपासणे.

गृहीतके

- 1) भारतीय संविधान जागतिक सर्वश्रेष्ठ संविधानातील एक संविधान आहे.
- 2) भारतीय संविधान निर्मिती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहुमूल्य योगदान लाभले आहे.
- 3) आंबेडकरांनी भविष्यकालीन दृष्टिकोनातून भारतीय संविधानाची निर्मिती केली आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून या संशोधनात्मक लिखाणासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, संशोधनात्मक लेख, ऑनलाईन व

ऑफलाइन वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिक, प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही स्वरूपाच्या संशोधनात्मक साहित्याचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची व्याप्ती

भारतीय संविधान निर्मिती प्रक्रियेत एक विस्तृत आणि चिकित्सक प्रक्रिया होती. भारतीय राज्यघटना निर्मिती प्रक्रियेला दोन वर्ष 11 महिने 17 दिवस एवढा काळ लागला. मात्र स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारतीय राज्यघटनेच्या विकासाला सुरुवात झालेली दिसून येते. घटना निर्मिती व विकास प्रक्रियेला प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. त्यामुळे तो विस्तृत इतिहास अगदी कमी शब्दात मांडणे सोपे नाही. संशोधनात्मक लेखाच्या मर्यादा लक्षात घेता प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखांमध्ये ऐतिहासिक घटनांचा थोडक्यात उल्लेख करण्यात आला असून डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या घटना निर्मितीवर थोडक्यात भाष्य करण्यात आले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- भारतीय संविधान निर्मितीचे जनक

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांची ओळख आहे. ते एक महान नेते, युगपुरुष म्हणून त्यांची सामाजिक ओळख आहे. प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्था ही चतुर्वर्णावर आधारित होती. भारतात चातुर्वर्ण व्यवस्थेमुळे अनेक सामाजिक घटक उपेक्षित झाले होते. समाजातील उपेक्षित वंचित घटक समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी या उपेक्षित वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अद्वितीय असे कार्य केले. अत्यंत कठीण अशा सामाजिक परिस्थितीचा सामना करत त्यांनी देशात व परदेशात शिक्षण घेतले. उच्च शिक्षण घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या प्रचंड बुद्धिमत्तेचा ठसा भारतासह परदेशातील शिक्षण संस्थांवर देखील उमटवला होता.

आपल्या बुद्धिमत्तेचा लाभ देशाच्या विकासाला व्हावा यासाठी त्यांनी विविध क्षेत्रात प्रचंड योगदान दिले. आधुनिक भारताला त्यांनी दिलेली सर्वात बहुमूल्य देणगी म्हणजे भारतीय राज्यघटना होय.

भारतीय राज्यघटना ही जगातील सर्वश्रेष्ठ राज्यघटनेतील एक घटना म्हणून भारतीय राज्यघटना मानले जाते. समता बंधुभाव आणि न्याय या तत्त्वांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत आंबेडकरांनी केला आहे. म्हणून तिचे श्रेष्ठत्व अधिक द्विगुणित झाले आहे. समता बंधुभाव व न्याय हा भारतीय राज्यघटनेचा भक्कम पाया आहे. भारतीय संविधानामुळेच भारतीयांना लोकशाही शासन व्यवस्था लाभली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या बुद्धिमत्तेच्या व अथक परिश्रमातून उत्तम अशा घटनेची निर्मिती साध्य झाली. राज्यघटनेच्या माध्यमातूनच समाजातील वंचित व उपेक्षित घटकांना विकास व प्रगती साध्य करण्याची समान संधी आंबेडकरांनी प्राप्त करून दिली आहे. भारताचे अखंडत्व एकात्मता टिकून व तिला अबाधित ठेवण्यात राज्यघटनेचे मोठे योगदान आहे. राज्यघटनेच्या माध्यमातूनच देशातील प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत हक्काची जाणीव आणि न्यायाची हमी देण्यात आली आहे. यामुळे भारतीय संविधानाला मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करणारे संविधान म्हणून गौरविण्यात आले आहे. याचे सर्व श्रेय डॉ. आंबेडकरांना जाते. कारण डॉ. आंबेडकर हे एक श्रेष्ठ संविधान तज्ञ होते त्यांनी अनेक देशांचे संविधान अभ्यासले होते यानंतरच भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती केली आंबेडकरांनी 60 पेक्षा जास्त देशांचे संविधान अभ्यासले होते.

जगातील कोणत्याही राज्यघटनेत नसलेल्या कलमांचा भारतीय संविधानात समावेश केला. भारतीय संविधानात त्यांनी कलम 14 ते 32 ही मूलभूत हक्काची कलमे समाविष्ट करून भारतीय संविधानाला अधिक श्रेष्ठत्व प्राप्त करून दिले आहे कलम 32 ला आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेचे हृदय म्हटले आहे कारण कलम 32 नुसार मूलभूत हक्कावर गदा आल्यास भारतातील प्रत्येक नागरिकाला न्यायालयात दाद मागता येते. त्यांनी प्रत्येक भारतीय नागरिकाला घटनेच्या माध्यमातून जगण्याचा मूलभूत हक्क दिला आहे. कोणतेही वेद न बाळगता मूलभूत हक्क बहाल केले आहेत. यामुळेच सर्वच क्षेत्रात प्रत्येक भारतीयांना

विकासाची समान संधी उपलब्ध झाली आहे. समानतेच्या हक्कामुळे आज महिला पुरुषांच्या बरोबर ये सामाजिक शैक्षणिक राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रात नाव कमवीत आहे. आणि हे संविधानामुळेच शक्य झाले आहे.

भारतीय संविधानातील मूलभूत संकल्पना व डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान

- 1) **सार्वभौम-** भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये सार्वभौम या शब्दाचा उल्लेख करण्यात आला आहे. भारत हे स्वतंत्र राज्य असून त्यावर कोणत्याही परकीय सत्तेचे नियंत्रण नाही.
- 2) **प्रजासत्ताक-** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या संकल्पनेबाबत पुढील उद्गार काढलेत लोकशाहीचा अर्थ असा आहे की ज्या जीवनात स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या तीन तत्त्वांचा समावेश झालेला आहे.
- 3) **गणराज्य** - गणराज्य म्हणजे सत्ता कोणाही व्यक्तीकडे वंशपरंपरेने दिली जाणार नाही.
- 4) **समता व सामाजिक न्याय** - सामाजिक विषमता दूर करणे म्हणजे सामाजिक न्यायाची स्थापना करणे होय. अस्पृश्यता ही भारतीय समाजाला शाप आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 15 व कलम 17 मध्ये तशी तरतूद केली आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या अथक प्रयत्नामुळे संविधानात प्रत्येक नागरिकाला जात, धर्म, लिंग, भाषा यावर आधारित असलेल्या भेदभावाविरुद्ध समान हक्क मिळाले आहेत.
- 5) **समाजवाद आणि धर्मनिरपेक्षता-** घटनेच्या प्रस्तावनेत डॉ. आंबेडकरांनी समाजवाद तसेच धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेची मांडणी केली. यामुळे भारतात धर्माच्या आधारावर भेदभावाला विरोध केला असून सर्वधर्मसमभावाचा पाया घातला गेला आहे. हे फक्त आंबेडकरांच्या योगदानानेच शक्य झाले आहे.
- 6) **मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतुदी-** भारतातील सामाजिक परिस्थितीची पूर्ण कल्पना बाबासाहेबांना होती. त्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळावा यासाठी संविधानात गरीब व मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतुदीचा समावेश डॉ. आंबेडकरांनी केला.
- 7) **भारतीय संविधानातील अल्पसंख्याकांचे हक्क-** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अल्पसंख्याकांच्या हक्कांच्या मुद्द्यावर खूप विशेष होते. त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणासाठी, प्रतिनिधित्वाच्या वाढीसाठी, शिक्षणासाठी आणि विकासासाठी विशेष तरतुदी संविधानात केल्या. संविधान सभेत कागदपत्रे सादर करत त्यांनी अल्पसंख्याकांसाठी आयोग स्थापन करण्याचा मुद्दा उपस्थित केला. केंद्र सरकारने 1992 च्या राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक कायद्यानुसार 1993 मध्ये राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोगाची स्थापना केली.
- 8) **संविधानातील मूलभूत हक्क** - आंबेडकर हे मूलभूत हक्काचे खंदे पुरस्कर्ते व समर्थक होते. त्यांनी संविधानातील तिसऱ्या भागात नागरिकांना राज्याविरुद्ध मूलभूत हक्काची हमी दिली आहे. कलम 15 (2), कलम 23, कलम 24 मध्ये काही मूलभूत हक्क समाविष्ट आहेत. जी जात, धर्म, वंश, जन्मस्थान यावर आधारित व्यक्ती व्यक्तीत भेदभावास मनाई करतात. अस्पृश्यता निर्मूलनासह सर्व प्रकारच्या भेदभावास ही कलमे मनाई करतात. यामुळे नागरी स्वातंत्र्याची हमी व संवैधानिक संरक्षण प्रदान झाले आहे. मूलभूत हक्काचे रक्षण न झाल्यास कलम 32 नुसार न्यायालयात दाद मागण्याची देखील तरतूद त्यांनी केली आहे. आंबेडकरांनी मूलभूत हक्कांना संविधानाचा आत्मा मानले होते.
- 9) **संघराज्यातील प्रत्येक व्यक्ती कायद्यासमोर समान** - संघराज्यात प्रत्येक व्यक्तीला कायद्यासमोर समान लेखले जाईल व कायद्याचे समान संरक्षण त्यांना नाकारले जाणार नाही. धर्म, वंश, जात, भाषा, लिंग इत्यादी आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही तर सर्वांना समान अधिकार

दिले जातील अशी ठोस तरतूद संविधानात करण्यात आली आहे.

- 10) **राज्यांची मार्गदर्शक तत्वे** - राज्यांच्या मार्गदर्शक तत्वांचे सविस्तर वर्णन घटनेच्या कलम 36 ते कलम 51 मध्ये देण्यात आले आहे. यामुळे जनता शासनाच्या कार्याचे मूल्यमापन करू शकते.
- 11) **एकेरी नागरिकत्व** - अमेरिकेत नागरिकांना दुहेरी नागरिकत्व प्राप्त होते तर भारतात नागरिक कोणत्याही राज्यात राहत असला तरी त्याला एकच नागरिकत्व प्राप्त होते.
- 12) **स्वतंत्र एकेरी न्यायव्यवस्था व न्यायालयीन पुनर्विलोकन** - भारतीय राज्यघटनेने न्यायालयाला स्वतंत्र बहाल केले आहे. भारतात एकेरी न्यायव्यवस्था असून केंद्राच्या कायद्याची किंवा आदेशाची वैधता तपासण्याचा अधिकार न्यायालयाला आहे. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाला आहे.
- 13) **कायद्याची अधीसत्ता** - भारतीय संघराज्याने कायद्याच्या आधी सत्तेच्या तत्वाचा स्वीकार व त्याला मान्यता दिली आहे. यामुळे सर्व व्यक्ती व संस्था यापेक्षा कायदा श्रेष्ठ ठरतो.
- 14) **आणीबाणीची तरतूद** - परकीय आक्रमण युद्ध अंतर्गत शस्त्रमंडळी यामुळे राष्ट्राचे अस्तित्व धोक्यात आले तर अशावेळी राष्ट्रपती आणीबाणी पुकारतात. या काळात घटक राज्याचे अधिकार केंद्राकडे सुपूर्द केले जातात.
- 15) **संसदीय लोकशाही व प्रौढ मताधिकार** - भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक भारतीय नागरिकाला कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिल्याने सशक्त व सुदृढ लोकशाहीची निर्मिती भारतात झाली आहे.

भारतीय संविधानात इतर देशाकडून स्वीकारलेल्या संकल्पना

- 1) **ब्रिटन** - संसदीय शासन, एकल नागरिकत्व, मंत्रीपरिषद, संसदेचे अधिकार, द्वि सभागृह, संसद, सभापती व्यवस्था ही तत्वे स्वीकारलेली आहेत.
- 2) **आयरलंड** - राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे, राष्ट्रपती निवड, राष्ट्रपती कडून राज्यसभा सदस्य निवड, ही तत्वे स्वीकारलेली आहे.
- 3) **अमेरिका**- राष्ट्रपती उपराष्ट्रपती कर्तव्य जबाबदाऱ्या महाभियोग सर्वोच्च व उच्च न्यायाधीशांचे उच्चाटन, मूलभूत हक्काचे पृथक्करण, न्यायालयीन पुनर्विलोकन, न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य, घटनेची प्रस्तावना ही तत्वे स्वीकारलेली आहेत.
- 4) **कॅनडा**- शक्तिशाली केंद्र सरकार, केंद्र राज्य अधिकार विभागणी, राज्यपाल नेमणूक, सर्वोच्च न्यायालयाचे कार्य ही तत्वे स्वीकारलेली आहेत.
- 5) **ऑस्ट्रेलिया**- समवर्ती सूची, संसदेचे मुक्त अधिवेशन (कलम 108), देशातील व राज्यातील स्वातंत्र्य व व्यापार स्वातंत्र्य ही तत्वे स्वीकारलेली आहे.
- 6) **रशिया**- मूलभूत कर्तव्य व पंचवार्षिक योजना.
- 7) **फ्रान्स**- प्रस्तावनेतील स्वातंत्र्यता, समानता, बंधुत्व यांचे आदर्श.
- 8) **जर्मनी**- आणीबाणीच्या काळात मूलभूत अधिकारांचे निलंबन, आणीबाणीत केंद्राला अतिरिक्त अधिकार ही तत्वे स्वीकारलेली आहेत.
- 9) **दक्षिण आफ्रिका** - घटनादुरुस्ती राज्यसभेचे सदस्यांची निवड ही तत्वे स्वीकारलेली आहेत.

उपरोक्त विविध देशातील सर्वश्रेष्ठ संकल्पनांचा व मूलभूत घटकांचा समावेश डॉ. आंबेडकरांकडून भारतीय संविधानात करण्यात आला आहे त्यामुळे भारतीय संविधान जगातील सर्वश्रेष्ठ आणि उत्तम संविधान निर्माण करण्यात आंबेडकरांचे विशेष योगदान स्पष्ट होते जगातील सात देशांच्या संविधानाचे अध्ययन करून काही उत्तम संविधानांची निवड करण्यात आली व त्यातील काही संकल्पनांचा भारतीय

घटनाकारांनी स्वीकार केला यामागील दृष्टीकोन हा भविष्यकालीनच होता हे देखील स्पष्ट होते म्हणूनच आज भारतीय लोकशाही अधिक सुदृढ आणि बलशाली झाली आहे. संविधान निर्मितीतील डॉ. बाबासाहेबांचे बहुमूल्य योगदान आज स्पष्ट होते आहे.

इतर संविधानावर भारतीय संविधानाचा प्रभाव

वसाहत्तोत्तर काळात अनेक देशांनी प्रेरणादायी भूमिकेतून भारतीय संविधानाचे अध्ययन केले आहे. वसाहत्तोत्तर काळानंतर देखील अनेक देशातील राज्यव्यवसाय टिकून राहण्यास आणि अडचणी आल्या. राजकीय अस्थिरतेच्या गंभीर समस्यांना अनेक देशांना तोंड द्यावे लागले आहे. 1990 ला रशियाच्या विघटनानंतर भारतीय संघराज्याचे महत्त्व अधिक स्पष्ट झाले. अनेक टिकाकारांनी भारतीय संघराज्याला अर्ध संघराज्य म्हणून हिणवले होते. मात्र आंबेडकरांनी केंद्र राज्य संबंधात केंद्राला अधिक शक्तीशाली करण्याबाबत घेतलेली भूमिका 1990 च्या रशिया गट विघटनानंतर योग्य असल्याचे दिसून आले. आंबेडकरांचा दूरदृष्टीकोन व भविष्यवादी दृष्टिकोन किती योग्य होता हे स्पष्ट होते. यातच भारतीय राज्यघटनेत अनेक मूलभूत व श्रेष्ठ संकल्पनांचा स्वीकार बाबासाहेबांकडून केल्याने भारतीय एकात्मता अधिक बलशाली झाली आहे. भारतीय संविधान हा भारतीयांचा सर्वोच्च कायदा असल्याने शासनाची रचना कार्यपद्धती, कर्तव्य, मूलभूत हक्क, शासनाची कर्तव्य निर्धारित करणारी चौकट संविधानामुळे आखली गेली आहे. यामुळे ते जगातील विस्तृत संविधान ठरते. यामुळेच अनेक देशांवर भारतीय संविधानाचा प्रभाव वसाहत्तोत्तर काळानंतर अधिक झालेला दिसून येतो. जागतिक पातळीवर एक आदर्श संविधान म्हणून भारतीय संविधानाची ओळख आज निर्माण झाली आहे. विविध देशांनी भारतीय संविधानातील संकल्पनांचा स्वीकार केला आहे.

विविध देशांवर भारतीय संविधानाचा असलेला प्रभाव

बांगलादेशचे संविधान 1972 : बांगलादेश ने पाकिस्तान पासून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आपल्या संविधान निर्मिती प्रक्रिया सुरुवात केली होती. बांगलादेशाने आपल्या देशातील सामाजिक रचनेचा विचार करता भारताप्रमाणेच आपल्या संविधानात संसदीय लोकशाहीचा व मूलभूत हक्काचा समावेश करण्यास प्राधान्य दिले होते.

दक्षिण आफ्रिकेची संविधान 1996 : वर्णभेदाच्या समस्येनंतर दक्षिण आफ्रिकेत मानवी हक्कावर भर देण्यात आला आहे. अर्थात दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानावर 1996 नंतर भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्कांचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येत आहे.

फिजीचे संविधान 2013 : फिजीचे संसदीय लोकशाही शासन व अल्पसंख्याकांच्या हक्कावरील कलमे भारतीय संविधानाचे प्रतिबिंब अधोरेखित करतात.

नेपाळचे संविधान (2015) : नेपाळच्या संविधानातील मूलभूत हक्क संघराज्य वादाच्या तरतुदी भारतीय संविधानातील चौकटींशी मिळत्या जुळत्या आहेत. यामुळे नेपाळच्या संविधानावर देखील भारतीय संविधानाचा स्पष्ट प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीचा डॉ. आंबेडकरांचे बहुमूल्य योगदान लाभले यामुळे भारतीय संविधान अधिक दृष्टिकोनातून निर्माण झाले आहे. भविष्यकालीन तरतुदीचा विचार करून संविधान बनविले गेले आहे. त्यामुळे भारतीय संविधान जगातील विस्तृत संविधान म्हणून गणले जाते. भारतीय संविधान निर्मितीमुळे अनेक ऐतिहासिक बदल घडले आहेत.

1. संविधान निर्मिती डॉ. आंबेडकरांचे योगदान लाभल्याने भारतातील अस्पृश्यता संपली आहे.
2. भारतीय राज्यघटनेतील समानतेच्या तत्त्वामुळे स्त्रियांना समान हक्क मिळाले आहेत.

3. भारतातील गरीब वंचित तसेच मागासवर्गीयांना आरक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षण रोजगार मिळण्याच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.
4. डॉ. आंबेडकरांनी स्वीकारलेल्या धर्मनिरपेक्ष संकल्पनेमुळे भारतात धर्मनिरपेक्षतेचे पालन होऊ लागले असून सर्वधर्मसमभावाला भारतात चालना मिळाली आहे.
5. भारतीय संविधानातील श्रेष्ठ संकल्पनांचा डॉ. आंबेडकर यांनी स्वीकार केल्याने भारतीय लोकशाही अधिक भक्कम झाली आहे.
6. राज्यघटनेतील संसदीय लोकशाही मूलभूत हक्क केंद्र राज्य संबंधातील तरतुदी संघराज्य पद्धत व प्रबळ केंद्र सरकार या संकल्पनांचा स्वीकार केल्याने इतर देशही भारतीय संविधानाचा आदर्श स्वीकारत आहेत.
7. नेपाळ फिजी दक्षिण आफ्रिकेसारखे देश देखील भारताच्या राज्यघटनेतील तरतुदींचा आदर्श स्वीकारण्यास भाग झाले आहेत.
8. नेपाळ सारख्या देशात सात वेळा आपले संविधान बदलत आहे. नेपाळ व पीजी सारखे देश राजकीय असतील त्याला बळी पडले असून भारतीय लोकशाही अधिक बळकट आणि सुदृढ होत आहे हेच डॉ. बाबासाहेबांच्या संविधान निर्मितीतील यशस्विता आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. झांबरे सं. ध. , आपली राज्यघटना, सांकेत प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. 14-17
2. प्रा. नांदेडकर व. गो., भारतीय राज्यघटना आणि राज्य व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृ. क्र. 1-11
3. डॉ. होवाळ र्. ना. आपला देश आपली राज्यघटना, सुविधा प्रकाशन, सोलापूर, पृ. क्र. 20-39
4. प्रा. कुलकर्णी, भारतीय शासन व राजकारण, प्रगती बुक्स प्रा. लि. पुणे, पृ. क्र. 7-14.
5. प्रा. पाटील, प्रा. कुलकर्णी. भारताचे प्रजासत्ताक शासन, प्रगती बुक्स प्रा. लि. पुणे, पृ. क्र. 2.1-2.11.
6. कोळंबे रंजन, भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, भागीरथ प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. 12-17.
7. प्रा. निकम गो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान, विमलकिर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव, पृ. क्र. 1-7, 40-46.
8. Kothe N. Dr. Purohit Y. Journal law Mantra, ISSN 2321-6417, Issue-1 (Online) Page No. 4-6
9. www.muktpeth.com
10. www.oneindia.com
11. www.majhapaper.com
12. www.dhammbharat.com
13. www.legalserviceindia.com

न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता आणि मराठी कविता

डॉ. संजय नी. पाटील

प्राचार्य

सहकार महर्षी स्व. भास्करराव शिंगणे

कला महाविद्यालय, खामगाव. जि. बुलढाणा.

यादव निवृत्ती डहाके

संशोधक विद्यार्थी

स्व.छ.मु.कडी.कला महाविद्यालय,

अचलपूर कॅम्प. ता. परतवाडा, जि. अमरावती,

उद्दिष्टे :-

- १) संविधान पार्श्वभूमी स्पष्ट करणे.
- २) संविधानातील उद्देशपत्रिकेचे महत्व समजावून देणे.
- ३) संविधानातील उद्देशपत्रिका आणि मराठी काव्याचा सहसंबंध पटवून देणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून संविधानातील उद्देशपत्रिकेतील मुल्ये आणि मराठी कविता यांच्यातील सहसंबंधावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सारांश:-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर जी अनेक आव्हाने होती त्यामधील एक आव्हान म्हणजे या विस्तृत देशासाठी एक नवीन असे संविधान निर्माण करणे. तत्कालीन हंगामी सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून पं.ज.नेहरू यांनी संविधान तयार करण्याबाबतच्या उद्दिष्टांचा ठराव मांडल्यानंतर सदस्यांमधून विविध ^{१७} समित्या तयार करण्यात आल्या. या समित्यांनी दिलेल्या अहवालांच्या आधारे संविधानसभेचे सल्लागार बी. एन. राव यांनी संविधानाचा प्राथमिक मसुदा तयार केला. यावरून डॉ. बा. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली संविधानाचा सुधारित मसुदा तयार करण्यात आला. या मसुदा वाचनाचे तीन टप्पे झाल्यानंतर संविधान मंजूर करण्यात आले. २४ जाने. १९५० ला संविधानसभेच्या २८४ सदस्यांनी स्वाक्षरी केली. अवघ्या दोनच दिवसांनी भारताने (२६ जानेवारी) प्रजासत्ताक दिन साजरा केला. या संविधानाचे प्रास्ताविक म्हणजे 'सरनामा'. याला जेष्ठ विधिज्ञ नानी पालखीवाला यांनी 'संविधानाचे ओळखपत्र' म्हटले आहे. याचा प्रारंभच 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दाने झाला असून यामध्ये प्रत्येक भारतीयाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायाची हमी दिलेली आहे. हे सरनाम्यातील मूल्य मराठी कवितांमध्येही आपणांस पहावयास मिळते. प्रस्तुत संशोधन निबंधात त्याचा संक्षिप्त आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रास्ताविक :-

भारताचा सर्वोच्च कायदा म्हणजे भारताचे संविधान होय. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित राष्ट्रीय संविधान आहे. या संविधाननिर्मितीची जबाबदारी भारतीय जनतेच्या वतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पार पाडली. संविधानाचा हा ग्रंथ हाच भारताचा राष्ट्रीय ग्रंथ असून तो देशातील विविध भागांचे तसेच समाजघटकांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या सदस्यांच्या सामायिक सहमतीचा दस्तऐवज आहे.

संविधानाच्या प्रारंभी 'उद्देशपत्रिका' आहे. या उद्देशपत्रिकेत साररूपाने संविधानाचे तत्वज्ञान आलेले आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या चार लोकशाही तत्वांवर हा उभा आहे., म्हणून २६ नोव्हेंबर हा दिवस 'भारतीय संविधान दिन' म्हणून साजरा केला जातो. या उद्देशपत्रिकेत प्रत्येक भारतीयाचा समान दर्जा व प्रतिष्ठा अधोरेखित केलेली आहे. तसेच यामध्ये संविधानामागील उद्दिष्टांची एकत्रितपणे आणि

थोडक्यात सुसंगत रीतीने मांडणी केलेली आहे. संविधानातील सरनाम्यातील सूत्रे मराठी साहित्यामध्येही प्रवाहीत झालेली दिसून येतात. यामध्ये मध्ययुगीन ते आधुनिक या कालखंडातील मराठी काव्यातील संविधानातील सरनाम्यातील विचारांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बीज शब्द :- उद्देशपत्रिका, स्टेज, शोषक, शोषित, नवा शिपाई, पोर्टर, विधिज्ञ,

न्याय (Justice):- भारतीय घटनेच्या प्रास्ताविकेत, भारतीय समाजात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक न्याय प्रस्थापित करण्याची उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आलेली आहेत. समाजातील विषमता, भेदभाव, शोषण यांचे उच्चाटन करून सर्व व्यक्तींना सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठा यांच्या समान वाटपाची हमी देणारी व्यवस्था होय. घटनेत ३ प्रकारच्या न्यायाची हमी दिलेली आहे. सामाजिक न्याय म्हणजे जात, वंश, धर्म, लिंग इ. कोणत्याही घटकावर आधारित सामाजिक भेदभाव न करता देशातील सर्व नागरिकांना समान वागणूक दिली जाईल. आर्थिक आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही.

देशातील सर्व नागरिकांना समान राजकीय न्याय, सर्व राजकीय पदांवर समान संधी आणि सरकारमध्ये आपले मत व्यक्त करण्याची समान संधी होय. राज्यघटनेतील सरनाम्यातील 'न्याय' हे मूल्य मराठी काव्य प्रांतात प्रतिबिंबित होताना दिसून येते. यादृष्टीने विंदा करंदीकर यांच्या कवितेत मांडलेला विचार चिंतन गर्भ आहे. कवी म्हणतात,

“मुळापासूनच तपासले पाहिजे. काही तरी चुकते आहे, हे नक्की. जातीव्यवस्थेबद्दल विचार करित तो जागच्या जागी आडवा झाला”. कारण, भारतामध्ये जातीव्यवस्थेमुळे विशिष्ट वर्गाकडून बहुजन वर्गाला पिढ्यान् पिढ्यान् अन्यायाची वागणूक मिळत गेली, हे विदारक सत्य आहे. भारतामध्ये आदिवासी समाजावरही सुधारणावादी म्हणविणाऱ्या वर्गाकडून अन्याय केला गेला. तो अन्याय समाजाच्या सर्व क्षेत्रात केला गेला. हे सांगतांना प्रख्यात आदिवासी कवी वाहरू सोनवणे म्हणतात,

“आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही.

आणि आम्हाला बोलावलंही नाही.

बोटाच्या इशान्यांनी -

आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली.” ('स्टेज')

या देशात आदिम काळापासून वास्तव्य करणाऱ्या समाजाला या देशातील व्यवस्थेनेच त्यांचे न्याय हक्क नाकारले. हे न्याय हक्क मिळविण्यासाठी शेवटी समाजातील या शोषित वर्गालाच शोषक वर्गाविरुद्ध संविधानिक मार्गाने संघर्ष करून आपले हक्क मिळवायचे आहे, तसा निर्धार करावयाचा आहे हे सांगतांना कवी वाहरू सोनवणे म्हणतात,

“आई, तुझा जीव घरात ओढतो आणि

माझा जीव बाहेर ओढतो

आई, पहिली लढाई आपलीच.” ('आई, पहिली लढाई आपलीच')

भारतीय सरनाम्यातील 'न्याय' या तत्वाचा विचार करता स्पष्ट होते की, न्यायाच्या समोर एकूणच समाजहित असते. कुणी व्यक्ती किंवा एखादा धर्म असत नाही. भारतीय संविधानातील 'न्याय' हे मूल्य सर्वांना समान वागणूक देण्यासाठी वचनबद्ध आहे.

समानता: (Equality)- स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या संकल्पना किंवा उद्दिष्टे ही भारतीय सरनाम्यात नमूद केलेली आहेत. त्यापैकी 'समता' या उद्दिष्टामध्ये बंधुभावाची निर्मिती करण्याचे आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपण्याची हमी दिलेली आहे. समता म्हणजे दर्जा व संधीची समानता होय. देशातील नागरिकांना कुठल्याच प्रकारचा भेदभाव न करता त्यांच्या क्षमता विकसित करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात संधी उपलब्ध असणे म्हणजे समता होय. समतेची भावना जीवनाच्या सर्वस्तरांना व्यापून उरणारी आहे. हे समतारूपी

मूल्य मराठी साहित्यामध्ये व्यापून राहिलेले सुक्ष्म अध्ययनाच्या अंती दिसून येते.

भारतामध्ये महाराष्ट्रात बाराव्या - तेराव्या शतकानंतर 'समता' मुल्याविषयी काव्यक्षेत्रात भूमिका मांडण्यात येऊ लागली. वारकरी आणि महानुभाव या दोन्ही संप्रदायांनी निदान भक्तीच्या संदर्भात तरी सर्व जीव सारखेच आहेत, अशी धारणा साहित्यातून व्यक्त केली. कारण, नुसती समतेची भावनासुद्धा माणसाला ऊर्जा पुरविते. स्त्री आणि पुरुष समान आहे असे संतांनी म्हटल्याबरोबर तत्कालीन स्त्रीची अस्मिता जागृत झाली आणि ती निर्वाणीच्या भाषेत कशी व्यक्त होऊ लागली, ते पहा -

“डोईचा पदर आला खांद्यावरी | भरल्या बाजारी जाईन मी ||

हाती घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा | आता मज मना कोण करी ||”

संत जनाबाई (अभंग क्र. १५२)

कवी गोविंद करंदीकर म्हणतात,

“ऊठ खेडूता, पुन्हा एकदा झाडूनिया घोंगडी,

ऊठ मजुरा, पुन्हा मारण्या आघाडीवर उडी |

एकजूट ही पाहुन पडतील अन्यायाला तडे,

समतेचे हे तुफान उठले, उठले सागराकडे ||” (‘समतेचे हे तुफान उठले’)

कवी फ.मु.शहाजिंदे यांची ‘कबीरा’ नावाची एक उपहासात्मक पद्धतीने कविता लिहून त्यामध्ये म्हटले आहे,

“कबीरा!

अरे बाबा! समुहाला खडसादणाऱ्यांच्या नशिबी उत्सव नसतात

ते समुहाला गोंजारणाऱ्यांच्या नशिबी असतात.”

कारण, या देशात समानतेचे, ऐक्याचा पुरस्कार करणाऱ्यां संत कबीराचे उत्सव साजरे केले जात नाहीत. कारण कबिरानं मानवतावादाचा पुरस्कार केलेला आहे. जनमानसमाधील एकात्मतेची भावना जर नष्ट झाली तर देशावरील प्रेमापेक्षा अन्य गोष्टींना महत्त्व येते. म्हणून कवी रामदास फुटाणे आपल्या विडंबनपर काव्यातून हे समकालीन वास्तवाचे उपहासात्मक चित्रण व्यक्त करतांना म्हणतात,

“भास कधी कधी माझा देश आहे.

आम्ही सारे भारतीय अलग - अलग आहोत.”

माणुसकीचा, मानवतेचा पर्यायाने समानतेचा उद्घोष करतांना कवी मिर्झा रफी अहमद बेग म्हणतात,

“तुमी आमी भारतवासी सारे एक जात

हिंदु-मुस्लिम एकमेकांचे डावे उजवे हात ||

दोघांची आपसात बांधून हाय मोयी

हिंदुस्थानच्या चितेवर भाजू नका पोयी ||” (‘पेटवू नका देश’)

तात्पर्य, समता हे मूल्य माणसाला ऊर्जा पुरविते मात्र त्यासाठी व्यक्तीला संघर्ष करावा लागतो, त्याशिवाय हे मूल्य प्रस्थापित होतांना दिसत नाही.

(Liberty) स्वातंत्र्य :- राज्यघटनेच्या सरनाम्यात विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, धर्म आणि उपासनेच्या बाबतीत सर्व नागरिकांना स्वातंत्र्य दिले गेले आहे. पण स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वैराचार असा नाही, तर व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक परिस्थितीचा उपभोग घेण्याची समान संधी म्हणजे ‘स्वातंत्र्य’. ‘स्वातंत्र्य’ हे तत्व संत काव्य ते आधुनिक काव्यात भरून राहिलेले दिसून येते. संत ज्ञानेश्वर ‘ज्ञानेश्वरीत’ म्हणतात,

“म्हणौनि कुळें जाती वर्ण | हे अवघे चि गा अकारण |

एथ अर्जुना माझेपण | सार्थक ऐक ||” (अ: क्र. ९, ओवी क्र. ११)

भगवंत अर्जुनाला म्हणतात, 'मन आणि बुद्धी माझ्या प्रेमाने भरून गेली की जाती, कुळ, वर्ण काहीही शिल्लक राहात नाही.' एकाप्रकारे तत्कालीन काळात अध्यात्म क्षेत्रात उच्चवर्णीयांनाच असणारी मिरासदारी ज्ञानेश्वरांनी नाकारून सर्वाना अध्यात्मात भक्ती करण्याचा समान अधिकार असल्याचे ठणकावून सांगितले. 'पसायदान' म्हणजे तर विश्वमांगल्याचे लेणेच ठरले आहे. यात ज्ञानेश्वरांनी विश्वात स्वधर्मरूपी सूर्याचा उदय व्हावा. जो जे इच्छील ते त्यास प्राप्त व्हावे अशी विश्वात्मक देवाजवळ विश्वकल्याणाची केलेली मागणी सर्वश्रुत आहे.

आपणांस स्वातंत्र्य मिळालं तरी ते जपणं अवघड असते. आपण आपल्या स्वातंत्र्याचं अतिशय निकोप पद्धतीन रक्षण तेव्हाच करू शकतो जेव्हा डोळसपणा आणि धैर्य असेल. ही भावना व्यक्त करतांना संत तुकाराम म्हणतात, 'सत्य - असत्याशी मन केले ग्वाही | मानियले नाही बहुमता ||'(१३३३.१३)

आपल्या दुसऱ्या एका वचनात संत तुकाराम म्हणतात,

'साधन तयारी साधे रे ज्याची स्वाधीन बुद्धी |

पराधीनासी आहे घात रे थोर जाण संबंधी ||' (२३१२.७)

अर्थात, ज्याची बुद्धी स्वाधीन आहे तोच आपले साध्य प्राप्त करू शकतो. जो पराधीन आहे त्याचा मोठा घात होतो. स्वातंत्र्य ही एक मानसिकताही असते. स्वातंत्र्याच्या जाणिवेतून माणसांचा विकास होतो, त्यांच्या निर्मितीक्षमता विकसित होतात. म्हणूनच कवींना समीक्षकांनी कविता कशी लिहावी ते सांगु नये असे केशवसुत म्हणतात.

कवी बी यांनी आपल्या कवितेतून स्वतःच्या स्वातंत्र्यापेक्षाही इतरांच्या पारतंत्र्याच्या शृंखला तोडणे म्हणजे खरे स्वातंत्र्य होय असे म्हटले आहे. तर माधव जूलियन यांनी 'इच्छिता स्वातंत्र्य, दया स्वातंत्र्य हे अन्यासही, का न कोणा आस ही?' असा प्रश्न तरुणांना विचारून त्यांना स्वातंत्र्यासाठी कटीबद्ध होण्याचे आवाहन केलेले आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतासारख्या अखंडप्राय देशावरील आपली पकड कायम राहावी या हेतुने इंग्रजांनी भारतात पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रारंभ केला. त्यातून सुशिक्षितांना नोकऱ्या दिल्या. इतर काही भौतिक सुधारणा घडवून आणल्या. त्याचा दुष्परिणाम असा झाला की सुशिक्षित पीढी इंग्रजी राज्याला 'भाग्यशाली राज्य' म्हणु लागले. तेव्हा त्यांच्यात देशभक्ती जागविण्याचे कार्य साहित्यिक वर्गाने केले.

कवी काव्यविहारी आपल्या 'पाळीव पोपटास' या कवितेत म्हणतात,

"हा अधःपात तव झाला

डाळिंबाचि कारण याला

भुलुनिया अशा तुकड्याला

पिंजऱ्यात मेले किती अभागी पोपट या जगती

हे डाळिंबाचे दाणे वेड्या | घात तुझा करिती ||"

जर आपणांस 'स्वातंत्र्य' हवे असेल तर आधी आपापसातील कलह थांबवावा लागेल, तेव्हाच आपण खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा उपभोग घेऊ शकतो. म्हणून कवी बा. सी. मर्ढेकर म्हणतात, "का हो माजविता दुही | माखता स्वातंत्र्याची वही ||"

साररूपाने असे म्हणता येईल की 'स्वातंत्र्य' हे कुठल्याही राष्ट्रासाठी महत्वाचे असते, व्यक्तीसाठी महत्वाचे असते मात्र राष्ट्र व व्यक्ती दोघांनीही आपल्यामुळे इतरांच्या स्वातंत्र्यावर आघात होणार नाही याचीही काटेकोरपणे काळजी वाहिली पाहिजे.

बंधुता (Fraternity):- बंधुत्व आणि समता या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. बंधुत्व म्हणजे बंधुभाव. बंधुत्व म्हणजे परस्परांविषयी वाटणारे प्रेम. या प्रेमातूनच माणसांचा विकास होत जातो. प्रत्येक व्यक्तीने

दुसऱ्या व्यक्तीच्या हक्काचा, स्वातंत्र्याचा सन्मान, आदर केला तरच बंधुभाव वाढीस लागेल. 'बंधुत्व' ही एक अशी मानसिक स्थिती आहे, की ज्याशिवाय स्वातंत्र्य आणि समतेची निर्मिती होऊच शकत नाही. म्हणून देशात बंधुत्वाचा स्त्रोत निर्माण झाला तरच समतेच्या दिशेने समाजाची पावले पडायला लागतात. त्यासाठी सरनाम्यातील बंधुत्वाचे उद्दिष्ट आपलेपणाची भावना निर्माण करण्यास मदत करते.

मराठी साहित्यामध्ये 'बंधुता' हा विचार संत साहित्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

“भुता परस्परा जडो | मैत्र जीवांचे ||”

संताना सर्व मानवप्राण्यांमध्ये ईश्वराचा अंश आहे याचा साक्षात्कार झालेला आपण पाहतो. 'जे जे भेटे भूत, ते मानिजे भगवंत' अशी संतांची धारणा होती. परंतु सांगणे आणि ते करणे यामध्ये अंतर असेल तर बंधुभाव विकसित होऊ शकत नाही. म्हणूनच संत तुकाराम महाराज म्हणतात, 'बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले.'

मानवी स्नेहभावातून जीवन उंचावते. म्हणून आपल्या 'नवा शिपाई' या कवितेत कवी केशवसुत म्हणतात,

‘मी’ हा शब्दच मजला नलगे; संतुष्टी हे लोक
आणुनि तो, निजशिरी ओढिती अनर्थ भलते देख |
लहान-मोठे मज न कळे, साधु अधम हे वदयहि गळे,
दूर -जवळ हा भाव पळे,

सर्वच मोठे- साधु जवळ, त्या सकळी मी भरुनी राहे !”

केशवसुत म्हणतात, 'मी' हा शब्दच मला आवडत नाही. कारण मी स्वतःमध्येच विश्व पाहून त्याची पूजा बांधतो. मला समाजातील दुही मिटविण्यासाठी, नव्या युगाचा 'नवा शिपाई' व्हायचे आहे.

कवी नारायण सुर्वे 'बंधुत्व' भावना व्यक्त करतांना म्हणतात,

“अरं, जीवा आभाळ खांद्यावर घेतल्यापरीस

माणसाला खांदा देनं पुण्याचं असतं.” (पोर्टरची स्वगते)

कारण, काल्पनिक देव-धर्मापेक्षा हाडामासातला माणूस महत्वाचा आहे. त्याच्या सुखदुःखाचा साक्षीदार होण महत्वाचं आहे. कवियित्री बहिणाबाईला जेव्हा माणसां-माणसातील सोहर्दपूर्ण भावना दिसत नाही तेव्हा त्या माणसालाच प्रश्न विचारतात,

‘मानसा - मानसा,

कधी व्हाशील माणूस |’

आजच्या काळातही 'बंधुत्व' हे तत्त्व प्रत्येकाने जाणलं पाहिजे आणि तेवढ्याच हिरीरीने आपलं दिले पाहिजे. म्हणून कवी प्रवीण दवणे माणसाला आवाहन करतात,

“चला 'माणूस' बांधूया !

अंतरीच्या उमाळ्याने - संवादातील जिवाळ्याने !”

बंधुतेची भावना निर्माण होण्यासाठी माणसामाणसांमध्ये - निर्माण झालेल्या किंवा केल्या गेलेल्या सर्व मजबूत भिंती नष्ट होणे गरजेचे असते. सशक्त व सकारात्मक संवादाच्या सेतुबंधाणीने हे काम होऊ शकते.

निष्कर्ष :-

१. भारतीय संविधान हे सर्वांचे असून ते सर्वांसाठी कार्यरत आहे. संविधानातील सरनामा म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेचे प्रास्ताविक होय.

२. भारतीय उद्देशपत्रिकेत भारतीयांचा समान दर्जा व प्रतिष्ठा अधोरेखित केलेली आहे. सरनामा म्हणजे संविधानाचा आरसा होय. त्यामध्ये भारतीय राज्यघटनेचे स्वच्छ प्रतिबिंब पाहता येते.
३. सरनामा हा घटनेचा मूळ गाभा आहे. यामध्ये न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता अशी मानवी मूल्यांची बीजे पेरली आहेत.
४. 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दाने भारतीय घटनेतील सरनाम्याची सुरुवात आहे. संविधानाच्या प्रास्ताविकेतील मुल्यांचा वा तत्वांचा आशय समजून घेऊन त्यानुसार आचरण करणे, हे प्रत्येक भारतीय नागरिकांचे कर्तव्य आहे.
५. भारतीय संविधानाचे प्रास्ताविक भारतीय संविधानाचा आत्मा आहे. या प्रस्तावना पानाचे चित्रांकन ब्यौहार राममनोहर सिंहा यांनी केले आहे. या पानाच्या सजावटीमध्ये समुद्रमंथनातून मिळालेल्या ७ महत्वाच्या प्रतीकांचा समावेश आहे.
६. सरनाम्यामध्ये जनतेला प्रदान केलेल्या सर्वाधिकाराची नोंद, देशाच्या राज्यप्रणालीचे स्वरूप, मूल्यांचा संचय आहे.
७. उद्देशपत्रिकेत भारतीय संविधानाचे तत्वज्ञान साररूपाने आलेले आहे.
८. भारत - पाक एकाच वेळी स्वतंत्र झाले. भारताने संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत जे नाकारले ते पाकिस्ताने त्यांच्या राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत घातले. परिणामी, आज त्या देशात स्थिर लोकशाही नांदतांना जगाला दिसत नाही. भारताला त्या मार्गाने जायचे नसेल तर या उद्देशपत्रिकेतील भूमिका टिकवायला हवी.
९. मराठी साहित्यामध्ये संत, पंत व तंत साहित्याने स्वातंत्र्याची महती मान्य करून त्याची महती वर्णन केली आहे.
१०. संतांच्या काही मर्यादा मान्य कराव्या लागतात. मात्र त्यांनीही त्या काळात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा आध्यात्मिक क्षेत्रात का होईना पण पुरस्कार केला होता हे मान्यच करावे लागते.
११. आधुनिक मराठी साहित्यात कवी केशवसुत, गोविंद करंदीकर, कुसुमाग्रज ते बा. सी. मर्ढेकर तसेच दलित व आदिवासी कवींनी संविधानाची उद्देशपत्रिकेच्या पांगर आपल्या कवितांमधून केल्याचे दिसून येतो.

समारोप :- न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता हे भारतीय राज्यघटनेतील सरनाम्यात अधोरेखित केलेले केवळ चार सुत्र नसुन 'भारत' नावाच्या विशाल व समृद्ध सदनाचे चार भक्कम असे स्तंभ आहेत. या स्तंभांच्या आधारेच भारताला भविष्याकडे आपली वाटचाल करावयाची आहे. त्यामुळे प्रत्येक भारतीयाने या मुल्यांची जोपासना करणे महत्वाचे ठरते.

संदर्भ सुची :-

१. डॉ.एस.जी. देवगांवकर, पाच देशांची संविधाने, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २०१८
२. सरदार गं.बा. (संपा.), प्रबोधनाच्या पाऊलखुणा, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९७८
३. भारतीय घटनेचा उद्गम: १९०९, १९१९ आणि १९३५ चा कायदा, डॉ. सुभाष गवई, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २०१२
४. गो.म. कुलकर्णी, आधुनिक मराठी साहित्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, मेहता प्रकाशन, पुणे, १९९४
५. प्रबोधनपर साहित्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, ऑक्टो. २००२
६. भारतीय संविधान आणि राजकारणातील स्थित्यंतरे, डॉ. विनोद गायकवाड, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर- २०१७
७. उद्देशिका संविधानाचे तत्वज्ञान (लेख), सुरेश सावंत, दै. लोकसत्ता, दि. ३ जाने २०२३

स्त्री समानता हक्क अधिकारासाठी हिंदूकोडबिल व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका

डॉ. प्रतिभा रामदास देशमुख

पदविधर प्राथमिक शिक्षिका

सारांश

प्राचीन काळापासून तर आजच्या आधुनिक कालखंडापर्यंत स्त्रीवर्गाचे शोषण भारतीय पुरुष सत्तेने कधी रुढी, परंपरा, संस्कृतीच्या नावाखाली तर कधी स्त्रीची निर्मिती हीच फक्त चुल आणि मुल यासाठीच झाली आहे. असे समजून केले आहे. तुलसीदास आपल्या रचनेत म्हणतात.

ढोल गवार शुद्ध पशु नारी!

सकल ताडना के अधिकारी!!

एकंदरीत नारी ही स्वतंत्र अस्तित्व नसणारी नसून ती फक्त एक गुलाम दासी आहे. ही भावना मनुस्मृतीने बिंबवली होती परंतु या सर्वांना फाटा देत महिला ह्या देखील एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहेत व त्यांना देखील माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. हे कायद्याने दाखवून देण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदूकोडबिलाच्या माध्यमातून केले. देशातील महिलांच्या हक्कासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी "हिंदू कोडबिल" तयार करून ते संसदेत सादर केले व ते विधेयक पास न झाल्यामुळे त्यांनी मंत्री पदाला राजीनामा दिला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते, मी राज्यघटना निर्माण केली यापेक्षाही हिंदू कोडबिल माझ्या हातून झाले याचा आनंद होतो आहे.

प्रस्तावना:-

हिंदू कोडबिल म्हणजे एक तऱ्हेने पुरुष प्रधान स्त्री दास्यावर आधारलेले, धर्म, संस्कृती, रुढी, परंपरा यांना बदलविणारे होते. देशातील महिलांच्या हक्कासाठी प्रतीगामी, पुरोगामी, स्त्री वरोधक विचारांपासून स्त्रीयांच्या संरक्षणासाठी होते. भारतीय स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य नावाचा अर्थ कळण्यासाठी सर्वात महत्त्वपूर्ण क्रांतीकारक पाऊल म्हणजे हिंदू कोडबिल बाबासाहेबांनी अभ्यासपूर्वक व स्त्रीयांच्या सन्मानजनक जगण्यास मदत करणारे असे बिल बनवले होते त्यांनी ते मंत्रीमंडळ व त्यावेळेच्या सरकारपुढेही मांडले परंतु सनातनी, मनुस्मृती विचाराच्या व स्त्रीयांना दुय्यम स्थान देणाऱ्या दासी म्हणून स्थान देणाऱ्या समाजकंटकांच्या दबावाला बळी पडून पंतप्रधान पंडीत नेहरु "हिंदू कोडबिलाचे समर्थक असूनही" त्यांनीही त्याला मजुरी देण्यास विरोध दर्शविला या विधेयकाला सर्वात जास्त विरोधक म्हणून प्रामुख्याने पंडित मदनमोहन मालवीय, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, वल्लभभाई पटेल, स्वामी करपात्री व शंकरचार्य यांनी केला.

तर या बीलाला समर्थक होते श्रीमती पदमजा नायडू, डॉ. पा. वा. काणे, आचार्य कृपालानी, वि. स. खांडेकर, पंडित जवाहरलाल नेहरु तीव्र विरोधामुळे शेवटी डॉ. बाबासाहेबांनी

कायदेमंत्री या पदाचा राजीनामा दिला राजकारण सत्तेसाठी, पैश्यासाठी स्वतःचे तत्त्व गहाण न ठेवता फक्त स्त्रीयांच्या हक्कासाठी, अधिकारासाठी व सन्मानासाठी लढणारा नेता आता होणे नाही.

हिंदू कोडबील अधिनियम:-

डॉ. बाबासाहेब स्वतंत्र भारताचे कायदेमंत्री होते. त्यांनी हिंदू कोडबीलावर सुमारे 3 वर्ष काम केले. त्यांना वाटत होते की, जाती व्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान संस्कृती मध्ये स्त्रीयांना डावलले जाते. त्यांच्यासाठी असा कायदा व अधिनियम असावा की देशातील सर्वच स्त्रियांना समान अधिकार प्राप्त होतील. सर्व जाती आणि वर्गाच्या स्त्रियांच्या अधिकाराचे हक्काचे संरक्षण बाबासाहेबांना हिंदू कोडबीलाच्या माध्यमातून करायचे होते. हिंदू कोडबीलानुसार स्त्री वर्गाला प्राप्त होणाऱ्या बाबी त्यातील 3 महत्त्वाचे कायदे त्यात

- 1) हिंदू वारसाहक्क कायदा (1956)
- 2) हिंदू अल्पसंख्यांक आणि पालकत्व कायदा (1956)
- 3) हिंदू दत्तक विधान आणि निर्वाह कायदा (1956)

या बिलामध्ये आठ अधिनियम बनवले आहेत ते असे होते

- 1) हिंदू विवाह अधिनियम
- 2) विशेष विवाह अधिनियम
- 3) दत्तक घेणे, दत्तकग्रहण, अल्पायु संरक्षता अधिनियम
- 4) हिंदू वारसदार अधिनियम
- 5) दुर्बल आणि साधनहीन कुटुंबातील सदस्य यांना भरण-पोषण अधिनियम
- 6) अप्राप्तवय संरक्षण सम्बंधी अधिनियम
- 7) वारसदार अधिनियम
- 8) हिंदू विधवाला पुर्नविवाह अधिकार अधिनियम

आपल्या या बिलामध्ये स्त्रियांना घटस्फोट घेण्याचा अधिकार दिला. सासराच्या कुटुंबातील सदस्य वा पती याकडून वारंवार होणारा मानसिक शारिरीक छळ सोसत रहावून कधी कधी स्त्रियांना स्वतःचा जीवही गमवावा लागत होता. हिंदू धर्माप्रमाणे मुलीची वरात माहेराहुन गेल्यावर तिला कितीही त्रास झाला तरी तिने ते निमुटपणे सहन करायचे. व सासराहुन तिची अर्थीच बाहेर येईल. तोपर्यंत तिथेच छळ/अन्याय अत्याचार होत असला तरी रहावे.

परंतु समस्त स्त्री जातीकडे कायदेशीर रित्या ढाल व तलवार देणारे एक शस्त्र म्हणजे हिंदू कोडबिल. अन्याय, अत्याचार सहन न करता पतीपासून वेगळे राहण्याचा निर्णय स्त्री घेऊ शकते व घटस्फोट घेऊन पोटगीसाठी दावाही करू शकते खितपत जगण स्विकारण्यापेक्षा ती लाचारी न पत्करता ती स्वाभिमानाने माणूस म्हणून जगू शकते हे फक्त हिंदू कोडबीलामुळे.

विधवा स्त्रीयांना तर पुर्नजीवन देणारी संजीवनी बुटी म्हणजे हिंदूकोडबील स्त्रीयांना पती

निधनानंतर सासरी फक्त हिस्सेकरी / वाटेकरी म्हणून बघितले जाते. पती निधनानंतर कुटुंबातील जी नाते ती नवरा असतांना जोडली असता ती नाती फक्त आपला मुलगा, आपला भाऊ आता नाही मग त्याची पत्नी मुल यांचा आता काही अधिकार नाही ही कुप्रवृत्ती प्रत्येक घरात मुळ धरायला लागते. ज्या वडिलोपार्जित मालमत्तेत तिचा पती बरोबरीच हिस्सेदार असतो तीच मालमत्ता मात्र पती निधनानंतर तिच्या मुला बाळांना देण्यासाठी तिला कोर्टाची, कधी पंचांची पायरी चढावी लागते. तिला बरोबरीच काय तर हिस्साच नाकरल जातो. तिला शारीरिक त्रास देणे शक्य न झाल्यास तिला मानसिक त्रास देऊन त्याचे खच्चीकरण केले जाते. तिला बेदखल करण्यासाठी तिला सर्व तऱ्हेने एकटे पाडले जाते. परंतु त्रिवार धन्यवाद त्या डॉ. बाबासाहेबांना ज्यांनी ह्या कुप्रवृत्तीच्या लोकांशी लढण्यासाठी हिंदु कोडबीलाची मशाल विधवा स्त्रियांच्या हाती देऊन तिला सम्मानाने, स्वाभिमानाने जगण्याचे सामर्थ्य दिले.

बहुपत्नीत्व असणाऱ्या पद्धतीला कुठेतरी आळा बसविण्याचे काम ह्या कायद्याने केले दुसरा विवाह पत्नी असतांना करणे अवैध ठरवून स्त्रियांना स्थैर्य व धैर्य दिले.

वारसाहक्क— स्त्रीयांना दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला याचे अनेक उदाहरण आपल्याला सापडतील जे पूर्वी नव्हते.

स्त्रीयांना दत्तक देण्याचा व दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला स्वतःच्या मिळकतीवर स्त्रीचा अधिकार दिला.

आंतरजातीय विवाहास मान्यता दिली.

वडीलांच्या मिळकतीस मुलाच्या बरोबरीने मुलीला समान हिस्सा दिला. मुलीला वारस होण्याचा हक्क दिला. स्त्रीयांना स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार दिला.

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना त्यांच्या कौटुंबिक किंवा व्यक्तीगत जीवनात सर्वांगाने स्वतंत्र केले यांच्या आरोग्याविषयी प्रश्नांना वाचा फोडणारे डॉ. बाबासाहेब हे पहिले सुधारक होते. समान पातळीवरील तिच्या प्रश्नांची सोडवणूक त्यांनी केली. स्त्रीयांना प्रस्तुतीपुर्व काळात विश्रांती व सोयी मिळाल्या पाहिजेत तसेच पुर्णप्रभावित प्रसुती रजा ही गोष्ट राष्ट्राच्या हिताची मानली पाहिजे कारण हे राष्ट्र निर्माणाचे कार्य आहे. पीढी घडविण्याचे कार्य आहे असे ते म्हणून स्त्रियांच्या विश्रांतीच्या हक्काचा अधिकार प्रथमच डॉ. आंबेडकरांनी राष्ट्रीय पातळीवर मांडून त्यांना न्याय मिळवून दिले.

भारतीय स्त्रीजीवनाची चर्चा चिकित्सा करतांना बाबासाहेबांनी टीकात्मक बाजुच मांडली नाही तर त्यासोबतच स्त्रीजीवनाची परवशता कशी दुर करता येईल. यासंबंधीची विचारदुष्टी मांडलेली असे.

“Rise and Fall of Hindu Women Annihilm of Cast untouchables Riddles in Hindusim Revolution and Counter Reveolution in Ancient India” यासारख्या ग्रंथामधून बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्री जीवनाचा अत्यंत गंभीरपूर्वक विचारविष्कार केला.

हिंदु कोडबील या मसुद्याच्या रुपातून तर स्त्री चिंतनाचा व स्त्री मुक्तीचा कळसच रचला आहे. भारतातील जातीव्यवस्था स्त्री-दास्यास कशाप्रकारे जबाबदार आहे आणि जातीव्यवस्थेचा अंत हा स्त्री मुक्तीचा मुळारंभ कशा प्रकारे होऊ शकते याची मांडणी करतांना ते म्हणतात. खरे म्हणता अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषांचा नसून स्त्रीयांचा आहे. स्त्रीमुक्तीचा विचार करतांना बाबासाहेब आंबेडकर हे व्यापक दृष्टीकोनातून स्त्रीमुक्ती तत्वाकडे पाहत होते.

बाबासाहेबांनी या बिलाच्या रुपातून स्त्रीजातीला दिलेले न्यायिक अधिकार आजच्या जागतिकरणाच्या कालखंडातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानता येतात.

हिंदु स्त्रियांची उन्नती व अवनीती या पुस्तिकेमध्ये त्यांनी स्त्रीविषयक मुलगामी विवेचन केल्याचे दिसून येते. भारतीय स्त्री शोषणाचा सगळा पुर्व इतिहास बाबासाहेबांना अत्यंत सक्षम पणे अवगत असल्याने त्यांना स्त्री मुक्तीचा विचार मुलगामीपणे करता आला. स्त्री ही वस्तु व नुसती उपभोगली जाणारी मादी वा पिढी चालवणारी नसून तीही जिवंत भावभावना असलेले एक व्यक्तिमत्व आहे. ती उत्पादक घटकांचा प्रचार व प्रसार करणारा उपघटक शोपीस व शोभेची वस्तु नसून एक स्वतंत्र अस्तित्व असणारे व्यक्तित्व आहे. डॉ बाबासाहेबांनी विविध अधिकार देऊन दाखवून दिले.

भारतीय संविधानाने स्त्रीला दिलेल्या हक्कामुळे तिला स्वतःची जाणीव झाली आहे. "स्त्री एक शक्ती आहे" हे किंबहुना ती शक्तीचे विद्यापीठच आहे.

राज्यघटना, भारताचे संविधान संमत झाल्यावर डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदु कोडबीलाचा क्रांतीकारी कार्यक्रम हाती घेतला. संविधानाने जरी स्त्री-पुरुष समानता प्रदान केली असली तरी डावलण्याचा संभव होता, "स्त्रीयांना सर्व दृष्टीने सबळ स्वयंपूर्ण करण्याचा त्यांचा हा यशस्वी प्रयत्न आज ठरला आहे.

समारोप:-

स्त्री परिवर्तनाच्या मार्गावर नेण्याच्या सावित्रीबाई व महात्मा फुलेशी नाळ जोडणाऱ्या विकसनशील स्त्रीचे स्वप्न पुर्ण करण्याची जबाबदारी ही आजच्या स्त्रीयांची आहे आणि त्यांनी ती स्विकारली पाहिजे.

भारतीय संविधान व हिंदु कोड बिला द्वारे त्यांनी भारतीय स्त्रीच्या स्वातंत्र्याची अस्मितेचे अस्तित्वाची स्वाभिमानाची मंगल पहाट जागवली स्त्रीयांच्या अंधःकारमय जीवनात डॉ. बाबासाहेब दैदित्यमान सुर्यच ठरले.

स्त्रीयांना रुढी, परंपरा, संस्कृतीच्या, मनुस्मृती, जोखडातून मुक्त करण्याचे काम कौटुंबिक सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील द्वार खुले करण्याचे काम न्यायिक व कायदेशीर रित्या बाबासाहेबांनी केले.

आजची स्त्री आणि पुर्वीची स्त्री यांची तुलना करायची म्हटली तर झपाट्याने विकासाच्या मार्गावर स्त्री वर्ग चालले आहे. असे कोणतेही क्षेत्र नाही. जिथे कर्तृत्व, नेतृत्व, दातृत्व व मातृत्व

सांभाळून स्त्रीयांनी झेंडा फडकविला नाही. आजची स्त्री सर्वांगीण रित्या स्वतंत्र झाली असेही म्हणता येणार नाही कारण वर्षानुवर्ष पुरुषी अहंकाराचा पगडा व जारेवड झुगारायला अनेक दशक जावे लागलीत यानंतरही ही अजुन 100 टक्के स्त्री परिवर्तन होण्यासाठी अजून अनेक देशक वाट पहावे लागतील.

परंतु हिंदुकोडबील व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व स्त्री स्वातंत्र्य हे समीकरण स्त्रीजीवनाला पुर्नजीवन देण्यास सार्थ ठरले असुन खऱ्या अर्थाने डॉ बाबासाहेबांनी हिंदुकोडबीलाचा आग्रह धरला आणि स्त्रियांना स्वातंत्र्याची संहिता दिली.”

एक मोकळा श्वास ! स्त्रीयांना मिळाली जगण्याची आस ! धन्यवाद त्या स्त्रीजातीकडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरास !

संदभसुची:-

- 1) बाबासाहेब आंबेडकर, बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख (सं.पा. रत्नाकर गणवीर), रत्नमित्र प्रकाशन नागपूर, आ. 1985, पृ. 378
- 2) भारतीय संविधान, बी. टी. देशमुख, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, 2000, पृ. 33
- 3) Consitution Assmebly Clebates.
- 4) भारतीय संविधान व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नरेंद्र चपळगावकर, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, 1994
- 5) आंबेडकर भी. रा. "हिंदु स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती", पुणे, सुगावा प्रकाशन
- 6) "कांतीसुर्य" बाबासाहेब डॉ. बी. आर. आंबेडकर स्कॉलर फॉर्म, भांडारकर पब्लिकेशन धुळे, प.आ.2016
- 7) "डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री मुक्ती विषयक अर्धचितन, प्रा. डॉ. शैलेंद्र लेंडे, पृष्ठ, 147 (सं. पा. कांतीसुर्य)
- 8) हिंदु कोड बील : स्त्रियांची कवच कुंडले, प्रतिभा ताकसांडे, पृष्ठ 179 (सं. पा. मनोज गायकवाड)
- 9) विमलकिर्ती " हिंदु कोड बिलासंबंधी डॉ. बी. आर. आंबेडकर, नागपूर 1982
- 10) खैरमोडे चांगदेव भगवानराव, "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदु कोड बील पुणे

अभ्यास सवयींच्या विकासात कौटुंबिक वातावरणाची भूमिका

नीलिमा जगन्नाथ पाटील,
संशोधक विद्यार्थी,
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ,
मुंबई.

डॉ. के. व्ही. देवरे
मार्गदर्शक,
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ,
मुंबई.

सारांश:

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक यशाचे मूलभूत आधारस्तंभ अभ्यास सवयी आहेत. अभ्यास सवयींच्या विकासामध्ये अनेक घटकांचा सहभाग असतो, पण त्यातील सर्वात प्रभावी घटक म्हणजे कौटुंबिक वातावरण हे आहे. कौटुंबिक वातावरण हे कौटुंबिक संबंधांची स्थिती आणि वातावरण दर्शविते. या वातावरणात कौटुंबिक संबंधांमध्ये स्नेह, सहानुभूति, समरसता, आणि सहकार्याची भावना असते. कौटुंबिक वातावरण या घटकाचा अभ्यास सवयींवर कसा परिणाम होतो हे शोधून काढण्यासाठी केले आहे. शालेय वयातील विद्यार्थ्यांचे अनुभव, त्यांच्या पालकांचे दृष्टिकोन, घरातील अभ्यासाला अनुकूल वातावरणाचे अस्तित्व किंवा अभाव - यासर्वांचा अभ्यास सदर प्रबंधात करण्यात आला आहे. परिणामी, अभ्यास सवयींच्या विकासासाठी सकारात्मक कौटुंबिक वातावरण आवश्यक आहे हे स्पष्ट झाले आहे.

प्रस्तावना:

राष्ट्राच्या विकासाची आणि व्यक्तीच्या सर्वांगीण प्रगतीची शिक्षण ही गुरुकिल्ली आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ ज्ञानार्जन होत नाही तर त्याचबरोबर विचारशक्ती, निर्णयक्षमता, सामाजिक भान आणि जीवन कौशल्येही विकसित होत असतात. यातून अभ्यास सवयी विकसित होत असतात. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या पर्यायाने राष्ट्राच्या विकासातील सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे “अभ्यास सवयी” होय. सवयीचा केवळ परीक्षेची तयारी करण्यापुरत्या मर्यादित नसून, आयुष्यभर चालणाऱ्या अध्ययन प्रक्रियेचा पाया ठरतात.

चांगल्या अभ्यास सवयींचा अधिक वापर करण्यामुळे जीवनात सकारात्मक बदल होतात आणि अधिक सुसंगत आणि संतुलित जीवन अनुभवायला मदत होते.

नियमितपणे चांगल्या सवयी लावल्याने शारीरिक आरोग्य, मानसिक स्वस्थता, भावनिक संतुलन आणि सकारात्मक नातेसंबंध वाढतात. चांगल्या सवयींमुळे काम, शिक्षण, नातेसंबंध आणि वैयक्तिक विकास यासारख्या विविध पैलूंवर सकारात्मक परिणाम होतो. चांगल्या सवयी यशस्वी आणि परिपूर्ण जीवनाचा पाया घालतात. ते शारीरिक कल्याण, वैयक्तिक विकास, सकारात्मक संबंध आणि व्यावसायिक यशामध्ये योगदान देतात.

उद्दिष्टे:

1. विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचा आढावा घेणे.
2. कौटुंबिक वातावरणातील विविध घटकांचा अभ्यास सवयींवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
3. शहरी व ग्रामीण भागातील कौटुंबिक वातावरणाच्या अभ्यास सवयींवरील प्रभावाची तुलना करणे.
4. अभ्यास सवयींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी उपाय आणि शिफारसी सुचवणे.

संकल्पनात्मक व्याख्या:

1. अभ्यास सवयी :

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रक्रियेत ते अभ्यासासाठी किती वेळ देतात, अभ्यास करण्याची पद्धती,

नियमिता तसेच एकाग्रता - या सर्व बाबींचा समुच्चय म्हणजे अभ्यास सवयी.

2. कौटुंबिक वातावरण :

घरात मुलांना मिळणारे भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक व नैतिक वातावरण. यामध्ये पालकांचा सहभाग, संवाद, आर्थिक परिस्थिती, शिस्त, प्रेरणा, शिकवण्याची पद्धत, आणि साधनसुविधा यांचा समावेश कौटुंबिक वातावरणात होतो.

3. विद्यार्थी :

शाळेच्या ८वी ते १०वी इयत्तेपर्यंत शिकणारे किशोरवयीन मुले (मुलगा किंवा मुलगी)

विषयाचे महत्त्व :

आजच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व तांत्रिक युगात विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींवर अनेक घटकांचा परिणाम होत आहे. मुलांमध्ये मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मीडिया यांचा अतिरेक, शिक्षण पद्धतीतील बदल, आणि वाढती स्पर्धा यामुळे एकाग्रतेचा अभाव दिसून येतो. अभ्यास सवयींचा अभाव शैक्षणिक गुणवत्तेवर व मानसिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम करतात.

या संदर्भात, घर हे मुलांचे पहिले शिक्षणस्थान आहे. पालकांचा दृष्टिकोन, संवादपद्धती, घरातील शिस्त, अभ्यासासाठी पुरवलेली सुविधा व वेळ, हे सर्व घटक मुलांच्या अभ्यास सवयींवर प्रभाव टाकतात. काही घरांमध्ये शैक्षणिक प्रोत्साहन दिले जाते, तर काही ठिकाणी मुलांना अभ्यासासाठी आवश्यक वातावरणच मिळत नाही. त्यामुळे अभ्यास सवयींमध्ये असंतुलन निर्माण होतो. म्हणजेच कौटुंबिक वातावरणाचा मुलांच्या अभ्यास सवयींवर सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव पडतो.

या पार्श्वभूमीवर, सदर संशोधनाचा उद्देश म्हणजे कौटुंबिक वातावरणाचे विश्लेषण करून अभ्यास सवयींमध्ये सुधारणा घडवणाऱ्या सकारात्मक बाबींची ओळख करणे. तसेच त्याद्वारे पालक, शिक्षक आणि शाळा प्रशासना इत्यादीं मार्गदर्शन करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा

1. Patil, M. (2019) - *Study Habits and Family Influence*

सदर अभ्यासात अभ्यास सवयींवर पालकांच्या शिक्षणाची पातळी, घरातील संवाद व सहकार्याचा प्रभाव स्पष्ट केला आहे. शिक्षणाला सकारात्मक दृष्टीकोन असलेल्या कुटुंबांमध्ये मुलांमध्ये नियमित अभ्यासाची सवय विकसित होत असल्याचे निदर्शनास आले.

2. Kulkarni, S. (2020) - *Parental Support and Academic Success*

पालकांचे उत्पन्न, त्यांची नोकरीची व्यस्तता व अभ्यासातील सहभाग यांचा अभ्यास सवयींवर परिणाम होतो. पालक वेळ देत असल्यास मुले अधिक प्रगती करत असल्याचे निष्कर्ष आले.

3. Deshmukh, R. (2021) - *Home Environment and Student Performance*

टीव्ही, मोबाईल, आणि गेम्स यांचा अभ्यास सवयींवर होणारा नकारात्मक परिणाम स्पष्ट केला. त्याचबरोबर कौटुंबिक संवाद व प्रोत्साहनाचे महत्त्वही अधोरेखित केले.

4. Shinde, A. (2022) - *शिक्षण आणि कौटुंबिक सहकार्य*

सदर अभ्यासात ग्रामीण व शहरी भागातील पालक सहभागाची तुलना. ग्रामीण भागातील शैक्षणिक दुर्लक्ष व शहरी भागातील स्पर्धात्मक ताण या दोन्ही प्रकारचा विद्यार्थ्यांच्या सवयींवर प्रभाव कसा पडतो यावर प्रकाश टाकला.

5. शेटी (2017) "तंत्रज्ञानाचा अभ्यास सवयींवर प्रभाव" या संशोधनामध्ये शेटी. यांनी तंत्रज्ञानाच्या वापराचे फायदे आणि तोटे विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर कसे होतात, यावर चर्चा केली. त्यांचे मत आहे की तंत्रज्ञान विद्यार्थ्यांना अधिक सुलभतेने अभ्यास करण्यात मदत करते, पण त्याचा अयोग्य

वापर विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासात विघ्न आणू शकतो.

6. जाधव (2020) "वेळेचे व्यवस्थापन आणि अभ्यास सवयी" या संशोधनात जाधव यांनी विद्यार्थ्यांच्या वेळेचे व्यवस्थापन, प्राथमिकतेनुसार अभ्यास योजना तयार करण्याची महत्त्वपूर्णता आणि त्याचा विद्यार्थ्यांच्या यशावर कसा प्रभाव पडतो, याचा अभ्यास केला. वेळेचे योग्य व्यवस्थापन विद्यार्थ्यांना अधिक दक्ष बनवते.

संशोधन पद्धत :

सदर अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये अभ्यास सवयी आणि कौटुंबिक वातावरण यामधील परस्परसंबंध समजून घेण्यासाठी माहिती संकलन व विश्लेषण करण्यात आले.

नमुना :

संशोधनासाठी निवडण्यात आलेला नमुना पुढीलप्रमाणे आहे शहरी भागातील 50 आणि ग्रामीण भागातील 50 अशा एकूण 100 विद्यार्थ्यांची (8वी ते 10वी इयत्तेतील) नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे. सदर अभ्यासात नमुना निवड करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या कमीत कमी एका पालकाशी मुलाखत घेण्यात आली आहे.

माहिती संकलनाची साधने:

1. प्रश्नावली

विद्यार्थ्यांना दिली जाणारी प्रश्नावली नियमित अभ्यासाची वेळ , अभ्यासाचे नियोजन, घरातील वातावरण (सहकार्य, सुविधा, शांतता), पालकांचा सहभाग आणि मोबाईल/ टी. व्ही. चा वापर इत्यादी घटकांवर आधारित होती:

2. मुलाखती

निवडक विद्यार्थ्यांचे पालक आणि शिक्षक यांच्याशी सखोल मुलाखती घेण्यात आल्या. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या घरातील वातावरणाची अधिक स्पष्ट कल्पना मिळाली.

3. निरीक्षण

शाळेतील अभ्यास पद्धती, शिक्षकांचे दृष्टिकोन आणि विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद यांचे थोडक्यात निरीक्षण केले गेले.

10. माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

शेकडेवारी पद्धतीने संकलित माहितीचे विश्लेषण केले गेले. त्याचे मुख्य निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

1 अभ्यासाची नियमितता:

1: अभ्यास नियमिततेचा वितरण

30% विद्यार्थी दररोज नियमित अभ्यास करतात.

45% विद्यार्थी अर्धनियमित अभ्यास करतात.

25% विद्यार्थी अभ्यासाकडे नियमित लक्ष देत नाहीत.

2 पालकांचा सहभाग

2: पालक सहभाग व अभ्यास सवयी

30% - नियमित मार्गदर्शन

50% - गरजेनुसार मदत

20% - सहभाग नाही

40% पालक नियमित मदत करतात

30% अधूनमधून मार्गदर्शन करतात

30% पालकांचा सहभाग नाही

3 मोबाईल व टीव्हीचा प्रभाव:

60% विद्यार्थ्यांना अडथळा होतो

30% मर्यादित प्रभाव

10% याचा परिणाम होत नाही

4 शिस्तबद्ध वातावरणाचे फायदे:

ज्या घरात शिस्तबद्ध अभ्यास वेळ ठरवून दिलेली असते, तिथे 80% विद्यार्थी नियमित अभ्यास करतात

निष्कर्ष:

1. विद्यार्थ्यांना घरातून मिळणारे प्रोत्साहन, संवाद, शिस्त व वेळेचे नियोजन यामुळे त्यांची अभ्यास सवयी अधिक दृढ होतात. म्हणजेच कौटुंबिक वातावरणाचा अभ्यास सवयींवर स्पष्ट प्रभाव पडतो.
2. जेव्हा पालक अभ्यासात सक्रिय सहभागी होतात, तेव्हा विद्यार्थी अधिक आत्मविश्वासाने व सातत्याने अध्ययन करतात. म्हणजेच पालकांचा सकारात्मक सहभाग अभ्यास सवयींसाठी उपयुक्त ठरतो.
3. मोबाईल, टीव्ही आणि सोशल मीडियाचा अतिरेक अभ्यास सवयींमध्ये अडथळा निर्माण करतो कारणवेळेचे अपव्यय, एकाग्रतेचा अभाव, आणि सततचे व्यत्यय हे प्रमुख परिणाम दिसून आले.
4. शिस्तबद्ध, संवादमूलक व प्रेरणादायी कौटुंबिक वातावरण अशा घरांतील मुले वेळेचे उत्तम नियोजन करतात आणि अधिक लक्षपूर्वक अभ्यास करतात. त्यामुळे त्यांच्या अभ्यास सवयी अधिक बळकट होतात.
5. ग्रामीण भागात तांत्रिक साधनांची कमतरता असली तरी पालकांचा नैतिक व वैचारिक आधार अधिक असतो.
6. शहरी भागात साधने अधिक असली तरी गोंधळ, व्यत्यय आणि पालकांचे वेळेअभावी कमी सहकार्य हे घटक अभ्यासावर परिणाम करतात.

संशोधनाच्या मर्यादा

1. सदर संशोधन फक्त शालेय विद्यार्थ्यांन पुरतेच मर्यादित आहे..
2. सदर संशोधनात अभ्यास सवयी आणि कौटुंबिक वातावरण हे घटक विचारात घेता आले आहेत.
3. सदर संशोधनात काही विद्यार्थ्यांनी व पालकांनी माहिती देताना सामाजिक प्रतिमेच्या प्रभावामुळे अचूक उत्तर दिली नसण्याची शक्यता आहे.
4. तांत्रिक वापर व ऑनलाइन शिक्षण याचा प्रभाव अधिक सखोलपणे तपासणे शक्य झाले नाही.

शिफारसी:

1. दररोज पालकांनी मुलांबरोबर ३० मिनिटांचा अभ्यासासाठी संवाद साधावा.
2. विद्यार्थ्यांसाठी घरात एक निश्चित आणि शांत अभ्यासाची जागा ठेवावी.
3. विद्यार्थ्यांसाठी मोबाईल आणि टीव्ही वापरावर वेळेचे बंधन असावे.
4. पालकांनी स्वतः वाचन, नियोजन आणि अनुशासन याचे उदाहरण घालून द्यावे.
5. शाळांनी पालकांसाठी अभ्यास सवयींविषयी मार्गदर्शन कार्यशाळेचे आयोजन करावे.
6. विद्यार्थ्यांच्या यशाचे कौतुक करून त्यांना सतत प्रेरणा द्यावी.

भविष्यातील संधी:

1. ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचे तुलनात्मक विश्लेषण.
2. पालकत्व शैली आणि अभ्यास सवयी यातील संबंधाचा अभ्यास.
3. डिजिटल शिक्षण संसाधनांचा अभ्यास सवयींवरील प्रभाव.
4. वैयक्तिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि मानसिक घटकांचा समावेश असलेले व्यापक अभ्यास.
5. ग्रामीण आणि शहरी भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींचा तुलनात्मक अभ्यास
6. उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनपद्धतीवर आधुनिक समाज माध्यमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.
7. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींवर अतिरिक्त मोबाईल वापराच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

संदर्भ:

1. Patil, M. (2019). *Study Habits and Family Influence*. Pune Education Journal.
2. Kulkarni, S. (2020). *Parental Support and Academic Success*. Maharashtra Research Forum.
3. Deshmukh, R. (2021). *Home Environment and Student Performance*. Mumbai University Press.
4. Shinde, A. (2022). *शिक्षण आणि कौटुंबिक सहकार्य*. औरंगाबाद: शिक्षण संध्या प्रकाशन.
5. Saraswat, R. (2018). *The Role of Parents in Children's Academic Life*. Journal of Educational Psychology.
6. बरकले रामदास, पिचड नलिनी, (2010), शैक्षणिक मानसशास्त्र, इनसाइट पब्लिकेशन, नाशिक.
7. दांडेकर वा. ना., (2007), शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, श्रीविद्याप्रकाशन, पुणे.
8. जगताप ह. ना., (2005), शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे
9. करंदीकर सुरेश, (2008), शैक्षणिक मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
10. शिंदे, वि. (1997) अभ्यास कौशल्य एक पाऊल पुढे, ज्ञानेश प्रकाशन, पुणे

शाश्वत विकासाची गरज

प्रा. आशिष गुलाबसिंग वसावे

जमिया शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना:-

शाश्वत म्हणजे टिकावु निरंतर चालणारे परंतु आज प्रत्येकजण झटपट तात्काळ तकलादु झगमगाट आता आणि ताबडतोब मिळाले पाहिजे याच्या मागे लागला आहे. त्याचा परिणाम संपुर्ण जगासमोर प्रश्न निर्माण झाला आहे तो पर्यावरण असंतुलनात्ता आणि त्यातून प्रश्न निर्माण होतो तो पृथ्वीतलावरील मानवी अस्तित्वाचा. प्रस्तुत शोध निबंधात जलद आर्थिक विकासाच्या प्रयत्नात निसर्गाची अपरिमित हानी होत आहे. प्रत्येक देश राज्य आणि माणूस फक्त आपला स्वतःचा विचार करत आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर नैसर्गिक साधन संपत्ती नष्ट होत आहे. जीवन साखळी बदलत आहे याचा परिणाम भविष्यात मानव जातीला सहन करावा लागणार आहे. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधात शाश्वत विकास म्हणजे काय, शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने जागतिक स्तरावरून होत असलेले प्रयत्न, मानवी प्रवृत्ती, शाश्वत विकासात राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सत्ता व सस्थेचे कर्तव्य व मानवी आचरण इत्यादीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :-

१. शाश्वत विकासाच्या अनुषंगाने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या कार्याचा आढावा घेणे
२. राजकिय, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक सत्ता व संस्थांच्या भूमिकेचा आढावा घेणे.

संशोधन विषयाची गृहितके :-

१. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्र संघाचे प्रयत्न पुरेसे नाहीत.
२. शाश्वत विकासा संबंधीत राजकिय, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक सत्ता व संस्था जागृत नाहीत.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामुग्रीच्या वापर करण्यात आलेला आहे. यात दैनिक वर्तमानपत्रातील लेख, संशोधन जर्नल्स, मासिके, संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेट इत्यादीचा समावेश आहे. उद्दिष्टे समोर ठेवून सामुग्री संकलीत करून विश्लेषणात्मक पध्दतीचा वापर करून शोध निबंधातील विषय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शाश्वत विकास

"शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमानकालीन मानवी गरजा पूर्ण करताना भविष्य कालीन मानवी पिढ्याच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला क्षती न येऊ देता साध्य केलेला विकास होय." याचा अर्थ असा होतो की आपली वर्तमान गरजा पूर्ण झाली पाहिजे ती पूर्ण करत असताना संसाधनाचा वापरकिफायतशिर व महत्तम झाला पाहिजे व त्याच वेळी भविष्यकालीन पिढीसाठी त्या संसाधनाची तरतुद झाली पाहिजे. संसाधन पुरेपुर वापरले गेले पाहिजे. त्याचा अपव्यय होता कामा नये. याची पुरेपुर काळजी वर्तमान पिढीने घेतली तर भविष्यकालीन पिढीच्या वापरासाठी व उपभोगासाठी ते संसाधन उपलब्ध राहिल, भावी पिढीच्या उपभोगावर परिणाम होणार नाही. परंतु असे होताना दिसत नाही. जीवन साखळी कोलमडत चालली आहे. हवा प्रदुषित, पाणी प्रदुषित, जंगलतोड, वाळुसाठा संपत चालला आहे. भावी पिढी तर दुरच चालू पिढीच्या अस्तित्वाला प्रश्न चिन्ह निर्माण होत आहे.

शाश्वत विकास आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ

साधारणतः १९३ सदस्य राष्ट्रांचा संघ म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघ संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक प्रश्नांच्या अनुषंगाने आणि जागतिक शांततेच्या दृष्टीने सातत्याने कार्य करतो. अणुबॉम्बच्या निर्मातीने पृथ्वीतलावरच्या मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे जागतिक शांततेच्या आवश्यकतेतून संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती झाली. अगदी त्याच प्रमाणे विकास, विकास आणि विकास याच्या जागतिक चढाओढीतून नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वारेमाप उपभोग व अपव्यय यातून पर्यावरणीय असंतुलनाचा मोठा प्रश्न निर्माण होवून पृथ्वी तलावरील मानवी अस्तित्वाचे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. त्या अनुषंगाने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या भूमिकेला महत्त्व प्राप्त होते. सर्व प्रथम शाश्वत विकासाचा विषय १९७२ मध्ये स्वीडन मधील स्टॉकहोम शहरात मानवी पर्यावरणासंबंधी भरलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परिषदेपासून सुरू झाला. या परिषदेत प्रामुख्याने सुदृढ आणि उत्पादक कौटुंबिक अधिकार याचा विचार केला गेला. १९८३ मध्ये United Nations World Commission on Environment and Development तयार केले. या कमिशनने शाश्वत विकासासंबंधी पहिली व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. Sustainable Development "Meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs."

१९९२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण आणि विकास परिषदेच्या (UNCED) पहिल्या परिषदेत पर्यावरण आणि विकासाची पहिली रूपरेषा तयार केली. Agenda 21 म्हणून ओळखली जाते. १९९२ ते २०१२ या दिस वर्षांच्या पर्यावरण आणि विकास आढावा संयुक्त राष्ट्र संघाच्या २०१२ च्या परिषदेत घ्यायचा ठरविल्या गेले. पुढे सप्टेंबर मध्ये NGO ६४ व्या परिषदेत शाश्वत विकास उद्दिष्टे तयार करण्याची, कोलंबिया प्रस्तावित कल्पना स्विकारल्या गेली व ते कसे साध्य करावयाचे हे निश्चित करण्यात आले. भविष्यात आम्हाला काय पाहिजे (The Future We Want) यानुसार दारिद्र्य निर्मुलन, उर्जा, पाणी आणि स्वच्छता, आरोग्य व मानवी स्थायीकरण (Human Settlement) या पाच मुद्यावर सदस्य राष्ट्रांत सखोल चर्चा व सहमती झाली

शाश्वत विकास आणि राजकिय सत्ता:-

राजकिय सत्ता यात जागतिक पातळीपासून ते अगदी गावपातळी पर्यंतच्या म्हणजे अगदी राष्ट्रीय सरकारे ते ग्रामपंचायती पर्यंत यांचा विकासाशी संबंध असतो राजकिय सत्तानी आपल्या कार्यक्षेत्रात कार्य करत असताना शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने कायदे नियम व आचारसंहिता तयार केली पाहिजे. हवा, पाणी व स्वच्छतेला प्राधान्य देण्याबरोबरच नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन व जतन करण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्नशिल असले पाहिजे. परंतु आज संपूर्ण जगाचा विचार करता बहुसंख्य राजकिय सत्ता लोकशाही पद्धतीने निवडल्या जातात त्यामुळे राजकिय सत्ताचा कल हा लोकप्रिय निर्णयाच्या बाजूने जातो त्यातल्या त्यात आजकाल प्रत्येक राजकिय पक्षाचा एकच अजेंडा असतो तो म्हणजे निवडणुका जिंकणे वसत्ताप्राप्त करणे त्यामुळे कठोर व अप्रिय निर्णय घेणे टाळतात. दंड सजा यासारखे कायदे नियम करण्यास धजावत नाहीत. त्याचबरोबर प्रत्येक देशातील सरकारे जलद आर्थिक विकासाला प्राधान्य देवून संपूर्ण जगावर नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशाने राष्ट्र आर्थिक दृष्ट्या शक्तीशाली बनविण्याच्या दृष्टीने शाश्वत विकासाकडे दुर्लक्ष करताना दिसून येतात. आज विकासाच्या नावाखाली पुर्ननिर्मित होणाऱ्या संसाधनाचा साठा संपत चालला आहे. याकडे सर्रास बडी राष्ट्रे दुर्लक्ष करत आहेत. प्रत्येक राष्ट्राचा एकच उद्देश दुसऱ्याचे काही होवो आम्हाला मिळाले पाहिजे.

शाश्वत विकास आणि आर्थिक संस्था :-

यात विविध प्रकारचे वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणाऱ्या जागतिक पातळीपासून ते अगदी कृषी

उत्पादन करणाऱ्या गावपातळी पर्यंतच्या संस्थांचा समावेश होत असला तरी यात महत्वपूर्ण भूमिका जागतिक स्तरावरील जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, प्रत्येक देशाच्या मध्यवर्ती बँका व इतर बँकांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. आर्थिक संस्थांचा मुख्य उद्देश हा नफा कमावणे हा न ठेवता नफा यासोबतच शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने ध्येय धोरणे ठरवून त्याप्रमाणे कायदे नियम व अटी लादून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकासांच्या प्रकल्पाना कर्जपुरवठा करणे, व्याजदरात सवलती देणे यासारख्या उपाय योजनांच्या माध्यमांतून प्रयत्न केले तर शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक संस्था महत्वपूर्ण भूमिका साकारू शकतात.

शाश्वत विकास आणि सामाजिक संस्था:-

राष्ट्रीय स्तरावर आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्था मोठ्या संख्येने कार्यरत आहेत. सामाजिक संस्थांचा मुख्य हेतू हा सामाजिक कल्याण हा आहे. सामाजिक संस्थानी समाजाचे कल्याण कशात आहे हे जाणून समाजाला संबोधित करून त्यांना तशी कृती करण्यास भाग पाडले पाहिजे. विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक प्रकल्पाचे कल्याणाच्या दृष्टीने सामाजिक संस्थाना मुल्यांकन करता आले पाहिजे व मुल्यांकन करण्याचे अधिकार दिले गेले पाहिजे. घटकाची जबाबदारी निश्चित केली पाहिजे. जबाबदारीच्या दृष्टीने पटकाना निर्देश दिले पाहिजेत. सामाजिक संस्थांच्या आदेशाचे पालन करण्याची जबाबदारी घटकावर असली पाहिजे, परंतु दुर्दैवाने सामाजिक संस्थांवर अर्थकारण राजकारण प्रभावी ठरते पर्यावरण प्रतिकूल प्रकल्पानाही मुजूरी मिळते. सामाजिक संस्थांचे कर्तव्य जबाबदारी व अधिकार कायदेशिर निश्चित केली तर सामाजिक संस्थाने शाश्वत विकासात महत्वपूर्ण योगदान ठरू शकते.

शाश्वत विकास आणि धार्मिक :-

सर्वच देशात अगदी राष्ट्रीय स्तरापासून ते अगदी गाव स्तरापर्यंत विविध प्रकारच्या धार्मिक संस्था अगदी पुर्वीपासून अस्तित्वात आहेत. आज विज्ञान युगातही धार्मिक संस्था आपले अस्तित्व टिकवून आहेतच शिवाय मोठ्या प्रमाणावर प्रभावी आहेत. आजही देवाला धर्माला मानतात. पाप-पुण्याच्या गोष्टी करतात. त्यामुळे या धार्मिक संस्थानी शाश्वत विकासाची संकल्पना समजून घेवून लोकांना शाश्वत विकासासंबंधी प्रबोधीत करण्यासाठी प्रभावी ठरू शकतात. धार्मिक संस्थानी नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या वापरासंबंधी, अपव्ययाबाबत भावी पिढीच्या भविष्याबाबत जनजागृतीचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडू शकतात. धार्मिक संस्थांच्या माध्यमातून लोकांना एकत्र करता येत असल्यामुळे जनदबावामुळे एखाद्या धनदांडग्या व्यक्तीचा पर्यावरण मारक प्रकल्प बंद सुध्दा करता येवू शकतो. तसेच कोणते उत्पादन शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने हितकारक व उपयोगी आहे हे समाजमनाला पटवून देण्याच्या कार्यात धार्मिक संस्थांची भूमिका महत्वाची ठरते.

शाश्वत विकास आणि मानवी आचरण:-

प्रत्येक व्यक्तीला या भुसृष्टीबद्दल प्रेम असले पाहिजे. मानव जाती बद्दल प्रेम असले पाहिजे. जलद आर्थिक विकासाचा हव्यास व चंगळवादी भौतिक जीवनामुळे मानव खुपच हावरट, आळशी व संवेदनाहिन झाला आहे. प्रत्येकाला काळजी फक्त स्वतःची आहे. प्रत्येक गोष्ट मला मिळाली पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीवर बाबीवर माझा हक्क आहे. राष्ट्र, देश, गाव, समाज, कंट्रब याच मला काही देण-घेण नाही अशा वृत्तीत वावरत आहे. त्यातून निसर्गाकडून खूप काही आवश्यकतेपेक्षाही अधिक घेत आहे. परंतु त्याबदल्यात निसर्गाला देत नाही, जीवन साखळीतील इतर घटकांचे अस्तित्व मान्य करायलाच तयार नाही. अन्नसाखळी बिघडत चालली आहे. पर्यावरण वाचविण्याची आवश्यकता आहे. निसर्गाकडून घेतलेले निसर्गाला परत करणे आवश्यक आहे एक झाड तोडले तर दोन झाडे लावण्याची आवश्यकता आहे. जमिनीकडून दुबार तिबार पिके घेतली तर घेतलेले मलमुत्र जमिनीला परत करणे आवश्यक आहे. यासारख्या अशा अनेक गोष्टी

प्रत्येकाकडून होणे आवश्यक आहे. परंतु प्रत्येक जन असा वावरत आहे की मला काय त्याचे करेल दुसरा करेल सरकार परंतु सरकार कोण असते. सरकार आपणच असतो. त्यामुळे प्रत्येक नागरीकांचे आद्य कर्तव्य आहे की आपण निसर्गाकडून घेतलेले निसर्गाला परत केले पाहिजे. असमज माणसाला समजस माणसाने पर्यावरण पुरक बाबीची माहिती दिली पाहिजे, त्याला महत्व पटवून दिले पाहिजे. निसर्गाकडून घेतलेल्या प्रत्येक बाबी व्याजासह निसर्गाला परत केल्या पाहिजेत. हि भावना प्रत्येकाच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही.

सारांश:-

जलद विकासाच्या हव्यासापायी जागतिक स्तरापासून ते अगदी गावपातळीपर्यंत सर्व घटकानी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर अपव्यय केला. त्याचा परिणाम अन्न साखळीवर होवून संपूर्ण पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले. यात भावी पिढीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण तर झालाच शिवाय वर्तमान कालीन सुध्दा स्वच्छ पिण्याचे पाणी, हवा प्रदुषण, जमिन प्रदुषण यासारखे यक्ष प्रश्न निर्माण झाले यात राजसत्ता, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक संस्था यांनीही दुर्लक्ष केले त्याच बरोबर प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन स्वार्थी प्रवृत्तीचे राहिले. यात संयुक्त राष्ट्र संघाने ही म्हणावे तेवढे लक्ष घातले नाही. सद्यस्थितीत राजसत्ता, आर्थिक संस्था, सामाजिक संस्था, धार्मिक संस्था याबरोबरच वैयक्तिक पातळीवर शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

१. शाश्वत विकास आजची अपरिहार्यता: मानसी गोरे अनुवाद: देवयानी देशपांडे.
२. समतामूलक शाश्वत विकासाची दिशादृष्टी- प्रा. एच. एम. देसरडा.
३. शाश्वत विकास ध्येय: ओळखडॉ. प्रतिभा शांताराम कदम.
४. शाश्वत विकास आणि भारत: डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे.
५. शाश्वत विकास: डॉ. रामानंद व्यवहारे.
६. भारतीय अर्थव्यवस्था : भालेराव व देसाई.
७. शाश्वत विकासदत्ता: वानखेडे.
८. पर्यावरण व्यवस्थापन: मंजू सिंह.
९. पर्यावरण प्रदुषण : कुमार प्रदिप.
११. पर्यावरण शिक्षा: बा. ना. विना व बा. ना. राजू.

संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनयातील सहसंबंधाचा अभ्यास

शेख इकबाल रहेमतुल्ला

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ

आणि

डॉ. सुनिता मंगरे

संशोधन मार्गदर्शिका

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, शिक्षणशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

सारांश :

शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाची भूमिका महत्वाची असते. संकरित अध्यापनाचावत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनाचा विद्यार्थी विकासावर परिणाम होत असतो. शिक्षक हा एक मार्गदर्शक, समुपदेशक, संशोधक, राष्ट्रनिर्माता आदर्श व्यक्तीमत्त्व घडविणारा एक कलाकार आहे. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यात विविध रंग भरणारा चित्रकार आहे. विद्यार्थी समस्या आपली समजून ती सोडविणारा आणि विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यात हास्य फुलवणारा असा जादूगर आहे. शिक्षक सतत विद्यार्थ्यांना अध्ययनात व त्यांच्या आयुष्यात येणा-या समस्यांवर उपाय शोधणारे मार्गदर्शक असतात. संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता विकासासाठी अध्ययन-अनुभवांचे स्वरूप बदलावे लागेल अध्ययन अनुभवात विविधता आणावी लागेल विद्यार्थ्यांचा कृतिशील सहभाग सतत मिळविण्यासाठी उपक्रम, कृती, प्रात्याक्षिक प्रयोग, निरीक्षण यांचा उपयोग करावा लागेल. अध्यापनासाठी साहित्य आणि सुविधांचा सकारात्मक वापर अध्ययनात केल्यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांचाही दृष्टीने आनंददायी, समाधान आणि सुरक्षिततेचा विचार हा अपेक्षित आहे. त्यामुळे शालेय वातावरणातच शाळा, कुटुंब आणि समाजात वावरण्यासाठी सकारात्मक कौशल्य रूजविण्यासाठी शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची असते. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता वाढविणे आवश्यक आहे त्यामुळे संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांचा दृष्टीकोन विकसित होण्यास मदत होईल.

प्रस्तावना:

संकरित अध्यापन म्हणजेच अध्ययनामध्ये विविध शैक्षणिक स्रोत विविध शैक्षणिक स्रोत म्हणजे कोणतेही माध्यमातून अध्ययन अध्यापन व संशोधनासाठी वापरली जाणारी साहित्य सामग्री होय ज्यामध्ये उपलब्ध ऑनलाइन व ऑफलाइन विविध समाज उपयोगी साहित्य सामग्री की जी अध्ययनासाठी व अध्यापनासाठी सहज अथवा विनापरवाना म्हणजेच सर्वासाठी मोफत सहज विनामूल्य विनानिर्बंध उपलब्ध होणारे किंवा आवश्यकतेनुसार वापरता येणारी साहित्य सामग्रीचा वापर होय. नवीनशैक्षणिक धोरणामध्ये शैक्षणिक संसाधने अधिक महत्त्वाचे आहे. दूर शिक्षण व मुक्त शिक्षणामध्ये आज शैक्षणिक संसाधनांचा वापर वाढत आहे ज्यामुळे अध्यापन अधिक प्रभावी होत आहे.

NEP २०२० प्राथमिक शिक्षणात संकरित अध्यापनाच्या एकात्मिकतेसाठी एक दूरदर्शी दृष्टीकोन प्रदान करते. तंत्रज्ञान, लवचिक शिक्षण, वैयक्तिकृत सूचना आणि सतत व्यावसायिक विकासाचे महत्त्व अधोरेखित करून, धोरण अधिक समावेशक, आकर्षक आणि प्रभावी शिक्षण प्रणाली तयार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. प्राथमिक शिक्षणात संकरित अध्यापनाची यशस्वी अंमलबजावणी शिक्षणाची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या वाढवू शकते आणि भविष्यातील आव्हानांसाठी विद्यार्थ्यांना तयार करू शकते. संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन विकासासाठी अध्ययन-अनुभवांचे स्वरूप बदलावे लागेल अध्ययन अनुभवात विविधता आणावी लागेल विद्यार्थ्यांचा कृतिशील सहभाग सतत मिळविण्यासाठी उपक्रम, कृती,

प्रात्याक्षिक प्रयोग, निरीक्षण यांचा उपयोग करावा लागेल. गटचर्चा, भाषण, संभाषण, भूमिकाभिनय यांसारख्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या अभिव्यक्तिला संधी द्यावी लागेल चाचणीच्या द्वारे विद्यार्थ्यांचा अध्ययनाचा पडताळा घ्यावा लागेल शाळेतील ज्ञानकौशल्ये फक्त शाळेतील चाचण्या पुरते नव्हे तर प्रत्यक्ष जीवन व्यवहारात उपयोगी पडायची असतील तर त्यामध्ये काळाच्या गरजेनुसार भर घालण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केली पाहिजे. म्हणजेच शाळेत नुसते 'शिकणे' पुरेसे नाही, तर कोणतीही गोष्ट कशी शिकावावी याचेही शिक्षण घेणे महत्वाचे आहे व यासाठी संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन विकासनासाठी उपक्रमकांच सांगडा घालणे घालण्यासाठी संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

संशोधन शीर्षक : "संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास" महत्त्वाच्या संज्ञांच्या कार्यात्मक व्याख्या :

संकरित अध्यापनाबाबतची जागरूकता

"प्राथमिक शिक्षकांना संकरित अध्यापन पद्धतीचे ज्ञान, आकलन आणि ओळख किती प्रमाणात आहे, ज्यामध्ये पारंपारिक वर्गातील प्रत्यक्ष अनुदेशन ऑनलाइन शिक्षण घटकांसह एकत्रीकरणाची जाणीव म्हणजे संकरित अध्यापनाबाबतची जागरूकता होय."

संकरित अध्यापनाबाबतचा दृष्टिकोन

"प्राथमिक शिक्षकांच्या भावना,, श्रद्धा, पूर्वग्रह, संकरित अध्यापन पद्धती स्वीकारण्याची आणि अंमलात आणण्याची प्रवृत्ती ज्यामध्ये संकरित अध्यापनाचे आकलन, संकरित अध्यापनातील रणनीती, संकरित अध्यापनाची आव्हाने, संकरित अध्यापनात विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोन,, व्यावसायिक विकासासाठी संकरित अध्यापन,, संकरित अध्यापनासाठी संशोधन आणि मूल्यांकन,, संकरित अध्यापनासाठी पुनर्रचना आणि संकरित अध्यापनासाठी दृष्टी आणि नेतृत्व या बाबींचा समावेश म्हणजे संकरित अध्यापनाबाबतचा दृष्टिकोन होय."

संशोधनाची ध्येये :

संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता आणि दृष्टिकोनातील सहसंबंध अभ्यासणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक एकूण शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता कमी असावी.
२. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांचा दृष्टीकोन विकसीत होणे आवश्यक आहे.
३. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यात सहसंबंध असावा.

संशोधनाची शून्य परिकल्पना :

१. संकरित अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनात लक्षणीय सहसंबंध नाही.

संशोधन प्रश्न :

१. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता कशी आहे?
२. संकरित अध्यापनाबाबत प्राथमिक शिक्षकांचा दृष्टीकोन कसा आहे?
३. संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यात सहसंबंध कसा आहे?

संशोधनाची गरज :

१. **शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास :** विशेषतः कोविड-१९ साथीच्या आजारामुळे शैक्षणिक क्षेत्रातील विकास झपाट्याने झालेल्या परिवर्तनामुळे संकरीत अध्यापनाचा अवलंब करणे आवश्यक झाले आहे. प्राथमिक शिक्षणात संकरीत अध्यापनाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी प्राथमिक शिक्षक हे बदल कसे स्विकारतात आणि त्यांच्याशी कसे जुळवून घेतात हे समजून घेणे अत्यंत गरजेचे आहे.
२. **प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व:** प्राथमिक शिक्षण हे मुलांच्या शैक्षणिक प्रवासाचा पाया रचते. प्राथमिक शिक्षकांना सुसज्ज ठेवणे आणि संकरीत अध्यापनाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवणे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर आणि विद्यार्थ्यांच्या यशस्वीतेवर प्रभाव टाकण्यासाठी गरजेचे आहे.
३. **संशोधनातील त्रुटी:** संकरीत अध्यापनावर संशोधनाचा एक समूह वाढत असताना, त्यातील बराचसा भाग माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणावर केंद्रित आहे. संकरीत अध्यापनाबद्दल प्राथमिक शिक्षकांच्या जागरूकता आणि दृष्टिकोनावर विशेषतः संशोधनाचा अभाव आहे. या संशोधनाचे उद्दिष्ट ही त्रुटी भरून काढणे आणि प्राथमिक शिक्षणाबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करण्यासाठी गरजेचे आहे.

सदर संशोधनाची आवश्यकता विकसित होत असलेल्या शैक्षणिक परिदृश्यातून, प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व, शिक्षकांची भूमिका आणि अध्यापनात तंत्रज्ञानाचे एकात्मिकरण निर्माण होते. संकरीत अध्यापनाबद्दल प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता आणि दृष्टिकोन समजून घेऊन सदर संशोधन प्राथमिक शिक्षणाच्या सुधारणा आणि संकरीत अध्यापन प्रतिमानाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी गरजेचे आहे.

प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधनाचे महत्त्व :

अध्यापन सराव वृद्धी : प्राथमिक शिक्षकांची संकरीत अध्यापनाबद्दलची जागरूकता आणि दृष्टिकोन समजून घेतल्याने हे शिक्षक नवीन अध्यापन पद्धतींशी कसे जुळवून घेतात याबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळू शकते. हे ज्ञान शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापन पद्धती सुधारण्यास मदत करण्यासाठी धोरणे विकसित करण्यास मदत करू शकते, ज्यामुळे शेवटी विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक परिणाम वाढ होते.

व्यावसायिक विकासाची माहिती देणे: सदर संशोधनाचे निष्कर्ष प्राथमिक शिक्षकांच्या विशिष्ट गरजांनुसार तयार केलेल्या व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांच्या डिझाइन आणि अंमलबजावणीची माहिती देऊ शकतात. त्यांच्या चिंता, आव्हाने आणि प्रशिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करून, हे कार्यक्रम शिक्षकांना त्यांच्या वर्गखोल्यांमध्ये संकरीत अध्यापन प्रभावीपणे एकत्रित करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि आत्मविश्वासाने सुसज्ज करू शकतात.

शैक्षणिक धोरण-निर्मितीला पाठिंबा देणे : सदर संशोधनातून मिळालेल्या अंतर्दृष्टीचा फायदा धोरणकर्त्यांना घेता येतो. संकरीत अध्यापनाबद्दल प्राथमिक शिक्षकांच्या धारणा आणि अनुभव समजून घेतल्याने प्राथमिक शिक्षणात संकरीत अध्यापन मॉडेल्सच्या यशस्वी अंमलबजावणीला प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि उपक्रमांच्या विकासाचे मार्गदर्शन होऊ शकते. यामध्ये संसाधन वाटप, अभ्यासक्रम विकास आणि पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणांचा समावेश असू शकतो.

संकरीत अध्यापनाबद्दल प्राथमिक शिक्षकांच्या जागरूकता आणि दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करून, प्राथमिक शिक्षक बदलत्या शिक्षणाच्या भविष्याला समर्थन देण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी संकरीत अध्यापन लाभदायक आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :**अ) व्याप्ती**

१. सदर संशोधनाचे निष्कर्ष प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना लागू आहेत.

२. सदर संशोधनाचे निष्कर्ष सर्व माध्यमांच्या प्राथमिक शाळांना लागू आहेत.

३. सदर संशोधनाचे निष्कर्ष संकरीत अध्यापनाशी संबंधित आहेत.

ब) मर्यादा

१. वेळ मर्यादा: सध्याचे संशोधन २०२२ ते २०२५ पर्यंत मर्यादित आहे.

२. आशय मर्यादा: सध्याचे संशोधन संकरीत अध्यापनाबद्दल शिक्षकांच्या जागरूकता आणि दृष्टिकोनाच्या अभ्यासापुरते मर्यादित आहे.

३. भौगोलिक मर्यादा: सध्याचे संशोधन मुंबई जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांपुरते मर्यादित आहे.

४. सध्याचे संशोधन औपचारिक शिक्षणापुरते मर्यादित आहे.

संशोधनाची जनसंख्या, नमुना व नमुना निवड पद्धती

संशोधनाची जनसंख्या: सदर संशोधनात, संशोधकाने मुंबई महानगरपालिकेद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळेतील एकूण ७२९३ शिक्षक जनसंख्या आहे.

संशोधनाचा नमुना : संशोधकाने सदर संशोधनासाठी २६० शिक्षकांचा नमुना म्हणून निवड केली.

संशोधनाची नमुना निवड पद्धती : संशोधकाने संभाव्यता यादृच्छिक नमुना निवडीच्याच्या तंत्रांचा व सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा नमुना निवडीसाठी उपयोग केली.

संशोधन पद्धती: सदर संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीतील सहसंबंध संशोधन पद्धत वापरली.

माहिती संकलनाची साधने : संकरीत अध्यापनाबाबत १. शिक्षकांची जागरूकता पदनिचन श्रेणी २. शिक्षक दृष्टीकोन पदनिचनश्रेणी

प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरलेली संख्याशास्त्रीय साधने / तंत्रे : १. कोष्टकीकरण, २. सहसंबंध गुणांक

संशोधनाचे निष्कर्ष : संशोधनाची शून्य परिकल्पना १.

संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनात लक्षणीय सहसंबंध नाही.

सारणी मध्ये संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यामधील सहसंबंध गुणकाची सार्थकता दिसून येते.

संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची

जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंध

नमुना	स्वाधीनता मात्रा	कोष्टकीय 'r'		सहसंबंध गुणक	सार्थकता स्तर	प्रसरण 100 r ²
		0.01	0.05			
260	258	0.081	0.103	0.0484	लक्षणीय सहसंबंध नाही	1.48%

सहसंबंध गुणकाचे अर्थनिर्वचन

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, प्राप्त 'r' स्तरावरील ०.०४८४ हा ०.०८९ पेक्षा कमी आहे. म्हणून संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनात लक्षणीय सहसंबंध नाही ही परिकल्पना स्विकार्य आहे. म्हणून संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनात लक्षणीय सहसंबंध नाही.

निष्कर्ष : संकरीत अध्यापनाबाबत एकूण प्राथमिक शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोनात लक्षणीय सहसंबंध

नाही.

संशोधनाच्या शिफारशी

अ) विद्यार्थ्यांसाठी शिफारशी

१. विद्यार्थ्यांनी कृतीयुक्त शालेय शिक्षणाचे महत्त्व समजून घ्यावे.
२. विद्यार्थ्यांनी पालक, शिक्षक व समाजाच्या आज्ञांचे काटेकोर पालन करावे.
३. विद्यार्थ्यांनी चांगले ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी स्वयं प्रेरीत असावे व कार्यशिल राहावे.

ब) शिक्षकांसाठी शिफारशी

१. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मुक्त स्वातंत्र्य वातावरणा मध्ये शिकण्याची संधी द्यावी.
२. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना नव नवीन तंत्रांचा व कृतीयुक्त अध्यापन पद्धतीचा वापर करून शिकवावे.
३. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना कृतीयुक्त व कौशल्याधिष्ठीत तसेच मनोरंजनात्मक पद्धतीने शिकवावे.

क) पालकांसाठी शिफारशी

१. पालकांनी पाल्याला घरामध्ये मोकळे व प्रेमळ वातावरण निर्माण करून द्यावे.
२. पालकांनी सर्व पाल्याकडे समानतेने बघावे.
३. पालकांनी पाल्याला चांगल्या जीवनाचे महत्त्व समजून सांगावे.

ड) शाळांसाठी शिफारशी

१. शाळेमध्ये तंत्रज्ञानाधिष्ठीत अध्ययन व अध्यापनाची आवश्यक सोय उपलब्ध असावी.
२. शाळेमध्ये तंत्रज्ञानाचा अध्ययन व अध्यापनात वापर करण्यासाठी शिक्षक व विद्यार्थी प्रशिक्षणाची आवश्यक सोय उपलब्ध असावी.
३. शाळेमध्ये कृती युक्त अध्ययन अध्यापनाची सोय उपलब्ध असावी.

पुढील संशोधनासाठी विषय :

१. शहरी व ग्रामिण भागातील शिक्षकांची सवय व संकरित अध्यापनाबाबत जाणीव जागृतीच्या सहसंबंधाचा अभ्यास.
२. उच्च माध्यमिक शाळेतील संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व दृष्टीकोन यातील सहसंबंधाचा अभ्यास.
३. प्राथमिक शाळेतील संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांची जागरूकता व जीवन कौशल्य विकास, मूल्यांचा विकास यातील सहसंबंधाचा अभ्यास.
४. उच्च माध्यमिक शाळेतील संकरित अध्यापनाबाबत शिक्षकांच्या जागरूकतेचा अभ्यास.

संदर्भ ग्रंथ:

- पाटील, वा. भा. (१९९९). संशोधन पद्धती नागपूर: श्री गणेश प्रकाशन.
- भिंताडे, वि. रा. (१९९९). शैक्षणिक संशोधन पद्धती (द्वितीयावृत्ती) पुणे: नूतन प्रकाशन.
- भांडारकर, के.म. (२००५) सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र पुणे: नूतन प्रकाशन.
- दांडेकर, वा. ना. (१९९७) शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र पुणे विद्या प्रकाशन.
- Best, J and Kahn, J. (2003). Research in education (7th Ed.). New Delhi: Prentice-Hall

Website :

<http://eduresearch.dauniv.ac.in>

www.nmci.org/index.com.

www.eric.com.

ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रातील लैंगिक असमानता एक अभ्यास

संशोधक

श्री अरविंद रमेश सूर्यवंशी

इंदिरा गांधी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक

विद्यालय पिंपळनेर तालुका साक्री जिल्हा धुळे

मार्गदर्शक

डॉ. बारी योगिता भगिरथ

सहयोगी प्राध्यापक

बापूसाहेब डी. डी. विसपुते शिक्षणशास्त्र

महाविद्यालय, धुळे

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण-शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शोध घेण्यासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर संशोधकाने केलेला आहे. यात प्रामुख्याने स्वयंनिर्मित लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र शोधण्यासाठी प्रश्नावलीची निर्मिती करण्यात आली होती या प्रश्नावलीच्या आधारावर माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थिनींनी दिलेल्या अभिप्रायसामाजिक क्षेत्रातील आर्थिक क्षेत्रातील, राजकीय क्षेत्रातील त्याचबरोबर इतर क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र ठरविण्यात आले. प्राप्त माहितीवरून असे दिसून येते की लैंगिक समानतेच्या संदर्भात मुलींच्या मुलींच्या लैंगिक समानतेच्या संदर्भात विरोधाभास दिसून येतो मुलांपेक्षा मुलींच्या शैक्षणिक सामाजिक आर्थिक बाबीकडे लक्ष दिले जात नाही

प्रस्तावना:

लैंगिक समानतेचा अर्थ समाजातील महिला आणि पुरुषांचे समान हक्क, जबाबदाऱ्या आणि रोजगाराच्या संधी असा होतो. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, सप्टेंबर 2015 मध्ये संयुक्त राष्ट्र महासभेच्या उच्चस्तरीय बैठकीत अजेंडा 2030 अंतर्गत 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे ठेवण्यात आली होती, जी भारतासह 193 देशांनी स्वीकारली होती. या उद्दिष्टांमध्ये शाश्वत विकास लक्ष्य 5 अंतर्गत लैंगिक समानतेचा विषय देखील समाविष्ट आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समाजाचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत. समाजातील लैंगिक असमानता ही जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली दरी आहे, ज्यामुळे समानतेची पातळी गाठण्याचा प्रवास खूप कठीण होतो. प्रत्येक मुलाला त्याची क्षमता विकसित करण्याची पूर्ण संधी मिळण्याचा अधिकार आहे. परंतु लैंगिक असमानतेच्या दुष्कृत्यामुळे त्यांची नीट भरभराट होत नाही. भारतातील मुली आणि मुलांमध्ये लैंगिक असमानता केवळ त्यांच्या घरात आणि समाजातच नाही तर सर्वत्र दिसून येते. पाठ्यपुस्तके, चित्रपट, प्रसारमाध्यमे इत्यादी सर्वत्र लिंगाच्या आधारावर त्यांच्याशी भेदभाव केला जातो. एवढेच नाही तर काळजी घेणारे स्त्री-पुरुष यांच्यातही भेदभाव केला जातो. लैंगिक असमानता आणि मुली आणि मुले यांच्यातील भेदभाव वाढल्याने, त्याचा परिणाम केवळ त्यांच्या बालपणातच दिसून येत नाही, तर ते प्रौढत्वापर्यंत पोहोचल्यानंतर त्याचे स्वरूप अधिक व्यापक बनते, परिणामी केवळ एक चतुर्थांश स्त्रिया कामाच्या ठिकाणी काम करताना दिसतात. लैंगिक असमानता म्हणजे लिंगाच्या आधारावर महिलांविरुद्ध होणारा भेदभाव. परंपरेने समाजात महिलांकडे दुर्बल घटक म्हणून पाहिले जाते. त्यांना घरात आणि समाजात शोषण, अपमान आणि भेदभाव सहन करावा लागतो. जगात सर्वत्र महिलांविरुद्ध भेदभाव केला जातो. ग्लोबल जेंडर गॅप इंडेक्स-2020 मध्ये भारत 153 देशांपैकी 112 व्या क्रमांकावर आहे. यावरून आपल्या देशात लिंगभेदाची मुळे किती मजबूत आणि खोलवर रुजलेली आहेत याचा अंदाज बांधता येतो. शालेय स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये देखील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात विविध उपक्रमात जाणवते विद्यार्थ्यांच्या शाळेच्या प्रवेशापासून ही लैंगिक असमानता आज आपल्याला जाणवत असते मुलींच्या शाळेकडे लक्ष न देता पालक मुलाला चांगल्या शाळेमध्ये प्रवेशासाठी इच्छुक असतात त्याच बरोबर शाळेतील

विविध उपक्रमांमध्ये सहभागी होत असताना मुलींना कमीत कमी सहभाग करून घेण्यासाठी पालकांची मानसिकता असते. पुढे समाजात गेल्यानंतर सामाजिक उपक्रमांमध्ये देखील मुली जास्त सहभागी होऊ न देता यापासून दूर राहिल याची काळजी पालक देतात. अशावेळी संशोधकाच्या मनामध्ये प्रश्न निर्माण झाला आहे माध्यमिक शाळा स्तरावर अध्ययन करणारे या मुलींना लैंगिक समानतेचा दृष्टिकोन प्रस्थापित करण्यासाठी लैंगिक असमानता ही कोण कोणत्या क्षेत्रांमध्ये आज यांना जाणवत आहे याचा शोध घेण्यासाठी संशोधनाचे कार्य हाती घेण्यात आलेले होते. ग्रामीण स्तरावरील मुलींमध्ये किंवा शहरी समाज शहरी स्तरावरील मुलींना लैंगिक समानतेची जाणीव कितपत आहे याचा शोध घेण्यासाठी देखील हे संशोधन उपयुक्त ठरेल.

समस्या विधान: ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

उद्दीष्ट:

1. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना

1. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
2. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
3. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
4. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

संशोधनाची कार्यपद्धती

संशोधन पद्धती - सर्वेक्षण पद्धती	
जनसंख्या	धुळे जिल्ह्यातील पिंपळनेर तालुक्यातील इयत्ता नववीच्या वर्गामध्ये प्रवेशित असणारे सर्व ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनी
न्यादर्श	धुळे जिल्ह्यातील पिंपळनेर तालुक्यातील इयत्ता नववीच्या वर्गामध्ये प्रवेशित असणारे सहेतुक नमुना निवड पद्धती- ग्रामीण (50) + शहरी (50) = 100 विद्यार्थिनी
संशोधन साधने	स्वनिर्मित स्वयंनिर्मित लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र मापिका' विधाने- 30, प्रतिसाद- होय, नाही व सांगता येत नाही. घटक- सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, क्रीडा

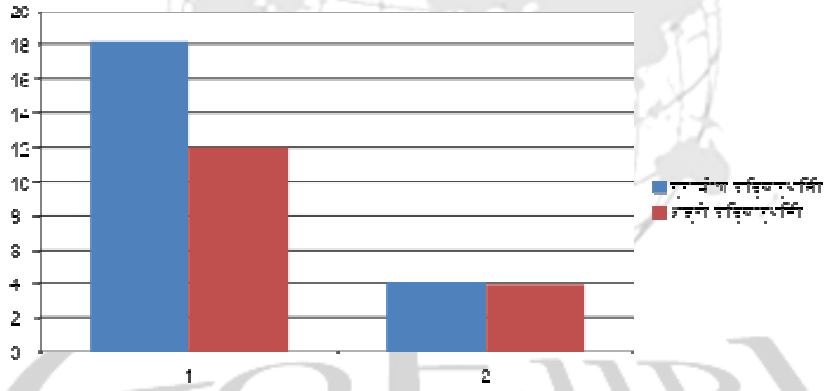
संख्याशास्त्रीय परिमाणे- मध्यमान, प्रमाणविचलन व 't' मूल्य

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन : ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून विविध क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी स्वनिर्मित शोधिका देण्यात आली होती. त्यास विद्यार्थिनी दिलेल्या प्रतिसादाचे विश्लेषण करून पुढील प्रमाणे परिकल्पना परीक्षण करण्यात आले होते.

निष्कर्ष व विश्लेषण- संशोधनांचे निष्कर्ष व विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले

1. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

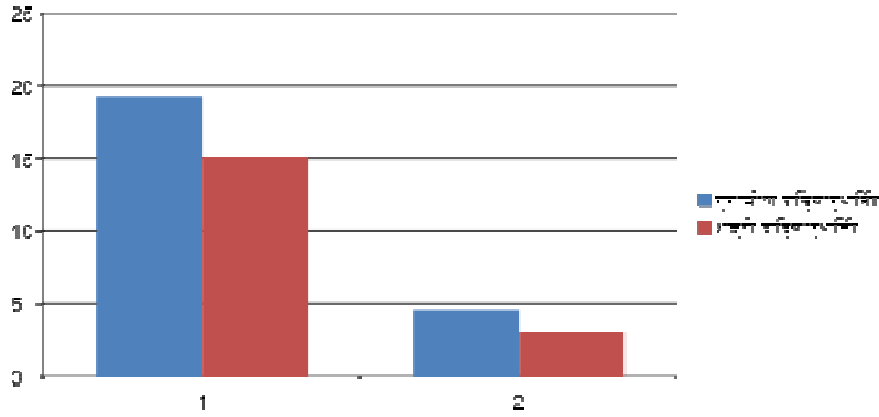
लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र		N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
सामाजिक,	ग्रामीण विद्यार्थिनी	50	18.12	4.10	2.00	3.45	त्याग
	शहरी विद्यार्थिनी	50	12.00	3.89			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन - स्वाधीनता मात्रा (98) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 3.45 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. यावरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येतो. ग्रामीण विद्यार्थिनीचे मध्यमान गुणांक हा शहरी विद्यार्थिनीपेक्षा अधिक आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विद्यार्थिनीचे सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात.

2. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

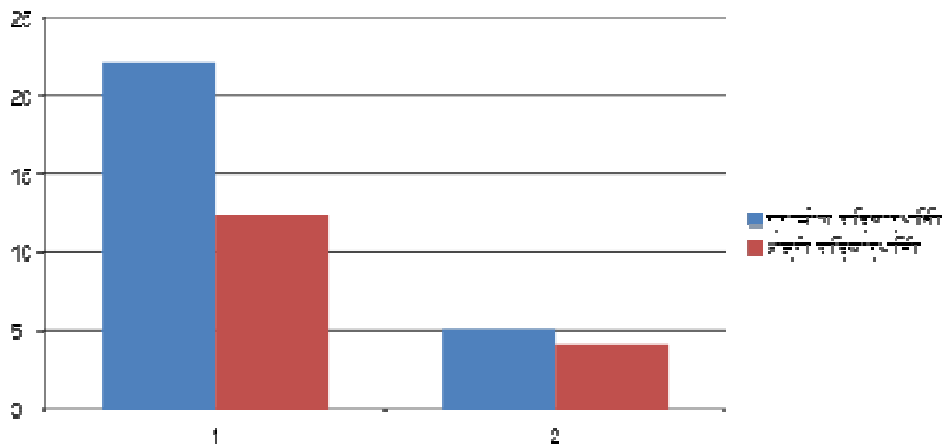
लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र		N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
आर्थिक,	ग्रामीण विद्यार्थिनी	50	19.23	4.56	2.00	4.45	त्याग
	शहरी विद्यार्थिनी	50	15.10	3.10			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन - स्वाधीनता मात्रा (98) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 4.45 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. यावरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येतो. ग्रामीण विद्यार्थिनीचे मध्यमान गुणांक हा शहरी विद्यार्थिनीपेक्षा अधिक आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विद्यार्थिनीचे आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात

3. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र		N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
राजकीय	ग्रामीण विद्यार्थिनी	50	22.10	5.10	2.00	3.81	त्याग
	शहरी विद्यार्थिनी	50	12.45	4.10			

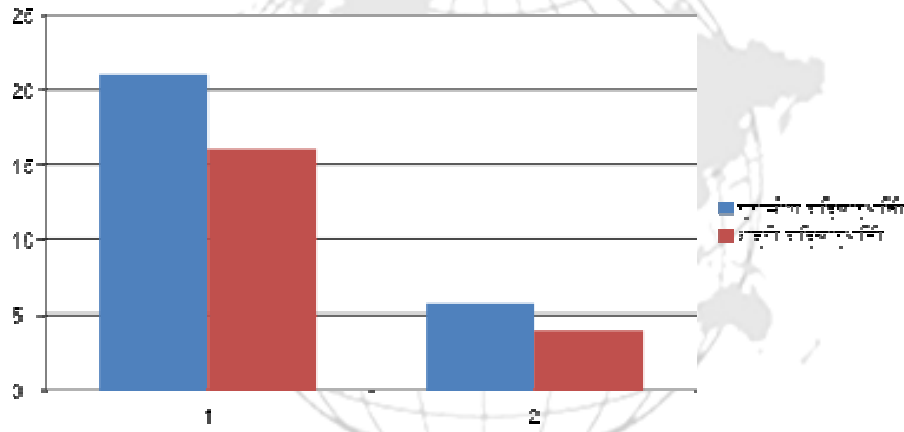
विश्लेषण व अर्थनिर्वचन - स्वाधीनता मात्रा (98) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 3.81 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. यावरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येतो. ग्रामीण विद्यार्थिनीचे

मध्यमान गुणांक हा शहरी विद्यार्थिनीपेक्षा अधिक आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विद्यार्थिनीचे राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात

4. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

लैंगिक असमानतेचे क्षेत्र		N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
क्रीडा	ग्रामीण विद्यार्थिनी	50	21.00	5.78	2.00	6.10	त्याग
	शहरी विद्यार्थिनी	50	16.00	3.89			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन - स्वाधीनता मात्रा (98) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 6.10 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा अधिक आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल. यावरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनींच्या दृष्टिकोनातून क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा मध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येतो. ग्रामीण विद्यार्थिनीचे मध्यमान गुणांक हा शहरी विद्यार्थिनीपेक्षा अधिक आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, ग्रामीण विद्यार्थिनीचे क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात

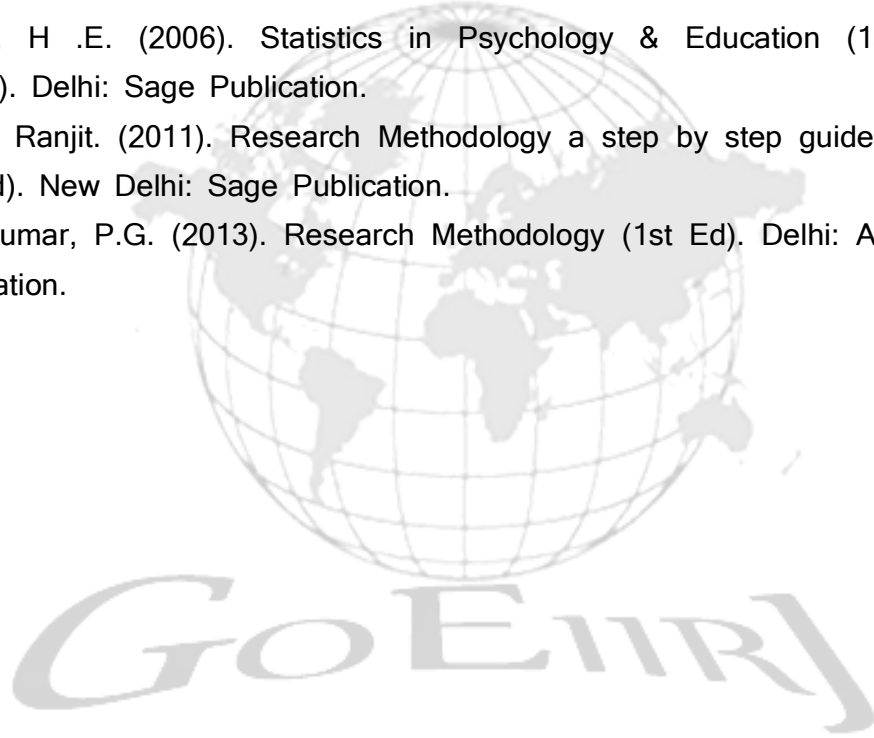
निष्कर्ष :

- ग्रामीण विद्यार्थिनीचे सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील सामाजिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात
- ग्रामीण विद्यार्थिनीचे आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील आर्थिक क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात
- ग्रामीण विद्यार्थिनीचे राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील राजकीय क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात

4. ग्रामीण विद्यार्थिनीचे क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानतेचा शहरी भागापेक्षा अधिक आहे यावरून असे म्हणता येईल की ग्रामीण भागातील क्रीडा क्षेत्रातील लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात मानतात

संदर्भग्रंथ सूची

1. <https://www.drishtiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/closing-the-gender-gap-in-science>
2. https://nios.ac.in/media/documents/331coursehindi/Module_5/Lesson_33_A.pdf
3. Best & Kahn. (2006). Research in Education (9th Ed). Delhi: Prentice Hall of India.
4. Garrett, H .E. (2006). Statistics in Psychology & Education (1st Ed. Indian Reprint). Delhi: Sage Publication.
5. Kumar, Ranjit. (2011). Research Methodology a step by step guide for beginners (3rd Ed). New Delhi: Sage Publication.
6. Raja Kumar, P.G. (2013). Research Methodology (1st Ed). Delhi: APH Publishing Corporation.

भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये योगशास्त्राची भूमिका

डॉ. देवानंद सुधाकरराव सोनार

सोहम् डिपार्टमेंटऑफ योग अँड नॅचरोपॅथी

मूळजी जेठा (स्वायत्त) महाविद्यालय, जळगाव

शोध सारांश (Abstract) :-

योगशास्त्र ही भारताची प्राचीन आणि समृद्ध परंपरा असून, ती केवळ शारीरिक आरोग्याचे साधन न राहता संपूर्ण जीवनशैलीचे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान आहे. भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये योगशास्त्राचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने जाहीर केलेल्या १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टांपैकी अनेक उद्दिष्टे, जसे की चांगले आरोग्य, दर्जेदार शिक्षण, लिंग समता, मानसिक आरोग्य, पर्यावरणीय शाश्वतता, ही योगाच्या प्रभावामुळे साध्य होऊ शकतात. योगशास्त्र सामाजिक समावेश, मूल्याधारित शिक्षण, मानसिक शांतता, पर्यावरणपूरक जीवनशैली आणि समता यांचा प्रचार करत असल्यामुळे योग वैयक्तिक तसेच सामाजिक पातळीवर परिवर्तन घडवू शकतो. भारताने योगशास्त्राच्या माध्यमातून शाश्वत विकासाचे नेतृत्व करण्याची ऐतिहासिक संधी साधावी. परंतु, यासाठी जनजागृती, शैक्षणिक व धोरणात्मक समावेश, प्रशिक्षित मानवसंसाधन आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून योगशास्त्राची मूळ मूल्ये टिकवून ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो वर्तमान पिढीच्या गरजा भागवताना, भावी पिढ्यांचे हक्क आणि संसाधने यांचीही काळजी घेतो. योग शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे. नियमित योगसाधना केल्यास हृदयविकार, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, नैराश्य यांसारख्या आजारांपासून बचाव होतो. भारताच्या ग्रामीण भागात आरोग्य सेवा मर्यादित असताना योगासारखा सुलभ व किफायतशीर उपाय लोकांपर्यंत पोहोचवणे हा शाश्वत विकासाचा भाग ठरतो. दैनंदिन धावपळीच्या जीवनात तणाव, चिंता, आणि असमाधान वाढले आहे. योग ध्यान, प्राणायाम यांसारख्या पद्धतींद्वारे मनःशांती प्रदान करतो. शाश्वत विकासामध्ये फक्त शारीरिक आरोग्य नव्हे, तर मानसिक आरोग्य हेसुद्धा महत्त्वाचे स्थान आहे. शाश्वत विकासाच्या प्रत्येक घटकाशी त्याचे नाते आहे. आरोग्य, शिक्षण, समता, पर्यावरण आणि रोजगार यासारख्या क्षेत्रांमध्ये योगशास्त्र प्रभावीपणे योगदान देत आहे. म्हणूनच, भारताच्या शाश्वत विकासात योगशास्त्राची भूमिका केवळ पूरक नाही, तर केन्द्रीय आहे. हे विस्तारपूर्वक मांडण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे.

संज्ञा (Key Words) :- शाश्वत विकास, शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये, योग आणि शाश्वत विकास

प्रस्तावना:

भारत ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृतींपैकी एक असून, त्याच्या आध्यात्मिक परंपरेचे केंद्रस्थान योगशास्त्र हे आहे. योग ही भारत ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृतींपैकी एक असून, त्याच्या आध्यात्मिक परंपरेचे केंद्रस्थान योगशास्त्र हे आहे. योग ही केवळ व्यायामप्रणाली नाही, तर ती एक सर्वसमावेशक जीवनशैली आहे. जी मन, शरीर आणि आत्मा यांचा समतोल साधते. "योगः कर्मसु कौशलम्" हा भगवद्गीतेतील मूलमंत्र हेच सूचित करतो की, योग हे जीवनातील प्रत्येक कृतीत संतुलन, जागरूकता आणि शुद्धता निर्माण करणारे माध्यम आहे.

२१व्या शतकात मानवजातीसमोर अनेक समस्यांचा डोंगर उभा आहे. जलवायू बदल, वाढती लोकसंख्या, विषम आरोग्य परिस्थिती, मानसिक आजार, स्त्री-पुरुष विषमता, शैक्षणिक असमानता आणि नैतिक मूल्यांचा ज्हास. या पार्श्वभूमीवर "शाश्वत विकास" ही संकल्पना केंद्रस्थानी आली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०१५ मध्ये स्वीकारलेल्या १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टांत (Sustainable Development Goals -

SDGs) आरोग्य, शिक्षण, लिंग समता, पर्यावरण संरक्षण, आणि आर्थिक सक्षमीकरण यांचा समावेश आहे. ही उद्दिष्टे पूर्ण करणे ही प्रत्येक राष्ट्राची नैतिक जबाबदारी बनली आहे.

भारताच्या दृष्टीने पाहता, योगशास्त्र ही केवळ सांस्कृतिक ओळख नसून, शाश्वत विकासासाठी एक प्रभावी व सुलभ उपाय आहे. योगाचे विविध अंग - आसन, प्राणायाम, ध्यान, संयम आणि नैतिक मूल्ये- हे केवळ व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिक विकासासाठी उपयुक्त नाहीत, तर समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठीही महत्त्वाचे आहेत. योगामुळे जीवनशैलीत सुसंवाद, संयम आणि समतोल निर्माण होतो, जो शाश्वततेच्या मूलतत्त्वाशी थेट संबंधित आहे. योगाच्या माध्यमातून स्वास्थ्य, समता, सुसंस्कारित जीवनशैली आणि पर्यावरणपूरक वर्तन या चारही घटकांची वृद्धी होते. म्हणूनच भारताच्या शाश्वत विकास प्रवासात योगशास्त्राची भूमिका ही केवळ पूरक नसून, ती केंद्रस्थानी ठेवली पाहिजे. या शोध निबंधात आपण योगशास्त्राच्या विविध अंगांचा अभ्यास करून, त्याचा शाश्वत विकासाशी असलेला संबंध सविस्तरपणे समजून घेणार आहोत.

योगशास्त्र: संकल्पना व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

१. योगशास्त्राची संकल्पना -

"योग हा 'शब्दसंस्कृतमधील 'युज' या धातूपासून तयार झाला असून, याचा अर्थ आहे 'जोडणे, एकत्र आणणे, किंवा समन्वय साधणे'. योग म्हणजे मन, शरीर आणि आत्मा यांचे एकत्रीकरण, अंतर्गत व बाह्य सृष्टीतील संतुलन प्राप्त करण्याची एक शास्त्रीय पद्धत आहे. योग ही केवळ शारीरिक कसरत नसून, ती एकसंपूर्ण जीवनशैली आहे. त्यामध्ये शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक विकास साधण्याच्या पद्धती समाविष्ट आहेत. यामध्ये यम-नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी यांचा समावेश होतो.

२. योगाचे स्वरूप -

योगाचे स्वरूप बहुआयामी आहे. ते खालील प्रकारांनी मांडले जाऊ शकते:

- **राजयोग** - मनावर नियंत्रण, ध्यान व समाधीचा मार्ग (मांडलेला पतंजलीच्या अष्टांग योगात)
- **हठयोग** - शरीराला साधन मानणारा योग (आसनप्राणायाम यांवर भर)
- **ज्ञानयोग** - आत्मसाक्षात्काराचा बौद्धिक मार्ग
- **कर्मयोग** - निष्काम कर्माची शिकवण (भगवद्गीतेतील उल्लेख)
- **भक्तियोग** - भक्तीच्या माध्यमातून परमात्म्याशी एकरूप होण्याचा मार्ग

३. योगशास्त्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

योगशास्त्राचा इतिहास सुमारे ५००० वर्षांपूर्वीच्या सिंधू सरस्वती संस्कृतीपर्यंत मागे जातो. त्याचा विकास वेगवेगळ्या टप्प्यांमधून झालेला आहे.

१) वैदिक काळ -

- ऋग्वेद, यजुर्वेद यामध्ये ध्यान, तप, आत्मा परमात्मा यांचा उल्लेख.
- वैदिक ऋषींनी मंत्रसाधना, ध्यानधारणा यांचा उपयोग आध्यात्मिक उन्नतीसाठी केला.

२) उपनिषद काळ -

- कठोपनिषद, श्वेताश्वतर उपनिषद यामध्ये योगाचे तात्त्विक स्वरूप मांडले गेले.
- आत्मा व ब्रह्म यांचे एकत्व हे मुख्य सूत्र.

३) महाभारत आणि भगवद्गीता -

भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने अर्जुनाला कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग यांची शिकवण दिली.

- योग म्हणजे "समत्वम् योग उच्यते"- समभाव राखणे

- ४) पतंजली योगसूत्रे -
  - महर्षी पतंजलीयांनी योगशास्त्राला एक शास्त्रीय चौकट दिली
  - अष्टांग योग- यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी
- ५) मध्ययुगीन योग -
  - नाथपंथीय योगी, महर्षी घेरंड, गोरक्षनाथ, स्वामी स्वात्माराम यांचा प्रभाव
  - हठयोगाचा उदय
- ६) आधुनिक काळ -
  - स्वामी विवेकानंद, अरविंद घोष, रामकृष्ण परमहंस यांनी योगाचा प्रचार जगभर केला.
  - २०व्या शतकात रामदेव बाबा, श्री श्री रविशंकर, सद्गुरु यांसारख्या योगगुरूंनी योगाचे लोकशाहीकरण केले.
  - २०१५ पासून २१ जून आंतरराष्ट्रीय योग दिन म्हणून घोषित.
- ७) योगशास्त्राची वैशिष्ट्ये -
  - समग्र विकास:शरीर, मन आणि आत्मा या तिन्हीचा समन्वय.
  - सुलभता:कोणत्याही वयोगटातील व्यक्ती करू शकते.
  - नैतिक अधिष्ठान : यम नियमांच्या माध्यमातून चरित्र घडवतो.
  - वैज्ञानिकता:अनेक शास्त्रीय संशोधनांनी योगाचे आरोग्यावर होणारे फायदे सिद्ध केले आहेत.
- ८) भारतातील योगशास्त्राचे वैश्विक योगदान -
  - आज योग भारताच्या संस्कृतीची जागतिक ओळख बनला आहे.
  - UNESCO ने २०१६ मध्ये योगशास्त्राला "Intangible Cultural Heritage" म्हणून मान्यता दिली.
  - अनेक राष्ट्रांनी योगशास्त्राचा आरोग्य धोरणात समावेश केला आहे.

योगशास्त्र ही भारताची अमूल्य सांस्कृतिक व आध्यात्मिक देणगी आहे.त्याचा इतिहास हजारो वर्षांचा असून , आजही तो तितकाच सजीव आहे. योग ही केवळ साधना नाही तर ती मानवतेच्या शाश्वत कल्याणाची दिशा आहे शोध निबंधात योगशास्त्राचा शाश्वत विकासाशी असलेला संबंध समजून घेताना त्याच्या मूलभूत संकल्पना आणि ऐतिहासिक संदर्भ समजणे अत्यावश्यक आहे.

योगशास्त्र आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (Yoga and Sustainable Development Goals):-

संयुक्त राष्ट्रसंघाने (UN) २०१५ मध्ये आखलेली १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) ही अशी उद्दिष्टे आहेत, जी २०३० पर्यंतदारिद्र्य निर्मूलन, सामाजिक समता, पर्यावरण रक्षण, व सर्वसमावेशक विकाससाध्य करण्यासाठी आखण्यात आली आहेत.योग ही केवळ वैयक्तिक साधना नसून, तीसामाजिक, शैक्षणिक, मानसिक, शारीरिक व पर्यावरणीय शाश्वततेचेएक प्रभावी माध्यम आहे. खाली काहीप्रमुख SDGs व त्यासोबत योगशास्त्राचा थेट संबंध सांगितला आहे:

- १) **SDG 3 - चांगले आरोग्य आणि कल्याण (Good Health and Well-being):**
  - योगामुळेरोगप्रतिकारक शक्ती, मानसिक शांतता, तणावमुक्त जीवनशैलीनिर्माण होते.
  - प्राणायाम, ध्यान, आसनेयामुळे उच्च रक्तदाब, मधुमेह, हृदयविकार, निद्रानाश यावर नियंत्रण शक्य होते.
  - जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) देखील आता योगालापूरक वैद्यकीय उपायमानते.
- २) **SDG 4 - दर्जेदार शिक्षण (Quality Education):**
  - शाळांमध्ये योगाचे प्रशिक्षण दिल्यास मुलांमध्येअनुशासन, ताण-तणावावर नियंत्रणवएकाग्रतावाढते.

- योग शिक्षण प्रणालीमध्येमनःशांती, लक्ष केंद्रित करणे, चारित्र्य विकासयावर भर.
  - NEP 2020 (नवीन शैक्षणिक धोरण)मध्ये योगशिक्षणाचा समावेश झालेला आहे.
- ३) **SDG 5 - लिंग समता (Gender Equality):**
- योग सर्वांसाठी समान आहे. महिला, पुरुष, तृतीयपंथीय यांना एकसमान आत्मभान, सामर्थ्य व मनोबल देतो.
  - स्त्रियांचेप्रजनन आरोग्य, मानसिक संतुलन, गरोदरपणानंतर पुनरुद्धारइत्यादींसाठीही योग उपयुक्त आहे.
- ४) **SDG 8 - चांगला रोजगार आणि आर्थिक वाढ (Decent Work and Economic Growth):**
- योग शिक्षण आणि योग थेरेपी हीनवीन रोजगाराची संधीबनली आहे.
  - ग्रामीण भागात योगकेंद्रे, प्रशिक्षण शिबिरे यामुळेस्थानीय रोजगारनिर्मितीहोते.
- ५) **SDG 13 - हवामान बदलावर उपाय (Climate Action):**
- योग जीवनशैली माणसालास्वयंपूर्ण, साधी व पर्यावरणपूरक जीवनमार्गस्वीकारण्याची प्रेरणा देते.
  - स्वदेशी उत्पादनांचा वापर, संयम, अहिंसा व अपरिग्रहहे योगातील मूल्य पर्यावरणीय शाश्वततेस पूरक आहेत.

योगशास्त्र आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे यावर एकूण थेट परिणाम -

SDG क्रमांक	उद्दिष्ट	योगशास्त्राचा सहभाग
SDG 3	आरोग्य व कल्याण	तणावमुक्त जीवन, मानसिक व शारीरिक आरोग्य
SDG 4	दर्जेदार शिक्षण	मूल्याधारित शिक्षण, लक्ष केंद्रित करणे
SDG 5	लिंग समता	समान सशक्तीकरण, मानसिक आधार
SDG 8	रोजगार व आर्थिक वाढ	योगशिक्षण रोजगारक्षम ठरत आहे
SDG 13	हवामान कृती	पर्यावरणपूरक जीवनशैली व नैतिक मूल्य

योगशास्त्र हे शाश्वत विकासासाठी एक नैसर्गिक, प्राचीन व प्रभावी साधनआहे. SDGs च्या अंमलबजावणीत योगाचाआरोग्य, शिक्षण, पर्यावरण, समता, रोजगारया विविध स्तरांवर प्रत्यक्ष उपयोग होतो. त्यामुळे भारतासारख्या देशात, जिथे योगाचा जन्म आणि विकास झाला, तिथे योगशास्त्राचेव्यापक व धोरणात्मक मूल्यअधोरेखित होणे गरजेचे आहे.

आव्हाने आणि उपाय:-

प्रमुख आव्हाने-

- १) जाणीव व समजुतीचा अभाव
  - ग्रामीण व शहरी भागात अद्यापही योगालासांस्कृतिक किंवा धार्मिक कृतीम्हणून पाहिले जाते, संपूर्ण जीवनशैली म्हणून नव्हे.
  - SDGs व योग यांच्यातील संबंध फारसा समजला जात नाही.
- २) शिक्षण व प्रशिक्षणाची कमतरता
  - शासकीय शाळांमध्येप्रशिक्षित योग शिक्षकांची कमतरता.
  - बहुतांश योग प्रशिक्षण केंद्रांमध्ये SDGs संदर्भातील अभ्यासाचा अभाव.
- ३) राजकीय व धोरणात्मक पातळीवर विसंगती
  - योग आणि शाश्वत विकास ही धोरणे वेगवेगळ्या विभागांमार्फत चालवली जातात,

त्यामुळे समन्वयाचा अभाव.

- योगशास्त्राच्या आंतरराष्ट्रीय प्रचारात भारताचे नेतृत्व असूनही स्थानिक अंमलबजावणीत गती नाही.
- ४) व्यावसायिकरण व मूळ तत्त्वांचा विसर
  - अनेक योग संस्था आता केवळ फिटनेस किंवा व्यवसाय म्हणून कार्य करतात.
  - योगशास्त्राची मूलभूत मूल्ये - यम, नियम, अपरिग्रह - विस्मृतीत चालली आहेत.
- ५) सर्वसमावेशकतेचा अभाव
  - गरीब, आदिवासी, विशेष मुलांसाठी योगशिक्षण पोहोचलेले नाही.
  - लिंग, धर्म, शारीरिक क्षमतेच्या आधारावर योगप्रवेश मर्यादित होतो.

उपाय (Solutions)-

- १) सर्वसमावेशक जनजागृती अभियान
  - "योग म्हणजे शाश्वत जीवनशैली" हा समज रुजवण्यासाठी माध्यमांद्वारे प्रचार.
  - योग व SDGs यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणारे शासकीय कार्यक्रम, शाळा शिबिरे, कार्यशाळा
- २) शिक्षण क्षेत्रात योगाचा समावेश
  - शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात योग व शाश्वत विकास यांचा एकत्रित अभ्यास.
  - NEP 2020 प्रमाणे योगशिक्षकांची नियुक्ती व दर्जात्मक प्रशिक्षण.
- ३) धोरणांमध्ये समन्वय साधणे
  - आरोग्य, पर्यावरण, शिक्षण आणि युवा कल्याण विभागांनी एकत्रित योग धोरण तयार करणे.
  - 'योग फॉर SDGs' हा स्वतंत्र उपक्रम सुरू करणे.
- ४) ग्रामीण व दुर्बल घटकांसाठी प्रवेश सुलभ करणे
  - मोफत योग प्रशिक्षण शिबिरे, मोबाइल योग क्लासेस, डिजिटल साधने.
  - महिलांसाठी, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आणि दिव्यांगांसाठी सानुकूलित योग कार्यक्रम.
- ५) योगशास्त्राची मूळ मूल्ये पुनर्स्थापित करणे
  - यम, नियम, अहिंसा, सत्य, अपरिग्रह यांची शिकवण देणारे आध्यात्मिक दृष्ट्या समृद्ध योग शिक्षक तयार करणे.
  - योगाच्या व्यावसायिकीकरणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मान्यता प्राप्त संस्था व नियमावली.

निष्कर्ष:

१. योगशास्त्र ही भारताची मौलिक शाश्वत जीवनशैली आहे.
योगशास्त्र भारतीय संस्कृतीतून निर्माण झालेली अशी holistic (समग्र) प्रणाली आहे जी मानवी शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यात संतुलन साधते. ही जीवनपद्धती नैसर्गिक, पर्यावरणपूरक आणि दीर्घकालीन आरोग्यास पोषक आहे.
२. योग हे SDGs साध्य करण्यासाठी प्रभावी साधन ठरू शकते.
योगशास्त्राचा आरोग्य, शिक्षण, मानसिक स्वास्थ्य, स्त्री-सशक्तीकरण, पर्यावरणीय शाश्वतता या क्षेत्रांशी थेट संबंध आहे. त्यामुळे योग ही केवळ आरोग्याचे साधनच नव्हे, तर एक व्यापक शाश्वत विकास धोरण ठरते.
३. योगशास्त्रातून सामाजिक समता व समावेशकतेला चालना मिळते.
योग ही सर्वांसाठी खुली साधना असून, ती जाती, धर्म, लिंग, वय या मर्यादा न स्वीकारता एकात्मता व समभाव शिकवते. त्यामुळे सामाजिक समावेशासाठी योग हे एक प्रभावी माध्यम ठरते.
४. योग आधारित शिक्षण व रोजगाराची नवीन दालने खुली होत आहेत.

योग शास्त्राच्या प्रसारामुळे शिक्षण, संशोधन, आरोग्य, पर्यटन, प्रशिक्षण या क्षेत्रांमध्येनवीन कौशल्य व रोजगार संधीनिर्माण होत आहेत, जे भारताच्या आर्थिक व शाश्वत विकासाला चालना देतात.

५. **योग ही केवळ वैयक्तिक साधना नसून राष्ट्रीय उन्नतीचे साधन आहे.**

योगशास्त्राच्या माध्यमातून भारतजगाला शाश्वत विकासाचा भारतीय मार्गदाखवू शकतो. त्यामुळे योगशास्त्राचा विकास व प्रसार ही राष्ट्रीय धोरणाचा भाग असावा.

संदर्भ सूची :-

- १) देशपांडे, पी. टी. (2002). *पतंजली योगसूत्रे - तात्त्विक विवेचन*. पॉप्युलर प्रकाशन.
- २) गोखले, ए. ए. (2010). *योग: तत्त्वज्ञान व साधना*. लोकवाङ्मय गृह.
- ३) जोशी, एम. टी. (2015). *शाश्वत विकास आणि पर्यावरण*. डायमंड पब्लिकेशन.
- ४) पाटील, आर. जी. (2018). *योगशास्त्र: अभ्यास व उपयोजन*. साखरे प्रकाशन.
- ५) वाजपेयी, लक्ष्मीनारायण. (2008). *पतंजलि योग दर्शन: भाष्य सहित*. चौखम्बा प्रकाशन.
- ६) त्रिपाठी, रामनाथ. (2012). *हठयोग प्रदीपिका: टीका सहित*. चौखम्बा संस्कृत सीरीज.
- ७) शर्मा, रवीन्द्र. (2016). *योग और जीवन शैली*. नेशनल बुक ट्रस्ट.
- ८) कुमार, अजय. (2020). *सतत विकास के लक्ष्य और भारत*. प्रभात प्रकाशन.
- ९) कुलकर्णी, आर. एस. (2021). *योग आणि शाश्वत विकास: एक समन्वय दृष्टिकोन*. योगविद्या प्रकाशन.
- १०) मिश्रा, सुनील. (2019). *योग और सतत विकास लक्ष्य*. भारतीय योग संस्थान.
- ११) Havanani, A. B. (2018). Yoga and sustainability: The missing link to achieving the SDGs. *International Journal of Yoga*, 11(2), 93-95
- १२) Ministry of AYUSH. (2016). *Yoga for health and sustainable development*. Government of India.
- १३) United Nations Department of Public Information. (2015). *Integrating yoga into the sustainable development agenda*. United Nations.

प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

संशोधक

श्री प्रविण रमेश खैरनार

इंदिरा गांधी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक

विद्यालय पिंपळनेर तालुका साक्री जिल्हा

धुळे

मार्गदर्शक

डॉ. बारी योगिता भगिरथ

सहयोगी प्राध्यापक

बापूसाहेब डी डी विसपुते शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय

धुळे

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांसाठी प्रसार माध्यमांची माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या विविध कृती उपक्रमांची परिणामकारकता अभ्यास करण्यासाठी संशोधकांनी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीची निवड करण्यात आली होती. यासाठी सहेतुक नमुना निवड पद्धतीच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील 60 विद्यार्थ्यांना पूर्वचाचणी व उत्तर चाचणी देण्यात आली. पूर्वचाचणी देत असताना त्याचे मध्यमान प्रमाण विचलन या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर केला. त्यानंतर संशोधकांनी प्रसार माध्यमांच्या आधारे विविध कृती उपक्रमांचा आधारित घेऊन लैंगिक असमानता दूर केली त्यानंतर विद्यार्थ्यांना लैंगिक असमानतेची उत्तर चाचणी देण्यात आली. विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रतिसादावरून असे दिसून येते की पूर्व आणि उत्तर चाचणी मध्ये विद्यार्थ्यांमधील खेळामधील व सहशालेय उपक्रम आतील लैंगिक असमानता प्रसारमाध्यमांचा आधारावर जे कृती उपक्रम राबवले त्यातून ती असमानता दूर होण्यास मदत झाली.

प्रस्तावना :

विद्यार्थ्यांमध्ये लैंगिक असमानता म्हणजे मुलं आणि मुली किंवा इतर लिंग असलेल्यांमध्ये शिक्षण, संधी, वागणूक आणि अधिकार यामध्ये होणारा भेदभाव. ही असमानता समाजातील पितृसत्ताक विचारसरणी, सांस्कृतिक प्रथा आणि रूढी-परंपरांमधून उद्भवते. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये लैंगिक असमानता अनेक स्वरूपात दिसून येते. शिक्षणप्रणालीत मुलींना शिक्षण घेण्यास कमी प्रोत्साहन दिले जाते, विशेषतः ग्रामीण भागात घरगुती जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक मर्यादांमुळे त्यांना शाळा सोडावी लागते. याउलट मुलांना शिक्षणासाठी अधिक प्रोत्साहन दिले जाते, कारण त्यांच्याकडे कुटुंबाच्या आर्थिक जबाबदाऱ्या पेलण्याची अपेक्षा असते. विद्यार्थ्यांमध्ये लैंगिक असमानता शिक्षकांच्या वागणुकीतही दिसून येते. अनेकदा मुलींना अबोल आणि शालीन राहण्यास प्रवृत्त केले जाते, तर मुलांना क्रीडा, विज्ञान आणि गणितासारख्या क्षेत्रांमध्ये प्रोत्साहन दिले जाते. शाळांमध्ये पाठ्यपुस्तकांमधूनही लैंगिक असमानता प्रतिबिंबित होते. काही अभ्यासक्रम आणि गोष्टींमध्ये स्त्रियांची भूमिकाचित्रे मर्यादित किंवा रूढ कल्पनांमध्ये अडकलेली असतात, जसे की महिलांना केवळ गृहिणी किंवा सेवा देणाऱ्या भूमिका बजावताना दर्शवले जाते, तर पुरुषांना अधिक धाडसी आणि नेतृत्व करणाऱ्या भूमिकांमध्ये दाखवले जाते. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनातही असमानतेची भावना दृढ होते.

शारीरिक शिक्षण आणि खेळ यामध्येही लैंगिक असमानता जाणवते. मुलींना अनेकदा खेळांमध्ये कमी सहभागी होण्याची संधी दिली जाते किंवा त्यांच्या खेळाच्या क्षमतेकडे दुर्लक्ष केले जाते. याशिवाय, शाळांमध्ये असलेली मूलभूत सुविधा, जसे की स्वतंत्र स्वच्छतागृहे आणि सुरक्षिततेच्या सुविधा, यांचा अभाव मुलींच्या शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम करतो. सामाजिक दृष्टिकोनामुळे मुलींनी शिक्षण सोडून विवाह

करण्यावर किंवा घरगुती कामांवर लक्ष केंद्रित करावे, अशी अपेक्षा ठेवली जाते. याशिवाय, लैंगिक असमानता मानसिक आरोग्यावरही परिणाम करते. सततच्या तुलना, अपमानजनक टिप्पणी आणि भेदभावामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास कमी होतो आणि त्यांची शैक्षणिक कामगिरी घसरते. शिक्षणव्यवस्थेमध्ये लैंगिक समानतेचा अभाव राहिल्यास मुलींना त्यांची क्षमता सिद्ध करण्याची संधी मिळत नाही. त्यामुळे मुलं आणि मुली दोघांनाही समान संधी मिळण्यासाठी शाळा, शिक्षक, पालक आणि समाज यांना एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांमध्ये समता आणि समानतेचे मूल्य रुजवण्यासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा प्रभावीपणे उपयोग करून विविध कृती राबवल्या जाऊ शकतात. सर्वप्रथम, माध्यमांचा उपयोग जागरूकता निर्माण करण्यासाठी केला जातो. टेलिव्हिजन, रेडिओ, आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मद्वारे लैंगिक समानतेवर आधारित माहितीपूर्ण जाहिराती, शॉर्ट फिल्मस, डॉक्युमेंटरी आणि मुलाखती प्रसारित केल्या जातात. विशेषतः ग्रामीण भागात रेडिओद्वारे प्रभावी कार्यक्रम तयार करून जनजागृती केली जाऊ शकते. तसेच, डिजिटल माध्यमांवर विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी कथा, महिलांच्या यशोगाथा आणि इंटरॅक्टिव्ह व्हिडिओ उपलब्ध करून दिले जातात, जे विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडवू शकतात.

शैक्षणिक स्तरावर लैंगिक समानतेबाबत अधिक खोलवर समज निर्माण करण्यासाठी शाळांमध्ये विशेष उपक्रम राबवले जातात. कार्यशाळा, चर्चा सत्रे, पोस्टर स्पर्धा आणि स्टोरी टेलिंग सत्रांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना समानतेच्या संकल्पनांबाबत शिकवले जाते. याशिवाय, शिक्षक आणि पालकांसाठी संवेदनशीलता प्रशिक्षण कार्यक्रम देखील आयोजित करून त्यांची मानसिकता सकारात्मकतेकडे वळवली जाते. माध्यमांतून महिलांच्या यशोगाथा दर्शवून विद्यार्थ्यांसमोर प्रेरणादायी उदाहरणे ठेवली जातात, ज्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास आणि समानतेची जाणीव निर्माण होते. समाजमाध्यमांचा प्रभावी वापरही यासाठी उपयुक्त ठरतो. हॅशटॅग कॅम्पेन, इन्फ्लुएन्सर्सचे व्हिडिओ आणि विद्यार्थ्यांनी स्वतः तयार केलेले कंटेंट यांचा उपयोग करून लैंगिक समानतेचा संदेश मोठ्या प्रमाणावर पोहोचवला जातो. विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित करण्यात येणाऱ्या समूह चर्चा आणि डिबेट्समधून त्यांना स्वतःचे विचार मांडण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे त्यांची वैचारिक क्षमता विकसित होते. माध्यमांमधील लिंगभेद ओळखण्याची क्षमता निर्माण करण्यासाठी मीडिया लिटरसी प्रोग्राम राबवले जातात, जे विद्यार्थ्यांना टीव्ही शो, जाहिराती किंवा चित्रपटांमधील लैंगिक स्टीरिओटाईप्स ओळखण्यास मदत करतात.

या सर्व प्रयत्नांद्वारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये लैंगिक समानतेची मूल्ये रुजवली जातात. शाळा, पालक, समाज आणि प्रसार माध्यमे यांच्या एकत्रित प्रयत्नांमुळे समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणता येतो. त्यामुळे प्रसार माध्यमांचा जबाबदारीने आणि संवेदनशीलतेने उपयोग करून लिंगभेदमुक्त आणि समावेशक समाज निर्माण करणे शक्य होते. शिक्षणाच्या प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक टप्प्यापासून या लैंगिक असमानतेची जाणीव ही सुरुवातीला कमी असली तरी उच्च शिक्षणापर्यंत ती वाढत जाते. त्यातील विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात ती अधिक असते. जसे मुलीचे वय वाढत जाते तस तसं ही लैंगिक असमानता अधिक वाढते अशावेळी संशोधकांच्या मनामध्ये विचार आला की या प्रसारमाध्यमांचा वापर करून आदिवासी भागातील मुला-मुलींमध्ये लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी पाठ्यपुस्तकातील अशाया बरोबरच इतर कृतीक्रम राबवले असता ही असमानता दूर करता येईल का यासाठी प्रस्तुत संशोधन कार्य संशोधकाने हाती घेतलेले होते.

समस्या विधान:

प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर

करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे:

1. प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.
2. प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना:

1. प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
2. प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

संशोधन पद्धती- प्रस्तुत संशोधनात प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

जनसंख्या: प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक स्तरावरील प्रवेशित असलेल्या विद्यार्थ्यांची जनसंख्या म्हणून निश्चिती करण्यात आली होती.

न्यादर्श: प्रस्तुत संशोधनात सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने एकूण 60 माध्यमिक स्तरावरील मध्ये प्रवेशित असलेल्या विद्यार्थ्यांची न्यादर्श निवड करण्यात आला होता.

संशोधनाचे साधने: प्रस्तुत संशोधनात विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता अभ्यास करण्यासाठी 'स्व' निर्मित लैंगिक असमानता मापिकेचा अवलंब केला होता. या मापिकेत एकूण 20 विधाने होती. खेळांमधील लैंगिक असमानता तसेच सहशालेय उपक्रमातील सहभागाच्या संदर्भातील लैंगिक असमानता यावर आधारित प्रश्न होते.

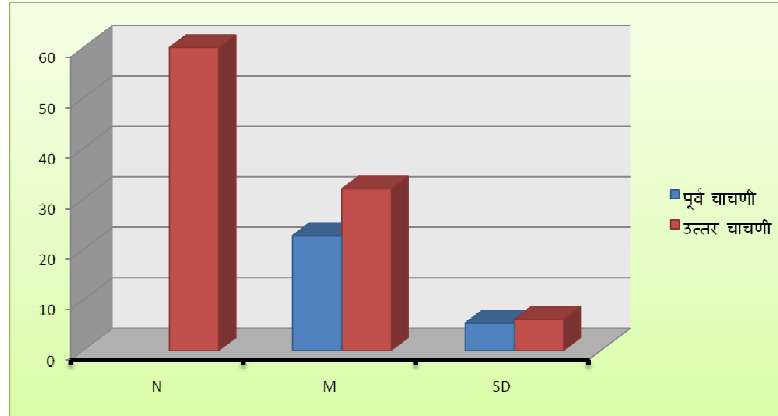
संख्याशास्त्रीय परिमाणे- प्रस्तुत संशोधनात संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी, मध्यमान, प्रमाणविचलन व 't' मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा अवलंब करण्यात आला होता.

माहितीचे विश्लेषण अर्थनिर्वाचन- प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे. उपक्रम राबविल्यानंतर विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या पूर्व उत्तर चाचणी च्या आधारे तुला करण्यात आली ती खालील प्रमाणे

परिकल्पना 01: प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 01:

खेळातील सहभागातील लैंगिक असमानता	N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
पूर्व चाचणी	60	22.78	5.42	2.00	4.51	स्वीकार
उत्तर चाचणी		32.00	6.14			

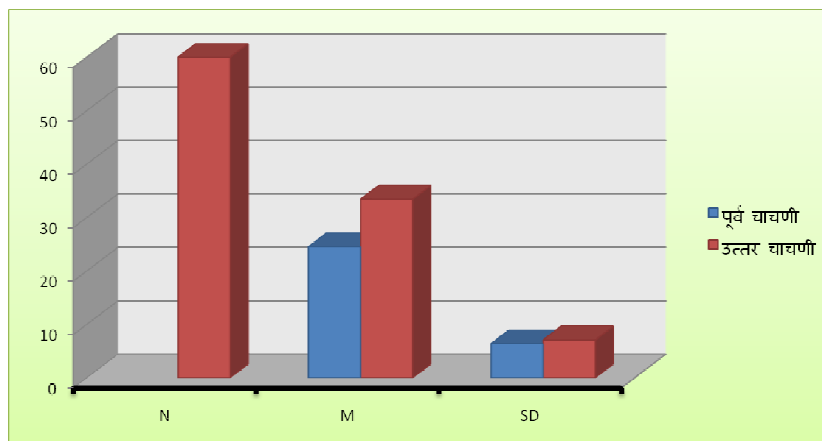

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन: स्वाधीनता मात्रा (58) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 4.51 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार त्याग करावा लागेल यावरून असे दिसून येते की, प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती कृती उपक्रमांची मालिका नंतर त्यात फरक दिसून येतो. यावरून असे म्हणता येईल की, माध्यमिक स्तरावरील प्रसारमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांमधील खेळातील असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या विविध कृती उपक्रमांच्या विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागाची लैंगिक असमानता दूर झालेली दिसून येते.

परिकल्पना 02: प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती उपक्रमांच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 02

सहशालेय उपक्रमातील लैंगिक असमानता	N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
पूर्व चाचणी	60	24.52	6.40	2.00	5.22	स्वीकार
उत्तर चाचणी		33.45	7.12			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन: स्वाधीनता मात्रा (58) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 5.22 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार त्याग करावा लागेल यावरून असे दिसून येते की, प्रसार माध्यमांच्या आधारे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या कृती कृती उपक्रमांची मालिका नंतर त्यात फरक दिसून येतो. यावरून असे म्हणता येईल की, माध्यमिक स्तरावरील प्रसारमाध्यमांचा कृती उपक्रमांच्या विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील सहभागाची लैंगिक असमानता दूर झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष

1. माध्यमिक स्तरावरील प्रसारमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांमधील खेळातील असमानता दूर करण्यासाठी राबवलेल्या विविध कृती उपक्रमांच्या विद्यार्थ्यांमधील खेळातील सहभागाची लैंगिक असमानता दूर झालेली दिसून येते.
2. माध्यमिक स्तरावरील प्रसारमाध्यमांचा कृती उपक्रमांच्या विद्यार्थ्यांमधील सहशालेय उपक्रमातील सहभागाची लैंगिक असमानता दूर झालेली दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. भिताडे, वि. रा. (2007). शैक्षणिक संशोधन पद्धती (प्रथम आवृत्ती). पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
2. पंडित, बी. बी. (2007). शिक्षणातील संशोधन. (प्रथम आवृत्ती). पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
3. मुळे व उमाठे. (1998). शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे. (तिसरी आवृत्ती). नागपूर: विद्या बुक्स प्रकाशन.
4. जगताप , ह . ना . (2007) शैक्षणिक मानसशास्त्र, पुणे , नरेंद्र प्रकाशन.
5. पंडित बन्सी बिहारी (2005) . शिक्षणातील संशोधन (संख्यात्मक व गुणात्मक) (प्रथम आवृत्ती) पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन
6. भिताडे , वि.रा. (2008) . शैक्षणिक संशोधन पद्धती (पुनमुद्रण) पुणे : नूतन प्रकाशन
7. कुलकर्णी डी. आर. (2008). प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र (प्रथम आवृत्ती). नागपूर विद्या प्रकाशन
8. आगलावे प्र. (2007). सामाजिक संशोधन पद्धती. पुणे. पुणे विध्यार्थी गृह प्रकाशन
9. बर्वे. बी . (2006) ताण आणि आरोग्यविषयक मानसशास्त्र (प्रथम आवृत्ती) नागपूर: विद्या प्रकाशन
10. घोरमोडे यु. के आणि घोरमोडे कला (२०१०) शैक्षणिक मागदर्शन आणि समुपदेशन (प्रथम आवृत्ती) नागपूर : विद्यप्रकाशन
11. करंदीकर, सुरेश (2007) शैक्षणिक मानसशास्त्र (द्वितीय आवृत्ती). कोल्हापूर फडके प्रकाशन
12. पाटील , वा . भा . (2017) . संशोधन पद्धती , जळगांव, प्रशांत पब्लिकेशन.
13. देवगीकर आणि देवगीकर (2011). मन मनोविकास आणि समुपदेशन. नागपूर, श्रीसाईनाथ प्रकाशन.

GREENING THE CONSTITUTION - INDIA'S JOURNEY TOWARDS SUSTAINABLE DEVELOPMENT

V. Ramya Sudha

B.Sc., B.Ed., M.A.(Lit.)

School Assistant (Biology), ZPP High School,

Rangampeta, East Godavari Dt., Andhra Pradesh, Ph: 8179491911

Abstract

Sustainable development had been recognized as a fundamental goal by nations globally. In India, constitutional mandates and judicial interpretations had guided the implementation of sustainable policies. This paper analyzed how sustainable development had been integrated into India's constitutional framework. Through a combination of primary data (questionnaire), secondary data (case studies, government reports), and statistical tools (graphs and tables), the evolution and efficacy of India's sustainable development initiatives were examined.

Keywords : Sustainable development, Indian Constitution, environmental jurisprudence, Article 21, Directive Principles, case studies.

Introduction

The concept of sustainable development had gained prominence following the Brundtland Commission's 1987 report. In India, the responsibility for environmental protection and sustainable practices had been constitutionally embedded and judicially endorsed. The Constitution had provided a platform for sustainable governance through its Fundamental Rights, Directive Principles of State Policy (DPSPs), and judicial pronouncements.

Constitutional Provisions and Sustainable Development

Several constitutional provisions had addressed sustainability:

- **Article 21:** Interpreted to include the right to a healthy environment.
- **Article 48A:** Obligated the state to protect the environment.
- **Article 51A(g):** Placed responsibility on citizens to safeguard nature.

These provisions had formed the backbone of India's environmental jurisprudence and sustainable initiatives.

Methodology

A mixed-methods approach had been adopted. Primary data had been collected through a structured questionnaire, and secondary data had been gathered from reports, scholarly articles, and case law. Responses had been quantified and analyzed using graphs and tables.

Case Studies

Case Study 1: M.C. Mehta v. Union of India (1987) This landmark case had expanded the scope of Article 21 to include environmental protection. The Supreme Court had ruled that the right to life encompassed the right to a healthy environment.

Case Study 2: Narmada Bachao Andolan v. Union of India (2000) In this case, developmental

concerns had been balanced against environmental degradation. The verdict had stressed the importance of sustainable development and rehabilitation.

Case Study 3: Vellore Citizens' Welfare Forum v. Union of India (1996) The precautionary and polluter-pays principles had been adopted, thereby embedding international environmental principles into Indian law.

Questionnaire and Findings

Questionnaire Sample Questions (administered to 100 respondents):

Q. No	Question	Response Type
1	Had you been aware of any constitutional provisions on environment?	Yes/No
2	Had sustainable development influenced policy in your area?	Yes/No/Unsure
3	Rate the effectiveness of environmental laws (1-poor to 5-excellent)	Likert Scale
4	Had you participated in sustainability programs initiated by the govt.?	Yes/No

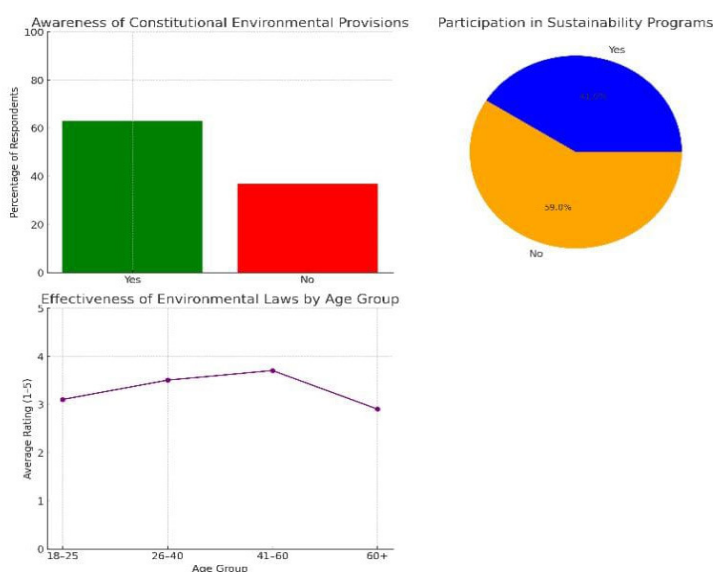
Data Table of Responses

Question No.	Yes (%)	No (%)	Unsure (%)	Average Rating (Q3)
Q1	63	37	N/A	N/A
Q2	52	29	19	N/A
Q3	N/A	N/A	N/A	3.4
Q4	41	59	N/A	N/A

Analysis and Discussion

The data had revealed moderate awareness of constitutional mandates. While the judiciary had actively enforced sustainability through judgments, implementation at the local level had faced challenges. Policies had existed but their enforcement had been inconsistent.

A notable disconnect had been observed between awareness and active participation. Educational institutions and NGOs had played a key role in bridging this gap, but a more robust policy push had been necessary.

1. Bar Graph: shows public awareness of constitutional environmental provisions.
2. Pie Chart: Reflects participation levels in sustainability programs.
3. Line Graph: Displays how different age groups rated the effectiveness of environmental laws.

1. Bar Graph: Awareness of Constitutional Provisions on Environment

Title: Awareness Amount Respondents of constitutional Environmental Provisions

X-axis: Response (Yes / No)

Y-axis: Percentage of Respondents

Response	Percentage
Yes	63%
No	37%

Bar graph showing two bars :Yes 63%, No=37%

2. Pie Chart: Participation in government Sustainability Programs

Title : Participation in Sustainability initiatives

Response	Percentage
Yes	41%
No	59%

Pie chart with two segments showing the above distribution

3. Line Graph Average Rating of Environmental Law Effectiveness (By Age Group)

Title : Perceived Effectiveness of Environmental Laws

Age Group	Avg. Rating (Out of 5)
18 - 25	3.1
26 – 40	3.5
41 – 60	3.7
60+	2.9

Line graph showing rating on Y-axis, age group X-axis

Table: Key Milestones in Indian Sustainable Jurisprudence

Year	Case/Policy	Impact
1987	M.C. Mehta v. Union of India	Right to clean air recognized
1992	Rio Earth Summit	Influenced India's National Conservation Strategy
1996	Vellore Citizens' Forum	International principles integrated
2006	National Environment Policy	Framework for sustainable development

Challenges in Implementation

- Fragmented policy execution
- Lack of awareness among rural populations
- Political and economic trade-offs
- Insufficient environmental education in curriculum

Recommendations

- Strengthening environmental literacy
- Enhanced collaboration between center and states
- Community-based implementation models
- Technological innovations in sustainability monitoring

Conclusion

The Indian Constitution had laid a strong foundation for sustainable development. Though several advancements had been made, effective implementation had remained uneven. Through increased awareness, robust legislation, and community participation, constitutional provisions could be better utilized to achieve sustainable development goals.

References

1. The Constitution of India, Government of India
2. M.C. Mehta v. Union of India (AIR 1987 SC 1086)
3. Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India (AIR 1996 SC 2715)
4. National Environment Policy, 2006
5. UN Brundtland Commission Report, 1987

JSM's
Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)

ISSN : 2278 – 5639

**Global Online Electronic International Interdisciplinary Research
Journal (GOEIIRJ)**

Peer Reviewed Indexed Refereed Journal

Impact Factor : 7.00 (IIFS)

www.goeiirj.com

Volume - XIV, Special Issues –XI, April – 2025.

ISSN : 2278 - 5639